

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

*Τα μεγάλα κέντρα
του Απόδημου Ελληνισμού σήμερα*

1. ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΚΑΙ ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Τζελίνα Χαρλαύτη

ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Η οικονομική ευρωστία της ελληνικής κοινότητας του Ηνωμένου Βασιλείου, βασισμένη στο εμπόριο και την εφοπλιστική δραστηριότητα, την κάνει μία από τις πιο σημαντικές στην Ευρώπη, από τον 19ο αιώνα μέχρι και σήμερα. Αλλά και το σημερινό δημογραφικό μέγεθος του ελληνόφωνου πληθυσμού του Ηνωμένου Βασιλείου είναι ιδιαίτερα υψηλό. Υπολογίζεται ότι ζουν σήμερα εκεί περίπου 250.000 Έλληνες και Κύπριοι.

Η ελληνική παρουσία στα βρετανικά νησιά ήταν ιδιαίτερα αισθητή κατά τον 19ο αιώνα, στα χρόνια, δηλαδή, της μεγάλης ακμής της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Τότε ήταν που το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας οργανώθηκαν και αναπτύχθηκαν, χάρη στη δυναμική διαμεσολάβηση ενός επιχειρηματικού δικτύου ελληνικών, κυρίως, εμπορικών παροικιών, διασκορπισμένων στα κυριότερα λιμάνια της Βόρειας Ευρώπης. Ο ισχυρός αυτός εμπορικός ιστός, που ξεκίνησε από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη με το άνοιγμα του Ευξείνου και το εμπόριο σιτηρών, και κατέστησε το Λονδίνο τον κύριο δικτυακό κόμβο. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα οι έλληνες έμποροι, που διακινούσαν σημαντικό τμήμα του εξαγωγικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμμετείχαν σε ένα διευρυμένο χρηματοδοτικό δίκτυο, που περιελάμβανε τράπεζες στη Βενετία, τη Βιέννη, το Λιβόρνο, τη Γένοβα και το Άμστερνταμ.

Μετά τους ναπολεόντειους πολέμους και την επικράτηση της Μεγάλης Βρετανίας ως παγκόσμιας δύναμης, το Λονδίνο αναδείχθηκε στο μεγαλύτερο οικονομικό, εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο του κόσμου. Το γεγονός αυτό προσέλκυσε, από το πρώτο κιάλας τρίτο του 19ου αιώνα, σημαντικό αριθμό ελλήνων επιχειρηματιών, που επέλεξαν ως έδρα των δραστηριοτήτων τους την αγγλική πρωτεύουσα. Αν η ιστορία του Ελληνισμού στη Μ. Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα αφορά κατά μεγάλο μέρος στους Έλληνες που διακινούσαν το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, στον 20ό αιώνα συνδέθηκε με τους έλληνες εφοπλιστές που έδρασαν σε παγκόσμιο επίπεδο. Το στοιχείο αυτό, μικρό αριθμητικά και στους δύο αιώνες, ήταν ιδιαίτερα εύρωστο οικονομικά, εφόσον αποτελούνταν από εμπόρους, τραπεζίτες, εφοπλιστές και από τα στελέχη που δούλευαν στις επιχειρήσεις τους.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα το Λίβερπουλ, δεύτερο λιμάνι της χώρας, καθώς και η βιομηχανική πόλη του Μάντσεστερ, σημαντικό υφαντουργικό κέντρο, προσέλκυαν κατά

την περίοδο εκείνη, αρκετές δεκάδες Ελλήνων. Η εμπορική παροικία της Αγγλίας, στην μεγάλη της ακμή κατά την 40ετία 1830-1860 έφτασε τα 600, τουλάχιστον, άτομα, ενώ στο τελευταίο τρίτο του αιώνα ο αριθμός αυτός μάλλον συρρικνώθηκε, επειδή οι οικογένειες που την αποτελούσαν είτε άρχισαν να αφομοιώνονται είτε μετεγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα.

Μετά την καθιέρωση του ατμοπλοίου (κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα) και την εξειδίκευση στον εφοπλιστικό τομέα, άρχισαν να δημιουργούνται και τα πρώτα ελληνικά εφοπλιστικά γραφεία. Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα γραφεία αυτά έφτασαν τα δέκα, για να διπλασιαστούν στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σύμφωνα με καταγραφή της ελληνικής πρεσβείας του Λονδίνου, αλλά και στοιχεία των ελληνικών προξενείων στην Αγγλία, το 1940 βρέθηκαν στη χώρα 1.000 Έλληνες, 400 γεννημένοι στην Ελλάδα και 600 απόγονοι ελλήνων μεταναστών. Εκτός από το Λονδίνο, το Κάρντιφ, η πρωτεύουσα της Ουαλίας και μεγάλο εξαγωγικό λιμάνι κάρβουνου, αποτέλεσε σημαντικό πυρήνα της ομογένειας κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, με πληθυσμό αποτελούμενο κυρίως από ναυτικούς και ναυτιλιακούς πράκτορες.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τη μεταπολεμική απογείωση της ελληνόκτητης ναυτιλίας, μετέτρεψαν το Λονδίνο σε διεθνές κέντρο της ελληνικής εφοπλιστικής δραστηριότητας. Στη διάρκεια των δεκαετιών 1940-1970 εγκαταστάθηκαν στο Σίτι κάπου 200 ελληνικά εφοπλιστικά γραφεία, ενώ σημαντικός αριθμός υψηλόβαθμων ελλήνων υπαλλήλων εργαζόταν σε αγγλικές τράπεζες, ασφαλιστικούς οργανισμούς, ναυλομεσιτικά γραφεία, ναυπηγεία και εταιρείες προμηθειών της ναυτιλίας. Το αποτέλεσμα ήταν η μεγάλη αύξηση του ελληνικού πληθυσμού, ο οποίος, από 1.800 άτομα το 1955, υπερδιπλασιάστηκε σε 4.100 το 1964 και σε 8.000 το 1973, σύμφωνα πάντοτε με τους υπολογισμούς του ελληνικού προξενείου στο Λονδίνο. Σήμερα υπολογίζεται ότι υπάρχουν 10.000-12.000 Έλληνες μόνιμα εγκατεστημένοι στη Βρετανία. Ωστόσο, στους αριθμούς αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και δύο ακόμα μεγέθη, που πολλαπλασιάζουν το σύνολο του ελληνικού στοιχείου που ζει στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το ένα αφορά στους Έλληνες φοιτητές. Η Αγγλία αποτελεί την πρώτη χώρα προτίμησης των ελλήνων σπουδαστών, με 20-25.000, περίπου, άτομα να φοιτούν σε βρετανικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η ροή προς τα αγγλικά πανεπιστήμια, που άρχισε να αυξάνεται τη δεκαετία του 1960, πήρε μεγαλύτερους ρυθμούς στη δεκαετία του 1970, με κορύφωση στις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 σπούδαζαν στη Βρετανία περισσότεροι Έλληνες φοιτητές από όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνολικά, ενώ το 1992-1993 οι Έλληνες αποτελούσαν τη μεγαλύτερη ομάδα ξένων μεταπτυχιακών φοιτητών στη Βρετανία και την έκτη σε αριθμό ξένων προπτυχιακών φοιτητών. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 2002/2003 φοιτούσαν 11.095 Έλληνες σε προπτυχιακό και 13.180 σε μεταπτυχιακό επίπεδο, και το 2003/2004 8.865 και 14.110, αντίστοιχα. Άγνωστος, επίσης, αριθμός Ελλήνων (ίσως 4-5.000) φοιτούν και σε διάφορα βρετανικά κολέγια.

Το δεύτερο μέγεθος αφορά στο ελληνοκυπριακό στοιχείο. Οι Ελληνοκύπριοι άρχισαν να εγκαθίστανται στη Βρετανία από τα πρώτα κιόλας χρόνια της αγγλοκρατίας στη μεγαλόνησο (1878). Στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπολογίζονταν σε 8.000, για να πολλαπλασιαστούν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με τον εντυπωσιακό αριθμό των 110.000 το 1966 και πάνω από 200.000 στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Η αύξηση αυτή οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στη μετανάστευση που προκάλεσε στην Κύπρο η τουρκική εισβολή του 1974 και η απώλεια των περιουσιών και των ιδιαίτερων πα-

τρίδων χιλιάδων Κυπρίων που ζούσαν στο κατεχόμενο, σήμερα, από τους Τούρκους βόρειο τμήμα του νησιού. Η ελληνοκυπριακή κοινότητα του Ηνωμένου Βασιλείου αριθμεί σήμερα περίπου 230.000 άτομα, εγκατεστημένα, στη συντριπτική τους πλειονότητα, στην περιοχή του μείζονος Λονδίνου. Οι Ελληνοκύπριοι είναι εδώ και πολλά χρόνια άρτια οργανωμένοι, με σχολεία, εθνοτοπικούς συλλόγους κ.λπ. Σημαντικές, εξάλλου, είναι και οι επιδόσεις των μελών τόσο της ελλαδικής όσο και της ελληνοκυπριακής κοινότητας στον επιχειρηματικό τομέα. Δεν είναι τυχαίο ότι οκτώ Ελληνοκύπριοι και τέσσερεις Ελλαδίτες συγκαταλέγονται σήμερα στην ομάδα των χιλίων πλουσιότερων πολιτών του Ηνωμένου Βασιλείου.

Κοινοτική οργάνωση και επιχειρηματικές επιδόσεις

Παρόλο που η ελληνική κοινότητα του Λονδίνου εμφανίζεται με δυναμισμό στις αρχές του 19ου αιώνα, με ομάδες μεταναστών κυρίως από τη Χίο και την Κωνσταντινούπολη, η ελληνική παρουσία στη βρετανική πρωτεύουσα είναι πολύ παλαιότερη. Φαίνεται ότι Έλληνες ναυτικοί και έμποροι ταξίδευαν προς την Αγγλία τουλάχιστον από τον 15ο και ακόμα περισσότερο από τα τέλη του 16ου αιώνα. Έχουμε επίσης στοιχεία για μεμονωμένα άτομα, που ζητούσαν και στην Αγγλία οικονομική βοήθεια, κατά κανόνα για να απελευθερώσουν αιχμάλωτους συγγενείς τους. Επιπλέον, υπάρχουν αρκετές αναφορές για Έλληνες που εστάλησαν από τα Πατριαρχία Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας για σπουδές στην Οξφόρδη στη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα. Μία ομάδα προσφύγων από περίπου 100 οικογένειες, μάλλον από την Πελοπόννησο, εξασφάλισαν άδεια από τον Κάρολο Β' (1660-1685) –πιθανότατα μέσω του προσωπικού του γιατρού, Κωνσταντίνου Ροδοκανάκη– και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Σόχο, όπου ακόμα και σήμερα υπάρχει η Greek Street. Τη δεκαετία του 1670 αυτή η ομάδα μεταναστών προσπάθησε να οργανωθεί σε κοινότητα, έχοντας επικεφαλής έναν ιερέα, τον Δανιήλ Βούλγαρη, και τη συμπαραστάση του πρώην αρχιεπισκόπου Σάμου, Ιωσήφ Γεωργειρήνη, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο. Τότε η μικρή εκείνη παροικία εξασφάλισε άδεια οικοδομής ελληνορθόδοξου ναού, αφιερωμένου στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ο οποίος χτίστηκε σε μια θέση μεταξύ Soho Square και Charing Cross, λειτούργησε για ορισμένα χρόνια, αλλά κατασχέθηκε το 1677 (λόγω προσωπικών αντιπαραθέσεων του Γεωργειρήνη) από τις βρετανικές εκκλησιαστικές Αρχές, που τον προσέφεραν στους Ουγενότους (γάλλους προτεστάντες εξόριστους). Αυτός ο πρώτος ναός κατεδαφίστηκε το 1932, διασώζεται όμως αναμνηστική πλάκα, που εντοιχίστηκε το 1877 στο νάρθηκα του ελληνορθόδοξου ναού της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου, του “καθηδρικού” ελληνορθόδοξου ναού, που χτίστηκε και άρχισε να λειτουργεί δύο αιώνες αργότερα.

Στο πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα και ως τη δεκαετία του 1830, οι θρησκευτικές ανάγκες των Ελλήνων της Αγγλίας, που ήταν συγκεντρωμένοι στο Λονδίνο, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ, καλύπτονταν με το παρεκκλήσιο της ρωσικής πρεσβείας στο Λονδίνο. Γύρω στο 1835, και μετά την αύξηση του αριθμού των Ελλήνων στη βρετανική πρωτεύουσα, άρχισε και η συστηματική οργάνωση της ελληνικής κοινότητας γύρω από δική της εκκλησία. Νοικιάστηκαν δύο όροφοι του αριθμού 9 του Finsbury Circus και δημιουργήθηκε το *Ελληνικό Παρεκκλήσι* (Greek Chapel), το οποίο λειτουργούσε με εφημέριο που ήρθε από την Ελλάδα. Ας σημειωθεί ότι στο Finsbury Circus είχαν τα γραφεία και τα σπίτια τους όλοι οι σημαντικοί Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες της εποχής εκείνης, Χιώτες και Κωνσταντινουπολίτες στην πλειονότητά τους. Το πρόχειρο *Παρεκκλήσι* αντικαταστάθηκε το 1850 από τον κανονικό ναό του Σωτήρος, ο οποίος παρέμεινε η βασική ελληνορθόδοξη εκκλησία

ώς την ανέγερση του καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας, στο Bayswater του Λονδίνου, που θεμελιώθηκε το 1877. Η μεγαλοπρέπεια της Αγίας Σοφίας αντανακλούσε την οικονομική ισχύ του εμπορικού κόσμου του Λονδίνου, παρόλο που ο ναός χτίστηκε μετά τη μεγάλη ακμή των λεγόμενων “αγγλοχιωτών” εμπόρων. Το θαλάσσιο εμπόριο και οι εξαγωγές υφασμάτων έφεραν αρκετούς Έλληνες στο Μάντσεστερ, οι οποίοι ίδρυσαν και αυτοί την κοινότητά τους το 1843 και έχτισαν το ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, το 1860. Στο Λίβερπουλ η ελληνική κοινότητα, που λειτούργησε υπό την προεδρία του Βασίλη Παπαγιάννη, επιφανούς εφοπλιστή του βρετανικού λιμανιού, ίδρυσε το 1871 τον ελληνορθόδοξο ναό της, αφιερωμένο στη μνήμη του Αγίου Νικολάου.

Η μεγάλη ακμή της ομογένειας στην Αγγλία, διασκορπισμένης στο Λονδίνο, το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ, εντοπίζεται στις δεκαετίες από το 1830 έως το 1860. Την παροικία συγκροτούσαν τουλάχιστον 60 εμπορικές οικογένειες, από τις οποίες οι μισές (οι οικογένειες Αγέλαστου, Αμηρού, Αργέντη, Αυγερινού, Βλαστού, Βούρου, Γαλάτη, Δαμαλά, Ζιζίνια, Ζίφου, Ζυγομαλά, Καλβοκορέση, Κοντόσταυλου, Μαυρογορδάτου, Μπαλτατζή, Νεγρεπόντη, Νικολόπουλου, Πασπάτη, Πετροκόκκινου, Ράλλη, Ροδοκανάκη, Σαλβάγου, Σεβαστόπουλου, Σεκιάρη, Σκαναβή, Σκαρμαγκά, Σκυλίτη, Φραγκιάδη, Χρυσοβελώνη) ήταν από τη Χίο. Οι υπόλοιπες (Γεραλόπουλου, Γερούση, Γεωργακόπουλου, Γεωργαλά, Γεωργιάδη, Γιαννακόπουλου, Ευμορφόπουλου, Ζαρίφη, Ζαφειρόπουλου, Ιωνίδη, Καβάφη, Κασσαβέτη, Κουκούση, Κοργιαλένη, Κρεμμύδη, Λασκαρίδη, Μελά, Νομικού, Ξένου, Ομήρου, Πανά, Παπούδωφ, Ποντού, Σπαρτάλη, Ταμβάκου, Τύμπα, Φακίρη, Φραγκόπουλου, Ψύχα) προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Θεσσαλία, τα Ιωάννινα και τα Ιόνια νησιά.

Η μεγάλη οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1870, σε συνδυασμό με την αλλαγή των εμπορικών μεθόδων και συναλλαγών μετά την επικράτηση του τηλέγραφου, των σιδηροδρόμων και των ατμοπλοίων, συρρίκνωσε την εμπορική κοινότητα του Λονδίνου, της οποίας ο δυναμισμός διοχετεύτηκε σε άλλου είδους δραστηριότητες, όπως το χρηματιστήριο και οι ναυλομεσιτικές δραστηριότητες. Επιπλέον, η πρώτη γενιά των δημιουργών και ηγετικών στελεχών του “χιώτικου” δικτύου, όπως οι αδελφοί Ράλλη, Ροδοκανάκη και άλλοι, έσβησε στις δεκαετίες 1850 και 1860. Πολλοί από τους γιους και τα εγγόνια των ιδρυτών βρήκαν περισσότερο επικερδείς τις επενδύσεις σε ακίνητα και μεταβλήθηκαν σε εισοδηματίες, εγκαταλείποντας, με τον τρόπο αυτό, την κατώτερη θέση του εμπόρου. Όπως εύστοχα διαπίστωσε ο αυτοδημιούργητος Ανδρέας Συγγρός «Οί υιοί τῶν ἐμπόρων, κληρονομήσαντες μεγάλας ἀπὸ τῶν πατέρων αὐτῶν περιουσίας καὶ μὴ ἀρεσκόμενοι πλέον οὔτε εἰς τό κοπιῶδες ἔργον τοῦ ἐμπόρου, οὔτε πρό πάντων εἰς τόν κοινωνικόν βαθμόν τοῦ ἐμπόρου, τόν κατὰ τόν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι αὐτῶν ὀλίγον ἀριστοκρατικόν, ἐγκατέλιπον τό ἐμπόριον».

Αρκετοί ήταν εκείνοι που αφομοιώθηκαν στον τρόπο ζωής και τα “σαλόνια” της ανώτερης λονδρέζικης κοινωνικής τάξης. Για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Ιωνίδης έγινε μεγάλος συλλέκτης έργων τέχνης και κληροδότησε την εξαιρετική συλλογή του στο μουσείο *Victoria and Albert*. Παρά τη σταδιακή εξαφάνιση αυτής της πρώτης και εξαιρετικά εύπορης γενιάς εμπόρων και τραπεζιτών του Σίτι του Λονδίνου, ο μεγάλος αριθμός Ελλήνων στον κατάλογο των μελών του λεγόμενου *Βαλτικού Κέντρου*, το 1886, δείχνει ότι το επάγγελμα του ναυλομεσίτη και του ναυτιλιακού πράκτορα αποτέλεσε την κύρια απασχόληση για πολλούς από τους απογόνους των χιωτών εμπόρων του Λονδίνου. Με τη βιομηχανική επανάσταση πολλαπλασιάστηκε η διακίνηση του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου, με επακό-

λουθη τη ζήτηση για πλοία και τελικό αποτέλεσμα την εξειδίκευση. Ο εφοπλισμός και οι ναυλομεσιτικές δραστηριότητες έγιναν, πλέον, αυτοδύναμη απασχόληση.

Ο πιο ισχυρός Έλληνας του Σίτι του Λονδίνου το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, ο οποίος θεωρείται και “πατριάρχης του ελληνικού εφοπλισμού”, υπήρξε ο Κεφαλονίτης Παναγής Βαλλιάνος, έμπορος, τραπεζίτης και πρωτοπόρος εφοπλιστής ατμοπλοίων. Ο Βαλλιάνος, με καταθέσεις και σταθερή συνεργασία με την Τράπεζα της Αγγλίας, δημιούργησε το πρώτο ναυτιλιακό γραφείο στο Λονδίνο. Το γραφείο των αδελφών Βαλλιάνου, το οποίο από τη δεκαετία του 1860 μέχρι το 1902 υπήρξε το κεντρικό ναυτιλιακό γραφείο όλου του ελληνικού στόλου στη δυτική Ευρώπη, αποτέλεσε πρότυπο για την οργάνωση των ελληνικών ναυτιλιακών γραφείων στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα στη βρετανική πρωτεύουσα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1890 ακολούθησαν τα γραφεία του Ζωρζή Μιχαηλινού, του Σταματίου Γ. Εμπειρικού, των Μάγκο και Δώρυζα, των Αδερφών Σκαρμαγκά, του Ν. Δ. Λυκιαρδόπουλου, του Α. Φραγκόπουλου, του Δ. Ι. Θεοφιλάτου, των Βεργωτή και του Σεκιάρη. Το 1914 είχαν ιδρυθεί στη βρετανική πρωτεύουσα και το Κάρντιφ 14 εφοπλιστικά γραφεία Ελλήνων.

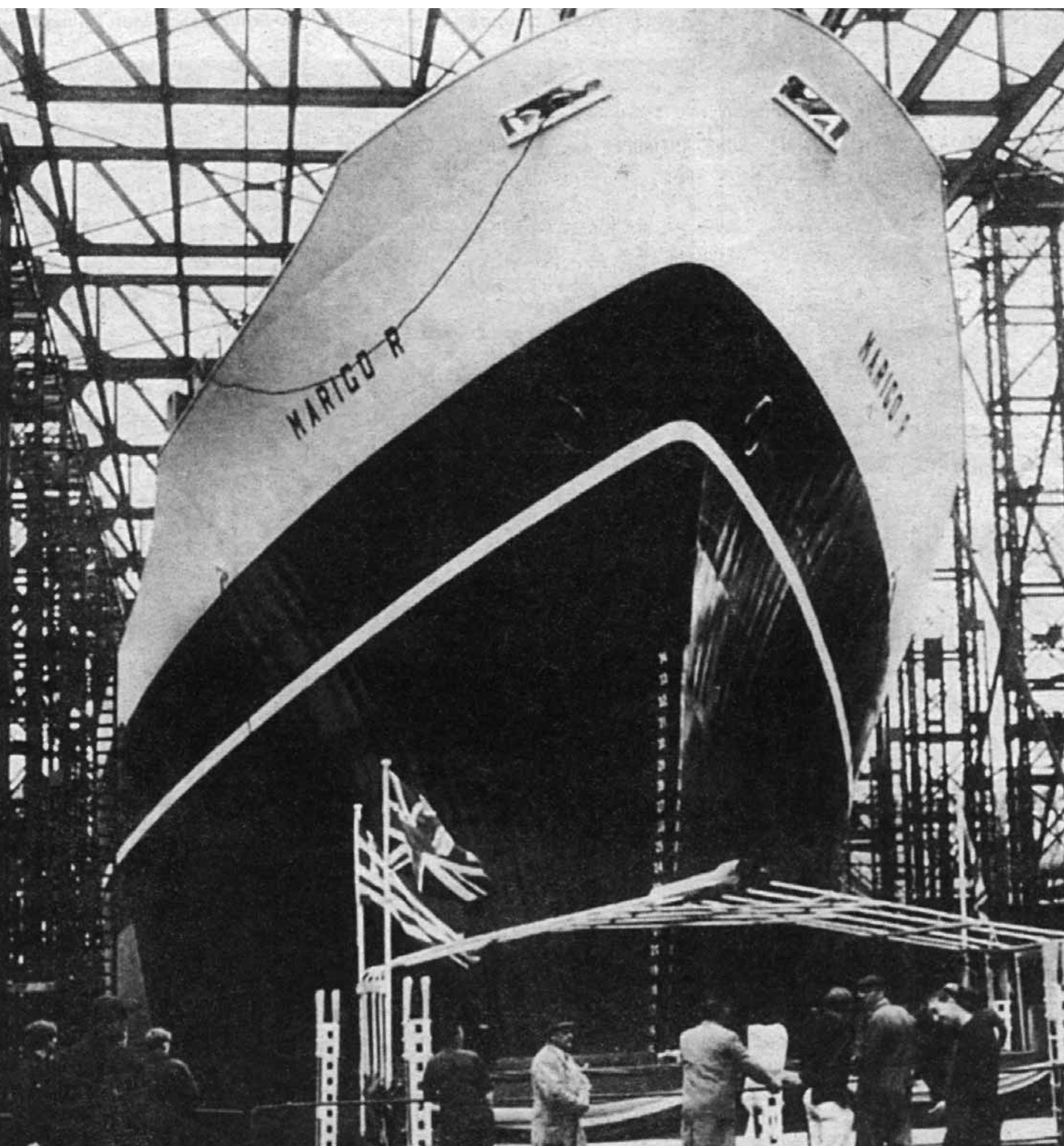
Από τις αρχές του 20ού αιώνα η δράση των ελλήνων εφοπλιστών είναι συνυφασμένη με το Λονδίνο, έναν από τους κύριους πυρήνες των δραστηριοτήτων τους. Ο δεύτερος πόλος έλξης του Ελληνισμού στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, κυρίως ναυτεργατών και ναυλομεσιτών, ήταν το Κάρντιφ, βασικό λιμάνι εξαγωγής κάρβουνου. Ο ελληνορθόδοξος ναός του Αγίου Νικολάου του Κάρντιφ λειτούργησε από το 1906, ενώ στη διάρκεια των δεκαετιών 1930 και 1940 η πρωτεύουσα της Ουαλίας μετατράπηκε σε κομβικό σημείο της εξέλιξης του ελληνικού ναυτεργατικού συνδικαλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο ελληνικός κόσμος της Αγγλίας βελτίωσε περισσότερο την οικονομική του ευρωστία, με τη διαρκώς ανοδική εγκατάσταση ελληνικών εφοπλιστικών γραφείων στη βρετανική πρωτεύουσα κατά τα πρώτα δύο τρίτα του αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι από το 1970 μέχρι σήμερα ο ελληνόκτητος στόλος (ο στόλος που διαχειρίζονται οι Έλληνες υπό διάφορες σημαίες) είναι ο μεγαλύτερος του κόσμου, μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί οι λεγόμενοι “London Greeks” αποτέλεσαν και αποτελούν ομάδα με σημαντική ισχύ στην οικονομική ζωή του Σίτι.

Η βρετανική ναυτιλία έχασε τη δύναμή της στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, αλλά οι βρετανικοί θεσμοί στο χώρο των ναυτασφαλειών, αλληλασφαλιστικών οργανισμών, νη-ογνωμόνων, ναυτιλιακής χρηματοδότησης, ναυλώσεων στο *Βαλτικό Κέντρο* κ.ο.κ. εξακολουθούν να παραμένουν ισχυροί, με σημαντικούς “πελάτες” τους Έλληνες εφοπλιστές. Στην πρωτεύουσα, λοιπόν, της διεθνούς ναυτιλίας, καθοριστική υπήρξε η ίδρυση, το 1935, του περίφημου Greek Shipping Cooperation Committee (Ελληνική Ναυτιλιακή Επιτροπή Συνεργασίας). Η επιτροπή αυτή (το Κομίτι) παραμένει μέχρι σήμερα σημαντική για τη χάραξη της πολιτικής των ναυτιλιακών επιχειρήσεων της Ελλάδας και του Εξωτερικού.

Οι ελληνικές κοινότητες του Ηνωμένου Βασιλείου σήμερα

Η ελληνική εφοπλιστική κοινότητα του Λονδίνου, αποτελούμενη από μέλη περίπου 200 οικογενειών, προερχόμενων κυρίως από την Κεφαλονιά, την Ιθάκη, την Άνδρο, τη Χίο και την Κάσο, παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα μια ισχυρή και κλειστή “λέσχη”, η οποία όχι μόνο δεν εξαγγλίστηκε, αλλά διατήρησε πεισματικά την ελληνικότητά της στη διάρκεια τριών γενεών. Αρκούμαι εδώ να αναφέρω ενδεικτικά μερικά μόνο ονό-

ματα αυτής της ομάδας: από την Κεφαλονιά οι οικογένειες Αμπατιέλου, Βεργωτή, Λούζη, Λυκιαρδόπουλου και Μεταξά· από την Ιθάκη οι οικογένειες Βλασσόπουλου, Γράτσου, Δρακούλη, Θεοφιλάτου και Σταθάτου· από την Άνδρο οι οικογένειες Γουλανδρή, Δάμπαση, Εμπειρίκου, Καμπάνη, Κούλουθρου, Κυδωνιέως, Μωραΐτη, Παλαιοκρασά και Πολέμη· από τη Χίο οι οικογένειες Ανδρεάδη, Γεωργαντή, Καρρά, Λιβανού, Λω, Μιχαληνού, Μίχαλου, Ξυλά, Φαφαλιού, Φράγκου και Χανδρή· από τις Οινούσσες οι οικογένειες Λαιμού, Λιγνού, Λύρα, Πατέρα, Ποντικού και Χατζηπατέρα· από την Κάσο οι οικογένειες Γιάνναγα, Διακάκη, Εμίρη, Κουλουκουντή, Μάρκου, Μαυρολέοντος, Νικολάου, Παπαδάκη, Πνευματικού, Ρεθύμνη και Χατζηλία. Πάνω από εκατό ελληνικά ναυτιλιακά γραφεία συνεχίζουν να λειτουργούν σήμερα στο Λονδίνο.

Εκτός όμως από την εφοπλιστική ομάδα της κοινότητας, που πλαισιωνόταν από τα στελέχη των επιχειρήσεων και τους ναυλομεσίτες, σημαντικό τμήμα στο ελληνικό στοιχείο του Ηνωμένου Βασιλείου αποτέλεσε και αποτελεί η φοιτητική μετανάστευση, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Οι πιο δημοφιλείς σπουδές Ελλήνων στη Βρετανία, εκτός από τις κοινωνικές επιστήμες (οικονομία, πολιτική και κοινωνιολογία) ήταν οι: ιατρική, οδοντιατρική, μηχανολογία, βιολογία και φυσικές επιστήμες. Παρά τον κατά κανόνα προσωρινό της χαρακτήρα, η παρουσία του ελληνικού φοιτητικού πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας συμβάλλει αποφασιστικά στην αναβάθμιση του συνολικού ελληνικού στοιχείου, τόσο στο κοινωνικό όσο, κυρίως, στο πολιτιστικό πεδίο.

Νέα πνοή στον Ελληνισμό του Ηνωμένου Βασιλείου έδωσε η μεγάλη ροή Ελληνοκυπρίων, που, όπως αναφέρθηκε, έγινε αισθητή στον Μεσοπόλεμο, συνεχίστηκε στις δεκαετίες 1950 και 1960, για να φτάσει στα σημερινά της ύψη μετά το 1974. Η αριθμητική άνοδος –δραματική ως προς τον χρόνο και το μέγεθος– ανανέωσε, σε τελευταία ανάλυση, το ανθρώπινο δυναμικό της ελληνοκυπριακής κοινότητας, δραστηριοποιώντας το στον οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό τομέα. Η συμβολή των Ελληνοκυπρίων σήμερα είναι καθοριστική στη διατήρηση της ζωντάνιας των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, αλλά και της εθνικής εγγήγορης του ελληνικού στοιχείου της Αγγλίας.

Η παρουσία των Ελλήνων, σε συνδυασμό με εκείνη των Ελληνοκυπρίων, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πληθώρας ελληνορθόδοξων ναών στη Μεγάλη Βρετανία. Το 1939 δημιουργήθηκε και άλλος ελληνορθόδοξος ναός στο Μπέρμιγχαμ, εκτός των ήδη υπαρχόντων στο Λονδίνο, το Μάντσεστερ, το Λίβερπουλ και το Κάρντιφ, ενώ στη διάρκεια των δεκαετιών 1950-1980 δημιουργήθηκαν άλλοι 20 ελληνορθόδοξοι ναοί στο Λονδίνο. Μέχρι το 1922 οι ελληνορθόδοξες εκκλησίες στη Αγγλία υπάγονταν στην Εκκλησία της Ελλάδος, με απόφαση, όμως, του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ιδρύθηκε η Μητρόπολη Θυατείρων, η οποία μεταπολεμικά έγινε Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας. Το 2000 στην περιοχή της Αρχιεπισκοπής λειτουργούσαν 125 ναοί, μονές και παρεκκλήσια. Μόνο τέσσερεις από αυτούς τους ναούς που δημιουργήθηκαν πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο – η Αγία Σοφία του Λονδίνου, ο Ευαγγελισμός του Μάντσεστερ, ο Άγιος Νικόλαος του Λίβερπουλ και ο Άγιος Νικόλαος του Κάρντιφ οικοδομήθηκαν εξ αρχής ως ορθόδοξοι ελληνικοί ναοί. Όλοι οι υπόλοιποι είναι πρώην αγγλικανικοί ή ρωμαιοκαθολικοί που αγοράστηκαν από τις ελληνικές κοινότητες και μετατράπηκαν εσωτερικά.

Εκπαιδευτική, επιστημονική, πολιτιστική και πολιτική δράση

Μέσα στις ελληνικές κοινότητες του Λονδίνου, του Λίβερπουλ και του Μάντσεστερ αναπτύχθηκε σημαντική πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα. Μόνιμο ελληνικό σχολείο στο Λονδίνο λειτούργησε από το 1870 ως το 1884 και στο Μάντσεστερ από το 1869 ως το 1877. Την ίδια εποχή, το 1870, οι επί σειρά ετών υπάλληλοι της εταιρείας των αδελφών Ράλλη, Αλέξανδρος Πάλλης και Κλεάνθης Μιχαηλίδης (γνωστός ως Αργύρης Εφταλιώτης) ίδρυσαν τον πολιτιστικό σύλλογο *Λόγιος Ερμής*, ο οποίος λειτούργησε επί δέκα χρόνια. Σύγχρονός τους και υπάλληλος των Ράλλη στην Αγγλία ήταν και ο Ιωάννης Γεννάδιος, γιος του “διδάσκαλου του Γένους”, Γεωργίου Γενναδίου, ο οποίος διακρίθηκε, στη συνέχεια, στο διπλωματικό σώμα. Ο Ιωάννης Γεννάδιος, αφού πρώτα υπηρέτησε στην Αμερική και την Κωνσταντινούπολη, εργάστηκε στην ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο από τη δεκαετία του 1870. Η παρουσία του στο Λονδίνο άφησε εποχή. Ίδρυσε το Ελληνικό Κομιτάτο το 1878, έγινε μέλος της Βασιλικής Εταιρείας Φιλολογίας, επίτιμος διδάκτορας της Οξφόρδης και φανατικός βιβλιόφιλος. Είναι αυτός που κληροδότησε τη μοναδική του βιβλιοθήκη στην Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας, που αποτέλεσε τον πυρήνα της λαμπρής Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Η πρώτη πανεπιστημιακή θέση για νεοελληνικές σπουδές σε βρετανικό πανεπιστήμιο ιδρύθηκε στο St. Andrews, Πανεπιστήμιο της Σκωτίας, το 1896, όπου διορίστηκε λέκτορας, μετά από σύσταση του Ιωάννη Γενναδίου, ο Αντώνιος Γιάνναρης.

Η ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου είχε επίσης την τύχη να διοικηθεί από έναν άλλο λόγιο Έλληνα διπλωμάτη, τον κερκυραίο φιλόσοφο Πέτρο Βράιλα-Αρμένη, ο οποίος πέθανε στο Λονδίνο το Σεπτέμβριο του 1884. Επιπλέον, ο Δημήτριος Βικέλας πέρασε σημαντικό τμήμα της ζωής του στην Αγγλία ως υπάλληλος της εμπορικής επιχείρησης των θείων του Μελά, ενώ και ο *Λουκής Λάρας* είναι έργο εμπνευσμένο, ως έναν βαθμό, από τον εμπορικό κόσμο των Ελλήνων της Αγγλίας. Σε Έλληνες της Αγγλίας, επίσης, οφείλεται και η έκδοση πολλών βιβλίων και μερικών σημαντικών εφημερίδων, όπως π.χ. ο βραχύβιος εικονογραφημένος *Βρετανικός Αστήρ*, του έμπορου, εφοπλιστή και μυθιστοριογράφου Στέφανου Ξένου. Ο 19ος αιώνας των Ελλήνων στην Αγγλία κλείνει και ο 20ός ξεκινά με τον Πλάτωνα Δρακούλη, τον πρωτοπόρο σοσιαλιστή, ο οποίος, πριν γυρίσει στην Ελλάδα, διδάξε ελληνική γλώσσα στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στα 1900, εξέδωσε βιβλία και το μηνιαίο περιοδικό *Έρευνα*. Το 1913 δημιουργείται ο Αγγλο-Ελληνικός Σύνδεσμος (Anglo-Hellenic League) μια πολιτιστική εταιρεία με διπλωματική κηδεμονία. Ένας από τους ιδρυτές του Συνδέσμου, ο Ronald Burrows, Διευθυντής του King's College και στενός προσωπικός φίλος του Βενιζέλου, ίδρυσε την έδρα Κοραή Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Λογοτεχνίας. Οι πόροι για την έδρα Κοραή προήλθαν από την ελληνική κοινότητα του Λονδίνου και από την ελληνική κυβέρνηση. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παραβρέθηκε στην εναρκτήρια διάλεξη του πρώτου καθηγητή της έδρας Κοραή, του μεγάλου βρετανού ιστορικού Arnold Toynbee, τον Οκτώβριο του 1919.

Την ίδια εποχή, το 1919, δημιουργήθηκε και το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στο Σίτι του Λονδίνου, και εκδίδονται διάφορες βραχύβιες εφημερίδες στις δύο κοινότητες του Κάρντιφ και του Λονδίνου. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι Έλληνες της Αγγλίας ίδρυσαν ημερήσιο ελληνικό σχολείο, ενισχύοντας παράλληλα και τα υπάρχοντα “σαββατιανά” σχολεία της Εκκλησίας. Στη διάρκεια του πολέμου ενισχύθηκε επίσης και η

*Ο Γιώργος Αγγελόγλου, υπεύθυνος προγράμματος της Ελληνικής Υπηρεσίας του BBC, Αύγουστος 1949
Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αρχείο BBC*

έκδοση της *Ελλάδος*, εβδομαδιαίας εφημερίδας στα ελληνικά και τα αγγλικά. Επίσης κατά τη διάρκεια της Κατοχής, η κύρια πηγή ειδήσεων του έξω κόσμου για τους Έλληνες ήταν η Ελληνική Υπηρεσία του BBC, που δημιουργήθηκε το 1939 και συνέχισε τις εκπομπές της ως τις μέρες μας, ενώ στη δεκαετία του 1960 η μεγάλη παρουσία ελληνόφωνου πληθυσμού στο Λονδίνο έκανε αναγκαία τη δημιουργία του London Greek Radio, το οποίο εκπέμπει σε εικοσιτετράωρη βάση μέχρι σήμερα. Στο Λονδίνο, επίσης, για τους Έλληνες και τους Κυπρίους εκδίδονται τέσσερις εφημερίδες στα ελληνικά και δύο περιοδικά στα αγγλικά.

Εκτός όμως από τη σημασία του ως οικονομικού κέντρου, το Λονδίνο φιλοξένησε αρκετούς άνδρες της ελληνικής πολιτικής σκηνής, όπως τον Ελευθέριο Βενιζέλο, μετά τη μοιραία ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Ο Βενιζέλος στο Λονδίνο γνώρισε τη δεύτερη σύζυγό του, Έλενα Σκυλίτση, γόνο της ισχυρής εμπορικής οικογένειας Σκυλίτση. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το Σεπτέμβριο του 1941, έφτασαν στη Βρετανία και φιλοξενήθηκαν για σημαντικό διάστημα ο τότε βασιλιάς της Ελλάδας, Γεώργιος Β', ο διάδοχος Παύλος, ο πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερός και ο Διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδος, Κυριάκος Βαρβαρέσος. Μόλις έφτασε η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στην Αγγλία, ιδρύθηκε το *Greek House* στο Λονδίνο, η *Ελληνική Εστία*, ένα είδος εθνικής λέσχης, ψυχή της οποίας ήταν τότε ο εφοπλιστής Άγγελος Λούζης. Πρωτοπόρος, εξάλλου, στο συνδικαλιστικό κίνημα των ναυτεργατών και με κέντρο το Κάρντιφ υπήρξε ο Αντώνης Αμπατιέλος, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις και με το Βρετανικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Στενές σχέσεις επίσης καλλιεργούσαν με το Εργατικό Κόμμα της Βρετανίας και αρκετοί έλληνες πολιτικοί, τόσο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου στην Ελλάδα όσο και αργότερα. Άλλωστε η Βρετανία έγινε καταφύγιο των Ελλήνων και στη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας. Από το 1967 ως το 1974 σημαντικός αριθμός ελλήνων διανοούμενων και πολιτικών εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου και ανέπτυξε σημαντική αντιδικτατορική δράση, κυρίως στον τομέα της ενημέρωσης της βρετανικής και της διεθνούς κοινής γνώμης για την κατάσταση στην Ελλάδα.

Από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα σημειώνεται έξαρση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων στην Αγγλία, και ιδιαίτερα στο Λονδίνο. Μέχρι τότε υπήρχε μόνο ο Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος (1913), που αναφέρθηκε ήδη, και η Αγγλοκυπριακή Αδελφότης (1934). Ως πολιτιστικά κέντρα δημιουργήθηκαν το Hellenic Cultural Centre το 1980, η Hellenic Foundation το 1982 και το Hellenic Centre το 1992. Η Hellenic Foundation είναι ο χώρος που συγκεντρώνει κυρίως τα μέλη της εφοπλιστικής κοινότητας του Λονδίνου, ενώ το Hellenic Centre είναι το κέντρο των ελληνοκυπριακών δραστηριοτήτων. Υπάρχουν επίσης δώδεκα άλλα σωματεία/εταιρείες, κυρίως κυπριακές, που ασχολούνται με πολιτιστικές δραστηριότητες σε συνεργασία με το Hellenic Cultural Centre.

Εξαιρετικά σημαντικό για τη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας είναι το γεγονός ότι στην Αρχιεπισκοπή Θυατείρων υπάγονται σήμερα τουλάχιστον 60 σχολεία, πολλά από τα οποία είναι “σαββατιανά”, με 5.000 μαθητές. Εκτός από τα “σαββατιανά” σχολεία δημιουργήθηκε από την τέως ελληνική βασιλική οικογένεια στο Λονδίνο το Hellenic College, το οποίο φιλοξενεί κάπου 200 μαθητές το χρόνο.

ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Εξωτερικών σήμερα υπάρχουν 200 Έλληνες στην Ιρλανδία, οι περισσότεροι εγκατεστημένοι εκεί μετά από μικτούς γάμους. Οι πιο πρόσφατοι συνδέονται με δραστηριότητες και υπηρεσίες που δημιουργήθηκαν μετά την ένταξη της Ιρλανδίας και της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η πλειονότητα, ωστόσο, προέρχεται από έλληνες ναυτικούς, που διατήρησαν επί δεκαετίες, στη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα, ζωντανή την επαφή με το “νησί των ποιητών”. Τα πλοία, τα γεμάτα με σιτηρά, που έφευγαν από την Μαύρη Θάλασσα προς τα αγγλικά λιμάνια, προσέγγιζαν το ιρλανδικό λιμάνι του Cork, για να πάρουν εντολές προς τα πού να κινηθούν: προς το Κάρντιφ, το Λίβερπουλ ή τη Γλασκόβη. Οι εντολές στα γράμματα προς τα ιστιοφόρα από τη δεκαετία του 1830 ως τη δεκαετία του 1880, και τα τηλεγραφήματα από τη δεκαετία του 1890 ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προς τα ατμόπλοια ήταν σαφείς: «To Falmouth or Cork for orders». Το Φάλμουθ βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Αγγλίας, στην Κορνουάλη, και το Cork στο νοτιοανατολικό άκρο της Ιρλανδίας. Στο Cork βρίσκεται μέχρι και σήμερα ελληνορθόδοξο παρεκκλήσι, αφιερωμένο στη μνήμη του προστάτη των ναυτικών Αγίου Νικολάου, το οποίο διαθέτει φορητές εικόνες βυζαντινής τέχνης.

Πληθώρα είναι οι μαρτυρίες, που συναντούμε στα ναυτιλιακά αρχεία, για τα ταξίδια των ελλήνων ναυτικών στα ιρλανδικά λιμάνια. Ενδεικτική είναι η παλιά μαρτυρία που σώζεται στο Αρχείο του Γαλαξιδιώτη Αλέξανδρου Αρβανίτη (στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) και που περιέχεται σε γράμμα του ναυτικού αυτού προς τον πατέρα του από το «Βεταφόρτον της Ηρλάντας» (Waterford), γραμμένο στις 14 Μαρτίου 1850 (αποκαθιστώ τη στίξη και τα κεφαλαία). Το γράμμα ήταν γραμμένο όταν ο 20ετής συντάκτης του ήταν “γραμματικός”, δηλαδή υποπλοίαρχος, στο γαλαξιδιώτικο μπρίκι *Άγιος Παντελεήμων*, με πλοίαρχο τον επίσης Γαλαξιδιώτη Δημήτριο Κατσούλη:

“Έντιμε πάτερ, Γεώργιε Άρβανίτη, άσπάζομαι. Μέ τουτον μου σās έσοκλίω τραπεζικόν του Βάνγκου Ηρλάντας [Bank of Ireland] από λίρας στερλίνας διακοσίας πενήντα εις τό όνομά σας Georgio K. Arvaniti, μέ προθεσμία ήμέρες 66 τραπεζικόν μπιλέτο. Νά πληρωθεί σόπρα εις Λόντρα. Τό όποϊον τραπεζικόν σās τό διηύθηνα άμέσως διά μέσον Τριεστίου, Giorgio Vlismas, καί διά μέσον Πέτρου Δημητρίου...”

Ο κεντρικός ελληνορθόδοξος ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Αγίου Ανδρέα του Πρωτόκλητου, στο Δουβλίνο, στεγαζόταν μέχρι το 1993 στον αγγλικό ναό St. Mary. Το 1993 αγοράστηκε μια αποθήκη, που μετατράπηκε στο λιτό σημερινό ορθόδοξο ναό, ο οποίος εγκαινιάστηκε το 1994 από το μητροπολίτη Θυατείρων. Στο Δουβλίνο λειτουργεί και ένα παρεκκλήσι, ο Τίμιος Πρόδρομος, ενώ στο Portlington το παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής.

2. ΓΑΛΛΙΑ

Λέσποινα Π. Παπαδοπούλου

Ιστορική επισκόπηση

Οι απώτατες επαφές του ελληνικού κόσμου με το χώρο της Γαλλίας ανάγονται στον 6ο αιώνα π.Χ., κατά τα χρόνια των εποίκισμών των Φωκαέων στην περιοχή που ονομάστηκε αργότερα Προβηγκία, όπου και ίδρυσαν μερικές σημαντικές πόλεις (Μασσαλία, Αγάθη/Agde, Αντίπολις/Antibes και Νίκαια). Στα νεότερα χρόνια τα πρώτα δείγματα ελληνικών μετοικεσιών προς τη Γαλλία αφορούν σε μικρές ομάδες φυγάδων από την τουρκοκρατούμενη Ανατολή, από τους οποίους άλλοι υπηρετούσαν ως μισθοφόροι, άλλοι ασχολούνταν με το εμπόριο, άλλοι ζούσαν με την αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων και τη διδασκαλία. Ουσιαστικά μαζικό χαρακτήρα απέκτησε μόνο η εγκατάσταση στην Κορσική μερικών εκατοντάδων μανιατών εποίκων κατά τον 17ο αιώνα. Αξιοσημείωτη, τέλος, ήταν και η συχνή παρουσία ελλήνων εμπόρων και ναυτικών στο λιμάνι της Μασσαλίας κατά την εποχή των ναπολεόντειων πολέμων, όταν ο ναυτικός αποκλεισμός της Γαλλίας έδινε τη δυνατότητα σε τολμηρούς ναυτικούς και μεταπράτες να μεταφέρουν στις γαλλικές κτήσεις γεωργικά κυρίως προϊόντα, από διάφορες περιοχές της Μεσογείου.

Πάντως, οργανωμένες ελληνικές εστίες –με πρώτη τη Μασσαλία– άρχισαν να δημιουργούνται στη Γαλλία κατά τα πρώτα χρόνια της Παλινόρθωσης. Αυτή τη φορά, βασικό κίνητρο ήταν η κατάργηση, από το γαλλικό κράτος, του δικαιώματος 20% επί της ξένης ναυσιπλοΐας. Την περίοδο αυτή εγκαθίστανται στη Μασσαλία διάφοροι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι (όπως οι Argenti-Ralli, Prassacachi Frères και Zizinia Frères). Το ελληνικό εμπορικό στοιχείο, στην πλειονότητά τους μέλη του διεθνούς δικτύου των μεγαλεμπόρων χιώτικης καταγωγής, ενισχύεται από έναν αριθμό προσφύγων που αναζητούν καταφύγιο σε συγγενικά πρόσωπα στη Μασσαλία, μετά τις σφαγές της Χίου το 1822. Από το 1840 μέχρι το 1870 εμφανίζονται στην πόλη νέοι εμπορικοί οίκοι (κυρίως οι οίκοι Σκαρμαγκάς, Ζαφειρόπουλος και Ζαρείφης, Ζυγομαλάς, Κωνσταντινίδης).

Ενώ η Μασσαλία αποτελούσε πόλο έλξης των Ελλήνων για οικονομικούς λόγους, το Παρίσι προσέλκυε διαχρονικά τους Έλληνες ως κέντρο πνευματικής δραστηριότητας με μεγάλη ακτινοβολία. Στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα δημιουργείται στη γαλλική πρωτεύουσα ένας κύκλος ελλήνων λογίων και φοιτητών, με εξέχουσα μορφή τον Αδαμάντιο Κοραή. Η επιρροή του μικρού (αριθμητικά) αυτού κύκλου στον ελληνικό κόσμο είναι πολύ σημαντική, καθώς οι έλληνες λόγιοι που είχαν εγκατασταθεί στο Παρίσι φιλοδοξούσαν να διαδραματίσουν ρόλο διαύλων επικοινωνίας μεταξύ του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και των συμπατριωτών τους.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η μετανάστευση των Ελλήνων προς το Παρίσι αποκτά πιο συστηματικό χαρακτήρα. Η Γαλλία εξελίσσεται την περίοδο αυτή σε μια από τις σημαντικότερες χώρες υποδοχής μεταναστών. Ειδικότερα το Παρίσι μετατρέπεται σε μεγάλη αστική αγορά, προσελκύνοντας μεγάλο μέρος των μεταναστών. Οι Έλληνες φτάνουν εκεί αναζητώντας ένα καλύτερο οικονομικό μέλλον ή γοητευμένοι από την πολιτιστική ακτινοβολία της πόλης. Έλληνες έμποροι, γιατροί, εισοδηματίες και τεχνίτες, αλλά και φοιτητές, συγγραφείς, καλλιτέχνες επιλέγουν να εγκατασταθούν στο Παρίσι για διάφορους λόγους.

Ο χαρακτήρας των ελληνικών παροικιών στο Παρίσι και τη Μασσαλία διαφοροποιείται κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άφιξη χιλιάδων Ελλήνων για την ενίσχυση του εργατικού δυναμικού, που δούλευε στα εργοστάσια του πολέμου, θα μεταβάλλει γενικότερα τον αριθμό, τη γεωγραφική κατανομή, αλλά και τη σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού στη Γαλλία. Από το καλοκαίρι του 1916 μέχρι το καλοκαίρι του 1917 φτάνουν στη χώρα 15.000 έλληνες εργάτες, πολλοί από αυτούς συνοδευόμενοι από τις οικογένειές τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για ελεύθερη, αυθόρμητη μετανάστευση, αλλά για μετανάστευση οργανωμένη από το γαλλικό κράτος.

Τη δεκαετία του 1920, και ιδιαίτερα την περίοδο 1921-1926, ο αριθμός των Ελλήνων που διαμένουν στη Γαλλία αυξάνεται. Οι ανάγκες της χώρας σε εργατικό δυναμικό, μετά τις απώλειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και η φιλελεύθερη πολιτική του γαλλικού κράτους, καθιστούν τη Γαλλία βασική χώρα υποδοχής. Πάντως ένα ποσοστό των Ελλήνων που ζούσαν την περίοδο εκείνη στη Γαλλία αποτελούσαν οι εργάτες που είχαν εγκατασταθεί κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είχαν αποφασίσει να παραμείνουν, ενθαρρυμένοι συχνά από την εφαρμογή πολιτικής που απέβλεπε στη μόνιμη εγκατάστασή τους (όπως η παροχή στέγης από ορισμένα εργοστάσια). Το ελληνικό στοιχείο ενισχύεται την ίδια εποχή από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας, οι οποίοι βρίσκουν καταφύγιο στη Γαλλία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Επρόκειτο, βέβαια, για μη οργανωμένη από το γαλλικό κράτος μετανάστευση. Σε αντίθεση, πάντως, με τη δεκαετία του 1920, κατά την οποία οι μετανάστες είναι ευπρόσδεκτοι στη Γαλλία, την επόμενη δεκαετία το κλίμα αλλάζει ριζικά. Η οικονομική κρίση επιφέρει ξενοφοβία και οι μετανάστες είναι τα εξιλαστήρια θύματα. Ο αριθμός των Ελλήνων μειώνεται, καθώς πολλοί επιστρέφουν στην Ελλάδα.

Η οικονομική ανάπτυξη της Γαλλίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οδηγεί στην άφιξη νέου κύματος ελλήνων μεταναστών. Οι Έλληνες έρχονται στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και κατευθύνονται κυρίως στο Παρίσι. Η κίνηση θα διατηρηθεί και τα επόμενα χρόνια. Ωστόσο, χωρίς τη συστηματική αναφορά τους στις γαλλικές απογραφές, αλλά και με την κατάργηση του ελέγχου των συνόρων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας για την παρουσία των Ελλήνων στη Γαλλία θα καθίσταται όλο και περισσότερο δυσχερής. Πάντως, σύμφωνα με στοιχεία της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1990 το σύνολό τους υπολογιζόταν σε 35-45.000 άτομα, από τα οποία 25-30.000 διέμεναν στη Βόρεια και 10-15.000 στη Νότια Γαλλία.

Δημογραφική εικόνα και οικονομικές δραστηριότητες

Οι ξένοι καταγράφονται για πρώτη φορά στη Γαλλία κατά την απογραφή πληθυσμού του 1851. Η Statistique générale de la France ανέλαβε την επεξεργασία των στοιχείων. Ο Πίνακας 1, που ακολουθεί, εμφανίζει τη συνεχή αύξηση στον –γενικά μικρό– συνολικό αριθμό των Ελλήνων που κατοικούν στη Γαλλία κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και τη συγκέντρωση του ελληνικού πληθυσμού στους νομούς Bouches-du-Rhône (με πρωτεύουσα τη Μασσαλία) και Seine (με πρωτεύουσα το Παρίσι).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού στη Γαλλία από το 1861 έως το 1911
και ποσοστό συγκέντρωσής του στους νομούς Seine και Bouches-du-Rhône (B-d-R)

Έτη	Αριθμός Ελλήνων	% B-d-R	% Seine
1861	552	57	28
1866	720	51	40
1872	1.173	-	-
1876	892	45	37
1881	1.250	51	33
1886	1.287	40	42
1891	2.035	33	38
1896	-	-	-
1901	2.225	47	40
1906	-	-	-
1911	2.902	26	46

Πηγή: *Statistique générale de la France*

Σύμφωνα με αυτά τα ποσοστά συγκέντρωσης των Ελλήνων στους δύο παραπάνω γαλλικούς νομούς, η ελληνική παρουσία είναι σαφώς σημαντικότερη στη Μασσαλία μέχρι και το 1881. Τη σκυτάλη παίρνει προοδευτικά το Παρίσι, με την απογραφή του 1911 να σηματοδοτεί έναν αντεστραμμένο καταμερισμό.

Ας σημειωθεί ότι παρουσία Ελλήνων (σε πολύ μικρούς αριθμούς) έχει καταγραφεί και σε άλλες περιοχές της Γαλλίας κατά τον 19ο αιώνα, κυρίως σε λιμάνια όπου οι Έλληνες ανέπτυσαν εμπορική δραστηριότητα, αλλά και γύρω από τη Lyon.

Η ελληνική, κατεξοχήν εμπορική, παροικία της Μασσαλίας γνωρίζει μεγάλη οικονομική ακμή κατά τον 19ο αιώνα. Οι έλληνες έμποροι της Μασσαλίας εισάγουν αρχικά στη Γαλλία κυρίως βαμβάκι από τη Σμύρνη και την Αίγυπτο. Μετά την Επανάσταση του 1821 στρέφονται περισσότερο στην εισαγωγή σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα, την Αίγυπτο και την Τουρκία. Ωστόσο οι μεγάλες αλλαγές στο παγκόσμιο εμπόριο αναγκάζουν τους Έλληνες της Μασσαλίας να αλλάξουν προσανατολισμό στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Από τη δεκαετία του 1880 στρέφονται στις επενδύσεις και τη βιομηχανία. Σιγά σιγά οι μεγάλοι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι κλείνουν, και η παροικία χάνει τον παλιό της δυναμισμό. Πολλά μέλη των οικογενειών των μεγαλεμπόρων (Ροδοκανάκη, Σκυλίτση, Ράλλη, Πετροκόκκινου, Νεγρεπόντε, Αγέλαστου) εγκαθίστανται στο Παρίσι, για να απολαύσουν ως εισοδηματίες, πλέον, αλλά και ως κοσμοπολίτες, τις πολιτιστικές εκδηλώσεις και τη διασκέδαση που προσφέρει η πόλη.

Παράλληλα, έλληνες επιχειρηματίες, τραπεζίτες και έμποροι επιλέγουν τη γαλλική πρωτεύουσα ως ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του καπιταλιστικού κόσμου, επιδιώκο-

ντας την επικερδή συμμετοχή τους στη διακίνηση κεφαλαίων. Ακόμα διάφοροι τεχνίτες, κυρίως γουναράδες, ράφτες και υποδηματοποιοί, καταφθάνουν στο Παρίσι, ανταποκρινόμενοι στην πρόκληση της μεγάλης αγοράς εργασίας. Η περίπτωση του γουναράδων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: όλοι οι πρώτοι αφιχθέντες, και ως τον ερχομό των Μικρασιατών μετά το 1922, προέρχονται από την Καστοριά.

Έλληνες συγγραφείς, καλλιτέχνες, καθηγητές πανεπιστημίου εγκαθίστανται στο Παρίσι σε όλη τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα. Επίσης στην πόλη διαμένουν πολλοί έλληνες φοιτητές. Μπορεί να αναφερθεί χαρακτηριστικά η πολυπληθής παρουσία ελλήνων φοιτητών στα αρχεία της Ιατρικής Ακαδημίας του Παρισιού. Ορισμένοι από αυτούς επιλέγουν τη Γαλλία για να εργαστούν, καθώς το γαλλικό κράτος προσφέρει ελευθερία στην άσκηση του επαγγέλματος του γιατρού.

Ως προς την καταγωγή τους, τα μέλη της ελληνικής παροικίας στο Παρίσι προέρχονται κατά πρώτο λόγο από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη, την Πελοπόννησο, την Αθήνα και τα νησιά του Ιονίου, αλλά και δευτερευόντως από τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Μακεδονία και τη Θράκη.

Η αύξηση του αριθμού των Ελλήνων στη Γαλλία τον 20ό αιώνα –και πιο συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου– κατά τη δεκαετία του 1920 και τη δεκαετία του 1960, αποτυπώθηκε στις γαλλικές απογραφές, τα στοιχεία των οποίων εμφανίζονται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού στη Γαλλία, από το 1921 έως το 1990

Έτη	Αριθμός Ελλήνων
1921	12.771
1926	18.588
1931	19.123
1936	16.515
1946	13.804
1954	9.920
1962	9.260
1968	11.820
1975	9.580
1982	7.812
1990	6.735

Πηγή: Kanonidis D., 1992, σ. 21, με βάση στοιχεία της *Statistique générale de la France* και του *INSEE*.

Οι Έλληνες που καταφθάνουν στη Γαλλία το 1916 εργάζονται σε εργοστάσια, ορυχεία και εργοτάξια, ανεξάρτητα από την προηγούμενη επαγγελματική τους ειδίκευση. Οι γαλλικές Αρχές τούς στρατολογούν από τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη, μαζί με Έλληνες της Μικράς Ασίας που είχαν καταφύγει στα Δωδεκάνησα, εξωθούμενοι από τους τουρκι-

*Ο Γιάννης Ψυχάρης (1854-1929) μπροστά από τη βιβλιοθήκη του
Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αρχείο Γιάννη Ψυχάρη*

κούς διωγμούς. Οι έλληνες εργάτες εγκαταστάθηκαν στη Nantes, την Tours, το Bordeaux, το Saint-Étienne, την Grenoble, σε περιοχές του νομού Bouches-du-Rhône όπως το Pont-de-Chéruy, το Port-de-Bouc, το Port-Saint-Louis-du-Rhône και αλλού. Πολλοί από αυτούς τους εργάτες μετακινήθηκαν σταδιακά προς τη γαλλική πρωτεύουσα, όπου βρίσκονταν ήδη ομοεθνείς τους άλλων επαγγελματικών κατηγοριών.

Το επόμενο ρεύμα των ελλήνων μεταναστών, που έρχεται στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1920, προέρχεται κυρίως από τη Μικρά Ασία και, σε μικρότερο ποσοστό, από τα Δωδεκάνησα. Εύλογα οι μετανάστες, μέσω των δικτύων με τους Έλληνες της Γαλλίας, εγκαθίστανται σε περιοχές με προϋπάρχον το ελληνικό στοιχείο, αλλά και με δεδομένη την προσφορά θέσεων εργασίας, όπως τα παράλια της Μεσογείου, η περιοχή Rhône-Alpes και το Παρίσι.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου αρκετοί Έλληνες απασχολούνταν στη Γαλλία ως ξενοδόχοι, εστιατορές, ιδιοκτήτες καταστημάτων ειδών ελληνικής διατροφής, αναζητώντας την πελατεία τους κυρίως μεταξύ των συμπατριωτών τους. Ακόμη, συνεχίστηκε η παράδοση των

τεχνιτών, ιδίως των γουναράδων και των υποδηματοποιών, αλλά και όσων δραστηριοποιούνταν στον τομέα της ένδυσης. Ένα μικρό ποσοστό Ελλήνων εξακολουθούσε να εργάζεται στη βαριά βιομηχανία, με τάση, όμως, πτωτική, ειδικά την οικονομικά δύσκολη δεκαετία του 1930. Οι Έλληνες, τέλος, που καταφτάνουν στη Γαλλία τη δεκαετία του 1960, κατευθύνονται κατά κύριο λόγο στους τομείς της υφαντουργίας και της ένδυσης, στο εμπόριο, τις αυτοκινητοβιομηχανίες και τις οικοδομικές δραστηριότητες.

Σε μακρά διάρκεια μπορεί να γίνει λόγος για μια σταθερή παρουσία ελλήνων πανεπιστημιακών, φοιτητών, γιατρών, δικηγόρων που ξεκινά από τον 19ο αιώνα και φτάνει μέχρι τις μέρες μας, τις αρχές του 21ου αιώνα. Εξάλλου, ένα σχετικά σημαντικό ποσοστό από όσους Έλληνες διαμένουν στη Γαλλία εξακολουθούν να εργάζονται ως έμποροι, τεχνικοί και εργάτες, αλλά και ορισμένοι ως τεχνίτες (κυρίως γουναράδες, στο Παρίσι). Το Παρίσι, από τις αρχές του 20ού αιώνα, συγκεντρώνει σταθερά το μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων. Περίπου οι μισοί, δηλαδή, από τους Έλληνες που κατευθύνονταν στη Γαλλία, στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, επέλεξαν να εγκατασταθούν στη γαλλική πρωτεύουσα.

Αξίζει να αναφερθεί ότι όλα τα κύματα των ελλήνων μεταναστών προς τη Γαλλία ξεκινούσαν ως μετανάστευση κυρίως νέων ανδρών, με προοδευτική, όμως, αύξηση του αριθμού των γυναικών. Η σταδιακά αυξανόμενη παρουσία γυναικών –και μάλιστα στην πλειονότητά τους χωρίς επαγγελματική απασχόληση– δείχνει ότι η μετανάστευση αυτή αφορούσε σε μεγάλο βαθμό οικογένειες και, συνεπώς, είχε πιο μόνιμο χαρακτήρα.

Πόλοι συσπείρωσης των Ελλήνων

Επίκεντρο της κοινοτικής ζωής των πρώτων ελληνικών παροικιών στη Μασσαλία και το Παρίσι αποτέλεσαν οι αντίστοιχες ελληνορθόδοξες εκκλησίες. Στη Μασσαλία ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εγκαινιάστηκε το 1845, ενώ στο Παρίσι ο ναός του Αγίου Στεφάνου άρχισε να λειτουργεί από το 1895. Η ελληνική εκκλησία της Μασσαλίας χρηματοδοτήθηκε από Έλληνες μεγαλεμπόρους, κυρίως Χιώτες. Ο ναός στο Παρίσι αποτελεί δωρεά του τραπεζίτη Δημητρίου Στεφάνοβιτς Σκυλίτση. Τη λειτουργία και των δύο εκκλησιών τη διαχειρίζονταν οι ίδιοι οι πάροικοι.

Πριν από τη θεμελίωση του Αγίου Στεφάνου είχαν ήδη εμφανιστεί και δραστηριοποιηθεί στο Παρίσι οι πρώτοι ελληνικοί σύλλογοι. Το 1857 ιδρύεται η *Société médicale grecque de Paris*. Την επόμενη δεκαετία, το 1864, εμφανίζεται και η πρώτη *Association de bienfaisance grecque de Paris*, η οποία λειτουργήσε τουλάχιστον ως το 1873. Το 1867 δημιουργείται η ελληνογαλλική, φιλολογική κυρίως, *Association pour l'encouragement des études grecques*. Οι Έλληνες φοιτητές συσπειρώνονται, με τη σειρά τους, το 1884, γύρω από την *Association des étudiants Grecs de Paris*. Η ίδρυση της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου οδηγεί, το 1899, στη σύσταση μιας νέας *Société hellénique de bienfaisance* για τους Έλληνες στο Παρίσι.

Τον 20ό αιώνα αυξάνεται ο αριθμός των ελληνικών συλλόγων. Εμφανίζονται σύλλογοι τοπικού χαρακτήρα που συσπειρώνουν τους Έλληνες με βάση την περιοχή όπου διαμένουν. Μπορούν να αναφερθούν χαρακτηριστικά η *Union des Hellènes de Paris* (1922), η *Union philanthropique des Hellènes de Lyon* (1922), η *Communauté hellénique du Nord (Lille et ses environs)* (1927), η *Communauté hellénique orthodoxe de Port-de-Bouc* (1933), η *Union hellénique de Marseille* (1944), η *Association des Hellènes de Bordeaux* (1946).

Στο Παρίσι συστήνεται μια σειρά από ελληνικούς συλλόγους επαγγελματικού χαρακτήρα, όπως η *Association des fourreurs grecs* (1919), η *Association des tailleurs grecs* (1930), η

Fraternelle des coiffeurs hellènes de Paris (1931) ή η *Association Dimitra* (1946), που συγκέντρωνε όσους ασχολούνταν με είδη διατροφής. Τη δεκαετία του 1960 εμφανίζεται η *Association des travailleurs grecs en France* (1965), με μέλη κυρίως Έλληνες που εργάζονταν στις αυτοκινητοβιομηχανίες του Παρισιού. Το 1970 ιδρύεται η *Union des universitaires et chercheurs grecs en France*, με πεδίο αναφοράς όλη τη Γαλλία και στόχο τον αγώνα εναντίον της δικτατορίας στην Ελλάδα. Ακόμη, το 1989, συστήνεται η *Fédération des communautés helléniques de France*, σε μια προσπάθεια συσπείρωσης των ελληνικών κοινοτήτων. Τέλος, δημιουργήθηκαν και σύλλογοι ελλήνων παλαιών πολεμιστών, οι οποίοι μαρτυρούν τη στρατιωτική σύμπλευση της Ελλάδας και της Γαλλίας κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Τέτοιες ήταν η *Association des anciens combattants engagés volontaires dans l'Armée française* (1930) και η *Amicale des combattants hellènes dans les F.F.I.* (1945).

Ορισμένοι από τους συλλόγους αυτούς θα διατηρηθούν ως τις μέρες μας. Οι περισσότεροι ελληνικοί σύλλογοι εδρεύουν πλέον στο Παρίσι και λίγοι στη Μασσαλία, ανταποκρινόμενοι ανάλογα στις ανάγκες των Ελλήνων.

Αξιίζει να αναφερθεί ότι με τη μαζική εγκατάσταση ελληνικού πληθυσμού στη Γαλλία από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδρύθηκαν ελληνορθόδοξοι ναοί ακόμη και σε πόλεις με μικρή, αριθμητικά, παρουσία Ελλήνων. Η λειτουργία μέχρι τις μέρες μας πολλών ελληνορθόδοξων ναών αντανακλά τη σημασία που αποδίδουν πολλοί Έλληνες της Γαλλίας, δεύτερης αλλά και τρίτης γενιάς, στη διατήρηση της θρησκείας ως στοιχείου της εθνικής τους ταυτότητας.

Συνύπαρξη του ελληνικού με το γαλλικό στοιχείο

Η ανάγκη για συσπείρωση των Ελλήνων δεν αναιρεί το ενδιαφέρον τους για ενσωμάτωση στη γαλλική κοινωνία. Τον 19ο αιώνα οι Έλληνες μεγαλέμποροι και γιατροί επιδιώκουν την απόκτηση της γαλλικής υπηκοότητας ως απαραίτητου “διαβατηρίου” για επαγγελματική επιτυχία και κοινωνική αποδοχή. Εξάλλου, η υπηκοότητα τους εξασφάλιζε το προνόμιο να ανήκουν, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, στην περιορισμένη ομάδα των ανθρώπων άλλης καταγωγής, που είχαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν με επιτυχία την ιδιότητα του γάλλου πολίτη. Τον 20ό αιώνα αλλάζουν γενικά οι προϋποθέσεις για την πρόσβαση στη γαλλική υπηκοότητα. Οι Έλληνες μετανάστες την αποκτούν, πλέον, πιο μαζικά, ενώ για τη δεύτερη γενιά η διαδικασία παραχώρησης της γαλλικής υπηκοότητας είναι αυτόματη.

Με δεδομένη την οικονομική ενσωμάτωση, η κοινωνική ενσωμάτωση στη γαλλική κοινωνία θα μπορούσε να θεωρείται απλή διαδικασία για τους Έλληνες που ήταν μέλη της οικονομικής ελίτ κατά τον 19ο αιώνα. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τους μορφωμένους ελεύθερους επαγγελματίες, γιατρούς και δικηγόρους. Για τους τεχνίτες και τους εμπόρους, η παρουσία συνεχώς ανανεούμενων δικτύων, αλλά και η δημιουργία προσωπικών επιχειρήσεων αποτελούν δείκτες αυξημένης ενσωμάτωσης. Όσο για τα ρεύματα των ελλήνων εργατών, φαίνεται ότι γρήγορα ένα μεγάλο ποσοστό από αυτούς προσανατολίστηκαν προς επαγγέλματα που ασκούσαν ήδη οι υπόλοιποι Έλληνες στη Γαλλία, επιτυγχάνοντας, με τον τρόπο αυτό, την οικονομική και κοινωνική τους ανέλιξη.

Μια άλλη παράμετρος, που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για ενσωμάτωση των Ελλήνων στη γαλλική κοινωνία, είναι οι μικτοί γάμοι. Στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, περίοδο για την οποία διαθέτουμε στοιχεία, το ποσοστό των μικτών γάμων ήταν μεγάλο για τους Έλληνες (περίπου 45% και κυρίως με Γαλλίδες) και μικρότερο για

104

τις Ελληνίδες (περίπου 20%, συνήθως με Γάλλους). Για πολλούς νέους έλληνες μετανάστες ήταν αναμενόμενη η επιλογή μιας γαλλίδας συζύγου, εφόσον ο γάμος με Ελληνίδα προέκυπτε συνήθως ύστερα από συνοικέσιο, μια διαδικασία μακροχρόνια και δύσκολη.

Σε γενικές γραμμές η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στο γαλλικό έδαφος δεν οδήγησε σε τριβές και ρήξεις· αντίθετα, η συνάντηση των δύο πολιτισμών υπήρξε σε πολλές περιπτώσεις, πολύ ενδιαφέρουσα, όπως στα πεδία της επιστήμης, της λογοτεχνίας και της τέχνης. Ο μικρός αριθμός των Ελλήνων, η γενικά επιτυχημένη οικονομική τους ενσωμάτωση, η γαλλική παράδοση φιλελληνισμού, οι καλές σχέσεις των δύο λαών σε διπλωματικό επίπεδο ήταν ορισμένοι σημαντικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην αρμονική αυτή συνύπαρξη.

Εξάλλου, το ελληνικό κράτος, από τα πρώτα του βήματα, προσέβλεπε στη συμπαράσταση της Γαλλίας, μίας από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις της ευρωπαϊκής διπλωματίας

της εποχής, με τις οποίες είχε συνδέσει την τύχη της η Ελλάδα, ήδη από την περίοδο της Επανάστασης του 1821. Η ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι στήριζε πρωτοβουλίες που απέβλεπαν στην αναζωπύρωση του γαλλικού φιλελληνισμού, όπως η σύσταση της *Ligue pour la défense des droits de l'Hellénisme* (1904), στην οποία συμμετείχαν Έλληνες, αλλά και πολλοί γάλλοι φιλέλληνες. Η *Ligue* στόχευε στην προάσπιση των συμφερόντων των Ελλήνων που ζούσαν στις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην ίδια λογική εγγράφεται και η θετική στάση των ελληνικών διπλωματικών Αρχών προς μια σειρά ελληνικών περιοδικών εκδόσεων που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι, στο δεύτερο μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα και οι οποίες, πέρα από την προσφορά ποικίλης ύλης, απέβλεπαν στην υπεράσπιση της Ελλάδας στην Ευρώπη, με την επιρροή της κοινής γνώμης.

Η Γαλλία αποτέλεσε καταφύγιο για πολλούς έλληνες πολιτικούς και διανοούμενους, εξόριστους της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Στη Γαλλία, που ζούσε στον παλμό των διεκδικήσεων του Μάη του 1968, υπήρχε για τους Έλληνες πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη των φιλελεύθερων ιδεών. Γενικότερα η συνεχής παρουσία ελλήνων επιστημόνων και πανεπιστημιακών στη Γαλλία, και κυρίως στο Παρίσι, έχει αφήσει τα ίχνη της σε τομείς όπως η φιλοσοφία (Κώστας Αξελός, Κορνήλιος Καστοριάδης), η ιστορία (Κ. Θ. Δημαράς, Νίκος Σβορώνος, Ελένη Αντωνιάδη, Αικατερίνη Κουμαριανού, Σπύρος Ασδραχάς, Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ), το δίκαιο (Νικόλαος Πολίτης), η δημογραφία (Georges Tarinos), η πολιτική επιστήμη (Νίκος Πουλαντζάς), αλλά και η λογοτεχνία (Clément Lépidis, Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος/Jean Moréas, Γιάννης Ψυχάρης).

Η γαλλική πρωτεύουσα, ως πολιτιστική μητρόπολη, προσέλκυσε διαχρονικά και πολλούς έλληνες καλλιτέχνες: ζωγράφους (Παύλος, Θεόδωρος Ράλλης, Αλέκος Φασσιανός), γλύπτες (Τάκης), σκηνοθέτες (Θεόδωρος Αγγελόπουλος, Κώστας Γαβράς, Νίκος Παπατάκης), συνθέτες (Μίκης Θεοδωράκης, Ιάνης Ξενάκης), ηθοποιούς και τραγουδιστές (Μαρία Κάλας, Μελίνα Μερκούρη, Georges Moustaki, Νάνα Μούσχουρη).

Ο ελληνικός περιοδικός Τύπος έκανε δυναμικά την εμφάνισή του στη Γαλλία από τα μέσα του 19ου αιώνα. Στο Παρίσι κυκλοφόρησαν οι εκδόσεις *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1861-1871), *Μύρια Όσα* (1868-1869), *Εθνική (Γραφική) Επιθεώρησης* (1869-1870, 1871-1872, 1875-1877), *Revue Grecque* (1886), *L'Hellade* (1894) και *L'Hellénisme* (1904-1912), απευθυνόμενες στους Έλληνες του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αλλά και των παροικιών. Ο παροικιακός Τύπος εμφανίζεται από το 1916 με τη *Journal des Hellènes*, ακολουθεί το 1921 ο *Κήρυξ*, το 1967 το *Έθνος*, όλες εφημερίδες που εκδίδονταν στο Παρίσι. Κυκλοφόρησαν και περιφερειακές εκδόσεις όπως η *Acropolis* για τους Έλληνες της Μασσαλίας και του Port-de-Bouc και το *Έθνος των Αποδήμων*, που εκδιδόταν στην Αβινιόν. Ορισμένες από αυτές εξακολουθούν να ενημερώνουν τους Έλληνες της Γαλλίας ακόμη και σήμερα.

123

3. ΙΒΗΡΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

Μόσχος Μορφακίδης

ΙΣΠΑΝΙΑ

Η νεοελληνική παρουσία στην Ιβηρική Χερσόνησο μαρτυρείται από τα μέσα του 15ου αιώνα. Οι πρώτοι Έλληνες, που καταγράφονται στις διάσπαρτες πηγές, ήταν καταρχάς φυγάδες που διέτρεχαν την Ισπανία, συγκεντρώνοντας χρήματα για την απολύτρωση αιχμάλωτων συγγενών τους. Με το πέρασμα στον 16ο αιώνα έφταναν –μέσω κυρίως των ισπανικών κτήσεων της Κάτω Ιταλίας– αρκετοί ναυτικοί και μισθοφόροι, από τους οποίους, μάλιστα, ορισμένοι πέρασαν και στις ισπανικές κτήσεις του Νέου Κόσμου. Μεταξύ εκείνων που έδρασαν για ένα διάστημα στην Ισπανία συγκαταλέγονται και μερικοί λόγιοι. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο διακεκριμένες προσωπικότητες, ο Κωνσταντίνος Λάσκαρις και ο Δημήτριος Δούκας (που συνεργάστηκε στην έκδοση της περίφημης *Κομπλουτενσιανής Πολύγλωττης Βίβλου*). Γενικά, πάντως, οι Έλληνες που μετέβαιναν στην Ισπανία ήταν κατά κύριο λόγο μόνιμα εγκατεστημένοι στην ισπανοκρατούμενη Νεάπολη και τη Σικελία. Γι' αυτό στην Ιβηρική Χερσόνησο δεν δημιουργήθηκαν συγκροτημένες ελληνικές παροικίες, πέρα από μερικές ολιγάριθμες (και μάλλον εφήμερες) εστίες στο Τολέδο, τη Βαρκελώνη, το Βαγιαδολίδ, τη Σαλαμάνκα και, μετά το πέρασμα στον 17ο αιώνα, τη Σεβίλλη. Με τις εστίες αυτές συνδέθηκαν μερικά γνωστά ονόματα, που διακρίθηκαν είτε για την καλλιτεχνική τους δράση (όπως π.χ. ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος στο Τολέδο) είτε με την εργασία τους στην αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων (με πιο γνωστές ίσως τις περιπτώσεις του Ανδρέα Δαρμάριου και του Νικόλαου Τουριανού στο Εσκοριάλ) είτε με τη διδασκαλία τους σε ισπανικά πανεπιστημιακά κέντρα (όπως π.χ. ο Νεόφυτος Ροδινός στη Σαλαμάνκα). Τέλος, σημαντικός αριθμός κληρικών και λογίων κατέφτανε κατά περιόδους στην Ισπανία και παρέμενε εκεί για αρκετό διάστημα, προσπαθώντας με αλληπάλληλες παραστάσεις προς τους ισπανούς μονάρχες να τους πείσει να αναλάβουν στρατιωτική δράση σε διάφορες ελληνικές περιοχές (από την Ήπειρο ως την Κύπρο) με στόχο την εκδίωξη των Οθωμανών.

Κατά τον 17ο αιώνα έγιναν επίσης προσπάθειες μαζικών εποίκισμών σε ισπανικά εδάφη με ελληνικούς πληθυσμούς, προερχόμενους κυρίως από τη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο, αλλά τελικά οι μέτοικοι εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Κάτω Ιταλίας. Μόνο κατά τον 18ο αιώνα πραγματοποιήθηκε μαζική μετοικεσία Ελλήνων στις Βαλεαρίδες, που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία οργανωμένης ελληνικής παροικίας στο Μαόν της Μινόρκας. Ο εποίκισμός όμως εκείνος έγινε με πρωτοβουλία των βρετανών κατακτητών του νησιού αυτού. Έτσι, όταν αποκαταστάθηκε, στα τέλη του αιώνα, η ισπανική κυριαρχία, άρχισε και η διάλυση της ελληνικής παροικίας με την εκδίωξη των μελών της και την κατάσχεση της ακίνητης περιουσίας τους (συμπεριλαμβανομένου και του ωραίου ναού του Αγίου Νικολάου). Μόνον όσοι είχαν ασπαστεί το ρωμαιοκαθολικό δόγμα παρέμειναν και ενσωματώθηκαν στην τοπική κοινωνία, διατηρώντας όμως με υπερηφάνεια το αίσθημα της ελληνικής τους καταγωγής.

Λίγο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους αρχίζουν και οι διπλωματικές σχέσεις του με την Ισπανία, οι οποίες απέκτησαν θεσμικό χαρακτήρα μετά το άνοιγμα της ελληνι-

κής πρεσβείας στη Μαδρίτη, το 1836, και του πρώτου ελληνικού προξενείου στη Βαρκελώνη, το 1843. Ωστόσο η γεωγραφική απόσταση και οι ομοιότητες στον οικονομικό και τον πολιτικό χώρο επενήργησαν αποτρεπτικά για την προσέλευση ελλήνων μεταναστών. Μόνο στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα περίπου 30 οικογένειες δωδεκανήσιων σφουγγαράδων, κυρίως από την Κάλυμνο, την Κω και τη Σύμη, εγκαταστάθηκαν στις ακτές της Καταλωνίας (Costa Brava) και έζησαν εκεί επί δεκαετίες από την σπογγαλιεία και την αλιεία κοραλιών.

Κατά τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), ελλαδίτες και κύπριοι εθελοντές πολέμησαν στο πλευρό των Δημοκρατικών, συγκροτώντας τον “Ελληνικό Λόχο” στο πλαίσιο των Διεθνών Ταξιαρχιών. Προέρχονταν κυρίως από τις τάξεις των ναυτεργατών, που κατέφυγαν στη Μασσαλία μετά την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, αλλά και από την ομογένεια της Αμερικής, του Καναδά, της Αγγλίας, της Γαλλίας, του Βελγίου και της ΕΣΣΔ. Ανάμεσά τους και ένας σημαντικός αριθμός διανοουμένων και φοιτητών. Μετά τη διάλυση των Διεθνών Ταξιαρχιών, τον Σεπτέμβριο του 1938, οι περισσότεροι εγκατέλειψαν την Ισπανία και κατευθύνθηκαν κυρίως προς τις σοσιαλιστικές χώρες.

Στις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ελληνική παρουσία στην Ισπανία και την Πορτογαλία υπήρξε καθαρά περιστασιακή λόγω της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε και στις δύο χώρες. Εξαίρεση αποτελεί μικρός αριθμός οικογενειών εμπόρων από τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου, που εγκαταστάθηκε σε μεγάλα αστικά κέντρα (Μαδρίτη, Βαρκελώνη), αλλά και σε μικρότερα (Πάλμα των Καναρίων). Οι οικογένειες αυτές αποτέλεσαν τον πυρήνα μιας μικρής ελληνικής κοινότητας και της ορθόδοξης ενορίας του Αγίου Ανδρέα (1949), που από το 1973 διαθέτει και τη δική της εκκλησία, τον ελληνορθόδοξο ναό των Αγίων Ανδρέα και Δημητρίου.

Από τη δεκαετία του 1960 –και κυρίως του 1970– άρχισαν να εμφανίζονται στα ισπανικά πανεπιστήμια οι πρώτοι έλληνες φοιτητές. Από αυτούς πολλοί παρέμειναν στην Ισπανία, δημιουργώντας οικογένειες μικτού, κυρίως, χαρακτήρα και εργαζόμενοι ως γιατροί, αρχιτέκτονες, μηχανικοί και επιχειρηματίες ή διδάσκοντας σε πανεπιστήμια της χώρας. Μαζί τους η ελληνική κοινότητα άρχισε να κάνει κάπως αισθητή την παρουσία της στη Μαδρίτη, τη Βαλένθια και τη Βαρκελώνη.

Η ισχυρή κλασική παράδοση και ο φιλελληνισμός των ισπανών ουμανιστών συνδύαστηκε με την παρουσία των ελλήνων επιστημόνων της Ισπανίας και απέδωσε μερικές ενδιαφέρουσες πρωτοβουλίες στο πολιτιστικό πεδίο. Διαρκέστερο, μέχρι σήμερα, δείγμα αυτής της συνεργασίας αποτελεί η ίδρυση στη δεκαετία του 1980 του Ισπανοελληνικού Συνδέσμου, (Asociación Hispano-Helénica), που εκδίδει το έγκριτο επιστημονικό περιοδικό *Erytheia* και αναπτύσσει πολυποίκιλη πολιτιστική δραστηριότητα. Σύλλογοι παρόμοιοι χαρακτήρα ιδρύθηκαν και στην Τενερίφη (*Γέφυρα*), τη Σεβίλλη (*Πρόμαχος*) κ.α. Η έλευση ελλήνων φοιτητών και εμπόρων στην Καταλωνία ενδυνάμωσε επίσης τον εκεί αρχικό πυρήνα και επέτρεψε την ίδρυση της ενορίας του Αγίου Νεκταρίου (1975) και της ελληνικής κοινότητας της Βαρκελώνης (1978), που ξεκίνησε με 60 περίπου μέλη.

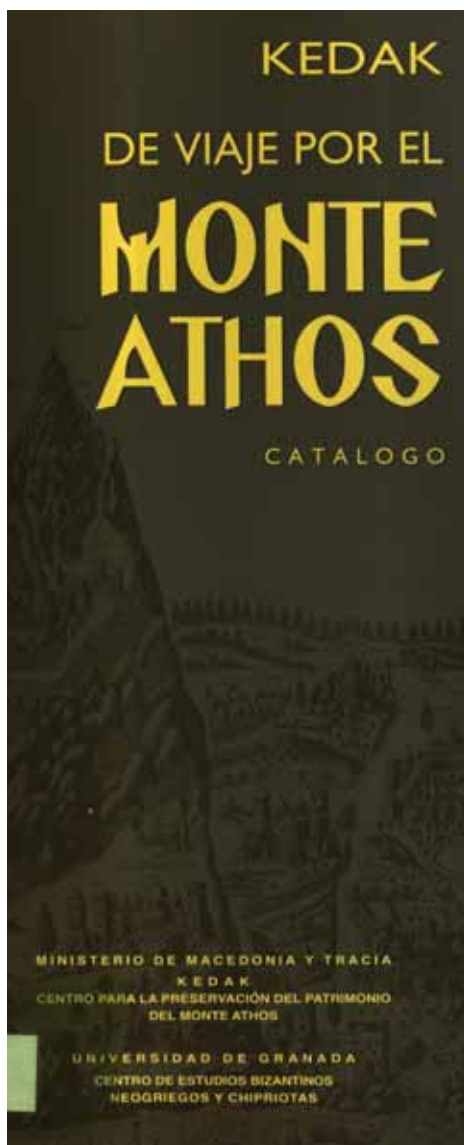
Από τη δεκαετία του 1990 η ελληνική παρουσία στην Ισπανία ενισχύθηκε σημαντικά χάρη στις νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στην Ευρώπη, και κυρίως με την είσοδο της Ελλάδας και της Ισπανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα χαρακτηριστικά, όμως, του Ελληνισμού της Ισπανίας εξακολουθούν να παραμένουν σταθερά:

επικρατούν οι μικτοί γάμοι, ενώ το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο καθορίζει και την επαγγελματική ενασχόληση των Ελλήνων της χώρας (πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, καλλιτέχνες, γιατροί, δικηγόροι κ.λπ.). Αυξημένη όμως είναι, σε σχέση με το παρελθόν και η παρουσία επιχειρηματιών, ελεύθερων επαγγελματιών και υπαλλήλων των οργανισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εδρεύουν σε ισπανικές πόλεις (Μαδρίτη, Βαρκελώνη, Σεβίλλη, Αλικάντε). Σημαντική αύξηση παρουσιάζει επίσης και ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών (κυρίως μεταπτυχιακών καθώς και προπτυχιακών υποτρόφων διαφόρων ευρωπαϊκών προγραμμάτων), η παρουσία των οποίων είναι πλέον αισθητή σε πόλεις με μακρόχρονη πανεπιστημιακή παράδοση, όπως π.χ. η Γρανάδα και η Βαρκελώνη.

Η νέα εικόνα της ελληνικής παρουσίας στη χώρα συνετέλεσε ώστε το 2004 να ιδρυθεί στη Μαδρίτη ο *Σύλλογος Ελλήνων Κατοίκων της Ισπανίας* (Asociación de Griegos Residentes en España), με 300 περίπου μέλη αποκλειστικά ελληνικής καταγωγής, που αποσκοπεί στην προώθηση του ελληνικού πολιτισμού. Παρόμοιος είναι και ο στόχος της ελληνικής κοινότητας της Βαρκελώνης (Comunidad Griega de Barcelona), που, μετά το μαρasmus της, επαναλειτούργησε το 1994 με 500 περίπου μέλη (από τα οποία ελληνικής καταγωγής είναι γύρω στα 100). Σε όλη την Καταλωνία υπολογίζεται ότι διαμένουν σήμερα περί τις 200 ελληνικές οικογένειες, αμιγείς ή μικτού χαρακτήρα. Η κοινότητα διατηρεί σχολείο με 25 παιδιά και με δάσκαλο αποσπασμένο από την Ελλάδα, ενώ στην πόλη της Βαρκελώνης λειτουργεί και έμμισθο προξενείο. Σήμερα ο αριθμός των Ελλήνων που διαβιούν στην Ισπανία ως μόνιμοι κάτοικοι δεν ξεπερνά τις 2.000 ψυχές, ενώ ακαθόριστος είναι ο αριθμός των φοιτητών. Από το 1994 λειτουργεί επίσης στη Μαδρίτη η πρεσβεία της Κύπρου με δικαιοδοσία στην Ισπανία, την Πορτογαλία και τη Νότια Αμερική, ενώ μικρός αριθμός Κυπρίων ασχολείται με ξενοδοχειακές επιχειρήσεις και εστιατόρια στην τουριστική περιοχή Costa del Sol.

Το 2003 η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποφάσισε την αναβάθμιση της Εκκλησίας της Ισπανίας σε μητρόπολη πανορθόδοξου χαρακτήρα. Στην πρωτοβουλία αυτή συνετέλεσε ασφαλώς και το γεγονός ότι στην Ισπανία εγκαταστάθηκαν αρκετοί ορθόδοξοι μετανάστες από την Ανατολική Ευρώπη. Η μητρόπολη αυτή έχει δικαιοδοσία σε ολόκληρη την Ιβηρική χερσόνησο, καλύπτοντας, ως ένα βαθμό, και τις θρησκευτικές ανάγκες των Ελλήνων και των άλλων Ορθοδόξων της Πορτογαλίας.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 σημειώθηκε αύξηση του ενδιαφέροντος των Ισπανών για την Ελλάδα, γεγονός που επέτρεψε την εισαγωγή της διδασκαλίας της νέας ελληνικής σε 18 πανεπιστήμια και κυρίως σε Τμήματα Κλασικής Φιλολογίας, Μετάφρασης και Διερμηνείας, ινστιτούτα γλωσσών και σε ορισμένα μη πανεπιστημιακού επιπέδου Επιστήμια Σχολεία Γλωσσών. Το 1996 ιδρύθηκε η *Ισπανική Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών*, ως μέλος της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, που καλύπτει επίσης την Πορτογαλία και τις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Από το 2000 ιδρύθηκε στη Γρανάδα το *Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών*, το οποίο λειτουργεί ως συμβεβλημένο ερευνητικό κέντρο με το Πανεπιστήμιο της Γρανάδας. Εκτός από την πλούσια ερευνητική, εκπαιδευτική και εκδοτική του δραστηριότητα, διαθέτει τη σημαντικότερη εξειδικευμένη βιβλιοθήκη στην Ιβηρική Χερσόνησο (15.000 τίτλοι) και ψηφιακό αρχείο ισπανικών πηγών για τη μεσαιωνική και νεότερη Ελλάδα και Κύπρο. Η εμφανής άνθηση των νεοελληνικών σπουδών έφερε και μια παράλληλη εκδοτική δραστηριότητα σε επιστημονικά περιοδικά και σε αυτοτελείς μελέτες και μεταφράσεις νεοελλήνων συγγραφέων.

133

ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Η ελληνική παρουσία στην Πορτογαλία υπήρξε μικρή και μάλλον περιστασιακή. Υπάρχουν αναφορές για τη δράση μεμονωμένων Ελλήνων στη χώρα αυτή (και τις αποικίες της), κυρίως όμως στην περίοδο της ισπανικής κυριαρχίας (1580-1640). Τον ίδιο περιστασιακό χαρακτήρα είχε και η κατά καιρούς δραστηριοποίηση ελλήνων εμπόρων στη χώρα κατά τον 18ο αιώνα. Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε και στους επόμενους αιώνες, ως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ακόμη και στα μεταπολεμικά χρόνια, η ελληνική παρουσία στην Πορτογαλία (κυρίως στη Λισαβόνα και το Πόρτο) ήταν αριθμητικά ασήμαντη. Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν κατά τις τελευταίες δεκαετίες, με τη σχετικά μονιμότερη εγκατάσταση περίπου 100-150 ατόμων στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, κυρίως στην πρωτεύουσα, με ενδεικτικότερη ίσως την περίπτωση των Ελλήνων που εργάζονται στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις του Γιώργου Ποταμιάνου.

Με τα δεδομένα αυτά δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για οργανωμένες ελληνικές κοινότητες ή ενορίες. Γι' αυτό, όπως αναφέρθηκε, οι θρησκευτικές ανάγκες των Ελλήνων της Πορτογαλίας καλύπτονται με την αποστολή κατά περιόδους εφημερίου από την ορθόδοξη Μητρόπολη της Ιβηρικής, που έχει την έδρα της στη Μαδρίτη. Βοηθητικό ρόλο επίσης έχει αναλάβει ένας πορτογάλος ορθόδοξος ιερέας. Οι εκκλησιαστικές

ακολουθίες τελούνται σε δύο ναούς (στη Λισαβόνα και το Πόρτο), που παραχώρησε η ρωμαιοκαθολική εκκλησία για τις ανάγκες των Ορθοδόξων. Μια ελληνίδα δασκάλα επίσης καλύπτει, ως έναν βαθμό (σε απογευματινά ή σαββατιάτικα σχολεία) και τις βασικές εκπαιδευτικές ανάγκες των Ελληνόπουλων που ζουν στη χώρα.

4. ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ - ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΑ

ΙΣΛΑΝΔΙΑ

Σπύρος Κουζινόπουλος

Η πρώτη ελληνική παρουσία στη μακρινή αυτή νησιωτική χώρα ανάγεται από μερικούς στον 4ο αιώνα π.Χ., και συνδέεται με το θρυλικό ταξίδι του Πυθέα από τη Μασσαλία στη “μακρινή Θούλη”, στα 332-310 π.Χ. Σήμερα στην Ισλανδία είναι εγκατεστημένοι ελάχιστοι Έλληνες, μετρημένοι στα δάχτυλα. Ενδιαφέρουσα είναι η δραστηριότητα του Ελληνοϊσλανδικού Πολιτιστικού Συλλόγου, που λειτουργεί στην πρωτεύουσα της χώρας, το Ρέικιαβικ, από το 1985. Αριθμεί περίπου 200 μέλη, στη συντριπτική τους πλειονότητα Ισλανδούς, με δύο Έλληνες από τους επτά συνολικά εγγεγραμμένους στα ισλανδικά μητρώα. Σκοπός του Συλλόγου, του οποίου “ψυχή” είναι ο γνωστός ισλανδός συγγραφέας και ηθοποιός Sigurdur A. Magnusson, είναι η ενίσχυση των πολιτιστικών δεσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ισλανδία.

ΝΟΡΒΗΓΙΑ

Υπολογίζεται ότι στη Νορβηγία ζουν περίπου 400-450 Έλληνες, οι περισσότεροι μεμονωμένοι μετανάστες της δεκαετίας του 1960 από την Πελοπόννησο και τη Βόρεια Ελλάδα. Η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα της Νορβηγίας, που ιδρύθηκε το 1965 με πρωτοβουλία του τότε Αρχιεπισκόπου Θυατείρων Αθηναγόρα, αριθμεί σήμερα 300 μέλη, δηλαδή την πλειονότητα των εκεί ομογενών. Τα τελευταία χρόνια οι Έλληνες της Νορβηγίας απέκτησαν και τη δική τους ορθόδοξη εκκλησία, αφιερωμένη στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Στο Όσλο, εξάλλου, λειτουργεί και ελληνικό σχολείο, στο οποίο φοιτούν κάθε χρόνο 40 παιδιά περίπου, με έλληνα δάσκαλο που αποστέλλει το ελληνικό υπουργείο Παιδείας. Λειτουργεί επίσης και Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Ελληνοπαίδων Νορβηγίας, ο οποίος, σε στενή συνεργασία με τον Ελληνονορβηγικό Πολιτιστικό Σύλλογο, διοργανώνει αξιόλογες εκδηλώσεις για τα μέλη της ομογένειας. Στο κτίριο, μάλιστα, του συλλόγου λειτουργεί και ένα κέντρο για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, που απευθύνεται σε Νορβηγούς. Άλλος ένας ελληνικός σύλλογος λειτουργεί και στην πόλη Ντράμεν.

SCANDINAVIAN JOURNAL OF MODERN GREEK STUDIES

Bjarne Schartau

ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΔΙΑ ΣΤΙΧΟΥ
THE SECOND COMING OF CHRIST IN RHYME

Φωτ. Γεώργιος Θεοφωτίδης

ΔΑΝΙΑ

Αναστασία Χρήστου

Η βασική τυπολογική διάρθρωση της ελληνικής μετανάστευσης στη Δανία περιλαμβάνει περιπτώσεις οικονομικής, επιστημονικής, πολιτικής μετανάστευσης αλλά και για προσωπικούς και επαγγελματικούς λόγους. Στην κατηγορία των οικονομικών μεταναστών συγκαταλέγονται κυρίως οι πρώτοι Έλληνες που έφτασαν στην Δανία στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Ήταν κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες που απασχολούνταν σε εργοστάσια, τεχνίτες (ξυλουργοί), οδηγοί ταξί και λεωφορείων και εργαζόμενοι σε γουναράδικα και εστιατόρια. Αρκετοί ανέπτυξαν αργότερα δική τους επιχειρηματική δράση, δημιουργώντας εστιατόρια και καταστήματα γουναρικών.

Η επιστημονική μετανάστευση προς τη Δανία αυξήθηκε αισθητά μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981). Εκτός από τους Έλληνες που φοιτούν σε δανέζικα πανεπιστήμια, υπάρχουν και πανεπιστημιακοί και ερευνητές που διακρίνονται σε διάφορες επιστημονικές ειδικότητες.

Η πολιτική μετανάστευση έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (1967-1974). Το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά και το έμπρακτα υποστηρικτικό αντιδικτατορικό κλίμα στη Δανία, προσέφεραν στους Έλληνες μια επιλογή ζωής με κατοχυρωμένη την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Επίσης προσωπικοί λόγοι οδήγησαν αρκετούς Έλληνες στη Δανία, όπου παντρεύτηκαν τους συντρόφους τους και δημιούργησαν μικτές οικογένειες. Η τελευταία ομαδοποίηση μεταναστών περιλαμβάνει άτομα που βρέθηκαν από τύχη στη Δανία, καθώς και εργαζόμενους σε δανέζικες εταιρείες.

Ο συνολικός αριθμός Ελλήνων που ζουν στη Δανία είναι 954 άτομα. Από αυτούς, οι 567 έχουν αλλοδαπή υπηκοότητα, ενώ οι 307 είναι δανοί πολίτες. Από το συνολικό αριθμό των 954 ατόμων, οι 694 είναι άνδρες και οι 260 γυναίκες. Ο σχετικά μικρός αριθμός τους δεν επέτρεψε στους Έλληνες της Δανίας να συστήσουν επιμέρους κοινότητες στα αστικά κέντρα της εγκατάστασής τους. Προτίμησαν λοιπόν να συγκροτήσουν μια ενιαία συσσωμάτωση για ολόκληρη τη χώρα, την οποία και ονόμασαν “Κοινότητα Ελλήνων της Δανίας” (ΚΕΔ).

ΣΟΥΗΔΙΑ

Λίνα Βεντούρα

Η Σουηδία διαθέτει ένα από τα υψηλότερα βιοτικά επίπεδα στον κόσμο και ένα από τα πιο ανεπτυγμένα συστήματα κοινωνικών ασφαλίσεων. Έχει περίπου 400.000 μετανάστες που αποτελούν το 4-5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Οι Έλληνες (συνυπολογίζοντας και τα παιδιά των μεταναστών, πολλά από τα οποία έχουν πολιτογραφηθεί) δεν ξεπερνούν το 5%, περίπου, του συνόλου των μεταναστών. Το 1975 οι Έλληνες στη Σουηδία ήταν 17.836· το 1996 παρέμεναν στη χώρα 11.804 έλληνες υπήκοοι, ενώ σουηδική υπηκοότητα είχαν αποκτήσει γύρω στα 6-8.000 άτομα ελληνικής καταγωγής.

Πριν από το 1960 είχαν εγκατασταθεί στη Σουηδία γύρω στους 300-400 Έλληνες. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 δημιουργήθηκαν σουηδικά γραφεία στρατολόγησης εργατικής δύναμης στην Ιταλία, την Ελλάδα και σε άλλες μεσογειακές χώρες. Έτσι πολλοί Έλληνες έφτασαν στη χώρα από το 1960 ως το 1975, στο πλαίσιο της οργανωμένης στρατολόγησης εργατι-

κής δύναμης από τις βιομηχανίες, για να εργαστούν ως ανειδίκευτοι εργάτες· αρκετοί άλλοι όμως μετακινήθηκαν αυτόνομα ή στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης. Οι περισσότεροι προέρχονταν από τη Μακεδονία και την Ήπειρο, ήταν αγροτικής καταγωγής και χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης. Οι μισοί περίπου εγκαταστάθηκαν στην περιφέρεια της Στοκχόλμης, ενώ οι υπόλοιποι σκορπίστηκαν σε άλλα βιομηχανικά κέντρα, όπως το Μάλμε και το Γκέτεμποργκ.

Κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας η Σουηδία υποδέχτηκε πολλούς πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι υπολογίζεται ότι για ένα σύντομο χρονικό διάστημα έφτασαν να αποτελούν το 50% των Ελλήνων της χώρας. Άσυλο δόθηκε και στον Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος δημιούργησε εκεί την αντιστασιακή οργάνωση ΠΑΚ με τη βοήθεια του Ούλοφ Πάλμε και άλλων σουηδών πολιτικών. Μετά τη μεταπολίτευση, και κυρίως με την επιδείνωση της οικονομίας στη χώρα, σημειώθηκε ρεύμα παλιννόστησης, που ενισχύθηκε κατά τη δεκαετία του 1980.

Το 1982 το 60,4% των ελλήνων μεταναστών της Σουηδίας εργαζόταν, ενώ οι υπόλοιποι είτε ήταν άνεργοι είτε δεν υπήρχαν στοιχεία για την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Το 34% από όσους εργάζονταν, ήταν βιομηχανικοί εργάτες, ενώ το 63,6% απασχολούνταν σε υπηρεσίες (κυρίως καθαρισμού, αλλά και σε εστιατόρια ή στο λιανεμπόριο). Οι επιδόσεις των παιδιών ελληνικής καταγωγής στο εκπαιδευτικό σύστημα της Σουηδίας είναι υψηλότερες από αυτές των γόνων άλλων εθνοτήτων· ωστόσο, παρά τις σπουδές τους, η ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας έχει παρουσιάσει δυσκολίες.

Η Σουηδία από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 έλαβε μέτρα για τη διευκόλυνση της προσαρμογής των μεταναστών στη νέα τους ζωή, όπως π.χ. την παροχή δωρεάν μαθημάτων σουηδικής γλώσσας, την εκπαίδευση διερμηνέων ή τη φροντιστηριακή διδασκαλία της σουηδικής στα παιδιά των μεταναστών. Παράλληλα, τα σουηδικά συνδικάτα επιχειρούσαν να επιτύχουν ένα υψηλό επίπεδο οργάνωσης των μεταναστών. Το 1967 η κυβέρνηση υιοθέτησε πολιτική ελεγχόμενης εισροής μεταναστών, αλλά και ενσωμάτωσης όσων είχαν ήδη εγκατασταθεί στη χώρα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1975, εξήγγειλε μια μεταναστευτική πολιτική βασισμένη στις αρχές της ισότητας, της ελεύθερης επιλογής και της συνεργασίας: όλες οι ομάδες μεταναστών, πέρα από ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, θα είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν τη μητρική τους γλώσσα και τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής τους. Στο πλαίσιο αυτό καθιερώθηκε η ενεργητική διγλωσσία στο εκπαιδευτικό σύστημα: δημιουργήθηκαν δηλαδή μικτά δίγλωσσα σχολεία όπου οι ξένοι μαθητές φοιτούσαν σε κανονικές σουηδικές τάξεις, μέσα στις οποίες μπορούσαν να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα 4-16 ώρες την εβδομάδα. Έτσι, για αρκετά χρόνια διδασκόταν η ελληνική ως μητρική γλώσσα παιδιών μεταναστών στα σουηδικά σχολεία. Σήμερα βέβαια αυτό έχει περιοριστεί πολύ, εφόσον, για να διδαχθεί μια ξένη γλώσσα ως μητρική σε ένα σουηδικό σχολείο, πρέπει να συμπληρωθεί ένας ελάχιστος αριθμός ενδιαφερόμενων παιδιών· όπου δεν συγκεντρώνονται αρκετά παιδιά, τα οργανωμένα από το ελληνικό κράτος μαθήματα αποτελούν τους κύριους χώρους διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.

Η Στοκχόλμη είναι η έδρα της Ορθόδοξης Μητρόπολης Σουηδίας και Πάσης Σκανδιναβίας. Η Εκκλησία δεν έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή των ελλήνων μεταναστών. Κατά την περίοδο της δικτατορίας, μάλιστα, αλλά και στο πρώτο διάστημα μετά τη μεταπολίτευση, σημειώθηκαν μεγάλες τριβές μεταξύ των κοινοτήτων και εκπροσώπων της Εκκλησίας. Οι Έλληνες της Σουηδίας οργανώθηκαν εξ αρχής σε κοινότητες, ενώ αρκετοί εντάχθηκαν και σε ελληνικά πολιτικά κόμματα. Το 1972 ιδρύθηκε η Ομοσπονδία Ελληνικών Συλλόγων και Κοινοτήτων Σουηδίας. Στο πρώτο συνέδριό της έλαβαν μέρος μόλις 5 κοινότητες, ενώ την περίοδο 1980-1981 συγκέντρωνε υπό την αιγίδα της 52 κοινότητες. Η Ομοσπονδία, και ο Σύλλογος Στοκχόλμης, σε συνεργασία με διάφορους σουηδικούς φορείς και προσωπικότη-

122

τες της πολιτικής ζωής της χώρας, συνδέθηκαν άμεσα με τον αγώνα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Κατά τη δεκαετία του 1970, όσο το όνειρο της επιστροφής φαινόταν ακόμα πραγματοποιήσιμο, οι κοινότητες και η Ομοσπονδία συσπείρωναν γύρω τους μεγάλο μέρος των Ελλήνων και ήταν ιδιαίτερα δραστήριες. Η Ομοσπονδία συνέβαλε επίσης στην προώθηση νόμων και διατάξεων για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των μεταναστών, την καθιέρωση ελληνικών προγραμμάτων στην κρατική ραδιοτηλεόραση και μαθημάτων μητρικής γλώσσας στα σουηδικά σχολεία. Ενισχύθηκε οικονομικά από το σουηδικό και, κατά καιρούς, και από το ελληνικό κράτος, συνεργάστηκε με θεσμούς και υπηρεσίες της χώρας υποδοχής σε θέματα μεταναστών και μετείχε σε ομοσπονδίες με άλλες μεταναστευτικές εθνότητες. Εκδίδει μέχρι σήμερα το σημαντικότερο και πιο μακρόβιο περιοδικό έντυπο των Ελλήνων της Σουηδίας, τα *Μεταναστευτικά Νέα*, που κυκλοφορεί από το 1976.

Σήμερα στη Σουηδία λειτουργούν 40 ελληνικές κοινότητες (Στοκχόλμη, Γκέτεμποργκ, Μάλμε, Ουψάλα κ.α.), οι οποίες όμως έχουν απομαζικοποιηθεί. Υπάρχουν και αρκετές εθνικοτοπικές, πολιτιστικές και αθλητικές οργανώσεις και σύλλογοι γονέων. Στη Στοκχόλμη λειτουργεί με ιδιωτική πρωτοβουλία, επιχορηγούμενο από δημοτικές και κρατικές αρχές της Σουηδίας και τη Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού, η *Ελληνική Βιβλιοθήκη και Αρχείο Σουηδίας*, όπου έχουν συγκεντρωθεί χιλιάδες ελληνικά βιβλία, αλλά και αρχαιακό υλικό για τους Έλληνες της Σουηδίας.

Η Σουηδία έδωσε στους αλλοδαπούς κατοίκους της τη δυνατότητα να πολιτογραφηθούν επέτρεψε στους μετανάστες, που επέλεγαν να μην γίνουν σουηδοί πολίτες, να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων για θέματα που τους αφορούσαν και τους παρείχε δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές. Γι' αυτό και η ένταξη της Σουηδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το 1995, δεν επηρέασε θεαματικά το νομικό καθεστώς των Ελλήνων και των άλλων μεταναστών από τις χώρες-μέλη της Ένωσης. Παρόλα, πάντως, τα δικαιώματα που απολαμβάνουν οι μετανάστες στη χώρα αυτή, οι κοινωνικές και οι οικονομικές διακρίσεις δεν έχουν εκλείψει, ενώ τις τελευταίες ιδίως δεκαετίες έχουν αυξηθεί οι ρατσιστικές επιθέσεις εναντίον των ξένων.

ΦΙΝΛΑΝΔΙΑ

Σπύρος Κουζινόπουλος

Στη Φινλανδία είναι εγκατεστημένες 400 ελληνικές οικογένειες (σύμφωνα με τα στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Αποδήμου Ελληνισμού). Οι Έλληνες της Φινλανδίας είτε είναι απόγονοι μεταναστών του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ή μετοίκων από την πρώτην ΕΣΣΔ. Οι περισσότεροι εργάζονται ως μισθωτοί, αλλά υπάρχουν και αρκετοί ελεύθεροι επαγγελματίες, κυρίως εστιάτορες και γουνέμποροι. Η επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων της Φινλανδίας υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής. Μία οικογένεια карабокурайών από την Κάλυμνο π.χ. δημιούργησε έναν κολοσσό στον τομέα της σοκολατοποιίας και καραμελοποιίας, την Halva, ενώ μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες σιγαρέτων της χώρας είναι η Tyomies, που ιδρύθηκε από τον Γιάννη Χρηστίδη. Στους επιτυχημένους επιχειρηματίες συγκαταλέγεται και ο καταγόμενος από την Καστοριά Χρήστος Ρουσούλης, που διαθέτει πάνω από 10 καταστήματα με γούνες στο Ελσίνκι και άλλες πόλεις της χώρας, ενώ από μητέρα Ελληνίδα είναι επίσης και ο Λάσε Λίεμολα, ένα από τα μεγαλύτερα αστέρια της φινλανδικής ποπ μουσικής στη δεκαετία του 1970.

Η μικρή αλλά δραστήρια ελληνική κοινότητα της Φινλανδίας ιδρύθηκε το 1972 και αναπτύσσει αρκετές δραστηριότητες, με επίκεντρο το Ελσίνκι. Μέχρι πρόσφατα εξέδιδε και μια 20σέλιδη εφημερίδα, διαθέτει ιστοσελίδα στο διαδίκτυο και δανειστική βιβλιοθήκη με 1.500-1.600 τίτλους. Στο Ελσίνκι λειτουργεί επίσης απογευματινό σχολείο για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, καθώς και νηπιαγωγείο. Αξιόλογο έργο στην κατεύθυνση αυτή επιτελεί και ο σύλλογος γονέων και κηδεμόνων του Ελληνικού Σχολείου Φινλανδίας.

Σημαίνουσα θέση στη φινλανδική κοινωνία κατέχει η Ορθόδοξη Εκκλησία, της οποίας οι αρχές ανάγονται στον 11ο αιώνα. Αξιόλογο επίσης θρησκευτικό κέντρο αποτελεί και η ιδρυμένη στην Καρελία, κατά τον 13ο αιώνα, από τον φινλανδό μοναχό του Αγίου Όρους Αρσένιο, μονή της Κονέβιτσα. Μετά την ανεξαρτησία της χώρας από τη ρωσική κυριαρχία, η Ορθόδοξη Εκκλησία της Φινλανδίας, επισήμως αναγνωρισμένη από το κράτος, υπήχθη στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η Ορθόδοξη Φινλανδική Εκκλησία, που έχει στους κόλπους της 60.000 πιστούς (το 1,1% του πληθυσμού), διαθέτει τρεις επισκοπές και 25 ενορίες και από το 1957 ένα αξιόλογο Εκκλησιαστικό Μουσείο, στην πόλη Κουόπιο, 400 χιλιόμετρα βορειοανατολικά του Ελσίνκι (www.ort.fi/en/joining_the_church.php). Ας σημειωθεί ότι η Ορθόδοξη Φινλανδική Εκκλησία κάλυψε κατά περιόδους και τις ανάγκες στέγασης του ελληνικού σχολείου και της κοινότητας.

5. ΒΕΛΓΙΟ – ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ – ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ

ΒΕΛΓΙΟ

Λίνα Βεντούρα

Η ελληνική παρουσία στο Βέλγιο έγινε αισθητή μόνο κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ός τα μέσα της δεκαετίας του 1950 οι χίλιοι περίπου Έλληνες της χώρας αυτής ήταν, στην πλειονότητά τους, εγγράμματοι έμποροι ή γενικότερα ελεύθεροι επαγγελματίες. Από το 1953 ως και το 1964 η εικόνα αυτή αλλάζει ποσοτικά και ποιοτικά: στην περίοδο αυτή ο αριθμός των Ελλήνων που ζούσαν στο Βέλγιο πολλαπλασιάστηκε δραματικά, φτάνοντας τα 20.069 άτομα. Οι περισσότεροι έρχονταν τώρα για να εργαστούν στα βελγικά ανθρακωρυχεία. Πάντως, παρά την κατακόρυφη αύξηση του αριθμού τους, οι Έλληνες στο Βέλγιο παρέμειναν λίγοι, τόσο σε απόλυτο αριθμό όσο και συγκριτικά με τις άλλες μεταναστευτικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν στη χώρα, και ακόμα περισσότερο σε σχέση με εκείνους που κατευθύνθηκαν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία. Πρώην αγρότες οι περισσότεροι, στρατολογήθηκαν από τους εκπροσώπους που έστειλαν τα βελγικά ανθρακωρυχεία στην Ελλάδα, οι οποίοι είχαν αναλάβει την οργανωμένη μετακίνηση εργατών, ακόμα και πριν υπογραφεί η ελληνοβελγική συμφωνία μετανάστευσης του 1957. Παρ' όλο που οι διαδικασίες μετακίνησης Ελλήνων για να εργαστούν στα βελγικά ανθρακωρυχεία ξεκίνησαν αρκετά χρόνια νωρίτερα από την υπογραφή της ελληνογερμανικής συμφωνίας μετανάστευσης του 1960, μόλις το 3% των Ελλήνων, που επέλεξαν την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, κατευθύνθηκαν προς το Βέλγιο. Από αυτούς το 30% είχε επιστρέψει στην Ελλάδα πριν το 1965. Ωστόσο ο ελληνικός πληθυσμός του Βελγίου –ο οποίος προερχόταν σε μεγάλο βαθμό, όπως και αυτός που εγκαταστάθηκε στη Γερμανία, από τη Βόρεια Ελλάδα– εξακολουθούσε να αυξάνεται έως το 1970, οπότε και έφτασε τα 22.354 άτομα, εξαιτίας της επανασύνδεσης των οικογενειών και της γέννησης των παιδιών όσων παρέμεναν. Σήμερα, συνυπολογίζοντας τους πολυάριθμους μόνιμους υπαλλήλους διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών και τους φοιτητές, και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι σημαντικός αριθμός (περίπου 5.500 άτομα) των ελληνικής καταγωγής κατοίκων της χώρας έχει πλέον βελγική υπηκοότητα –και συνεπώς στις απογραφές καταμετράται στο γηγενή πληθυσμό– οι ελληνικής υπηκοότητας κάτοικοι του Βελγίου ανέρχονται περίπου σε 18 με 20.000 άτομα.

Η οργανωμένη από έναν εργοδοτικό οργανισμό μορφή της μετανάστευσης, το εξαιρετικά σύντομο διάστημα (ούτε μία δεκαετία) κατά το οποίο μετακινήθηκε η μάζα των μεταναστών, η υψηλή γεωγραφική κινητικότητα τους –παλιννόστηση ή μετακίνηση σε άλλη χώρα– και η πρόωρη επανασύνδεση των περισσότερων μεταναστευτικών οικογενειών αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά της μετακίνησης των Ελλήνων προς το Βέλγιο. Το γεγονός της αρχικής πρόσληψης του συνόλου σχεδόν των ανδρών από τα ορυχεία προσέδωσε πολύ υψηλό βαθμό κοινωνικής και οικονομικής ομοιογένειας στην ελληνική παροικία του Βελγίου κατά το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής τους.

Από τη στιγμή της άφιξής τους στο Βέλγιο οι άνδρες, οι οποίοι μετανάστευαν αρχικά μόνοι τους, εισάγονταν αμέσως, χωρίς να έχουν προσαρμοστεί στοιχειωδώς στις νέες συνθήκες και χωρίς καμία προετοιμασία, στο χώρο των ανθρακωρυχείων και τις άγνωστες, για εκείνους, απαιτήσεις της εργασίας σε αυτά. Πολλοί δεν άντεχαν την εμπειρία της κα-

117

θόδου στις στοές και της υπόγειας εργασίας, με αποτέλεσμα να εγκαταλείπουν το Βέλγιο αμέσως ή ύστερα από μερικές εβδομάδες. Η μεγάλη φτώχεια, η πιεστική ανάγκη να συνδράμουν οικονομικά την οικογένεια που είχε παραμείνει στην Ελλάδα ή το κίνητρο της αποταμίευσης ενός μικρού κεφαλαίου καθήλωσαν όσους παρέμειναν στα ορυχεία για ένα έως πέντε, τουλάχιστον, χρόνια στο Βέλγιο.

Μετά από ορισμένα έτη εργασίας στα ορυχεία, οι μετανάστες είχαν το δικαίωμα να αποκτήσουν άδεια εργασίας σε άλλους οικονομικούς τομείς. Στη δεκαετία του 1960 το σύνολο, σχεδόν, των Ελλήνων μεταπήδησε από τα ορυχεία προς τις βιομηχανίες και μετακινήθηκε από τις ανθρακοφόρες περιοχές προς τις Βρυξέλλες και άλλα αστικά κέντρα, όπου ένα μικρό ποσοστό κατάφερε να ανοίξει εστιατόριο ή καφενείο ή να αγοράσει ταξί. Η εργασία στις βιομηχανίες μπορεί να ήταν λιγότερο σκληρή και επικίνδυνη σε σύγκριση με τα ορυχεία, δεν έπαυε όμως να είναι εξουθενωτική. Με τη μετακίνηση αυτή προς τα αστικά κέντρα (που παρείχαν ευκαιρίες απασχόλησης και στις γυναίκες), πολλές Ελληνίδες άρχισαν να εργάζονται εκτός οικίας, με στόχο συνήθως είτε τη συντήρηση της οικογένειας είτε την επιτάχυνση της αποταμίευσης.

Οι έλληνες μετανάστες που εγκαταστάθηκαν μεταπολεμικά στο Βέλγιο εντάχθηκαν στις κατώτερες βαθμίδες της εργατικής τάξης της χώρας· παρόλο που οι περισσότεροι σύντομα εγκατέλειψαν τα ορυχεία, ένα πολύ σημαντικό ποσοστό εξακολουθούσε, το 1981, να κατέχει την ίδια κοινωνική θέση: το 26% του οικονομικά ενεργού ελληνικού πληθυσμού του Βελγίου ήταν άνεργο τη χρονιά αυτή, ενώ από αυτούς που εργάζονταν, το 63% ήταν εργάτες. Η κοινωνική θέση των μεταναστών αντανakλούσε τους λόγους για τους οποίους υιοθετήθηκε η πολιτική εισαγωγής ξένου εργατικού δυναμικού: επρόκειτο για ανειδίκευτους, που προορίζονταν για τις σκληρές, επικίνδυνες, ανθυγιεινές, κακοπληρωμένες και κοινωνικά υποβαθμισμένες εργασίες.

Ωστόσο οι ιδιαίτερα ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες των δεκαετιών που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διευκόλυναν την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και την οικονομική ζωή του Βελγίου, επιτρέποντάς τους να επωφεληθούν, έστω και άνισα, από τη γενική ευμάρεια, τις παροχές του κράτους πρόνοιας και τις κατακτήσεις της ντόπιας εργατικής τάξης. Ζώντας σε μια χώρα με ιδιαίτερα ανεπτυγμένο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, απέκτησαν αίσθημα ασφάλειας, το οποίο στερούνταν στη χώρα καταγωγής τους, εν μέρει ή και ολοκληρωτικά. Έτσι, παρόλο που οι περισσότεροι μετανάστες δεν γνώρισαν αισθητή κοινωνική άνοδο, βελτίωσαν κατά πολύ το βιοτικό τους επίπεδο. Οι προσδοκίες μιας σημαντικής μερίδας, τουλάχιστον –να ζήσουν την οικογένειά τους, να αποκτήσουν στο Βέλγιο ή τη χώρα καταγωγής ένα ακίνητο και να γεράσουν αξιοπρεπώς– εκπληρώθηκαν. Η πορεία των παιδιών τους, ωστόσο, παρά την καλύτερη μόρφωση που απέκτησαν και την αναμφισβήτητη ύπαρξη κάποιας κοινωνικής κινητικότητας, καθορίστηκε από την κοινωνική θέση των γονέων τους και, κυρίως, από την αρνητική οικονομική συγκυρία, όταν ήρθε η σειρά τους να ενταχθούν στην αγορά εργασίας.

Τα παιδιά των ελλήνων μεταναστών φοίτησαν σε βελγικά σχολεία και παρακολουθούσαν μαθήματα ελληνικών σε τμήματα μητρικής γλώσσας που δημιουργήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 από το ελληνικό κράτος, και τα οποία λειτουργούσαν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης δύο φορές την εβδομάδα. Στις Βρυξέλλες λειτουργεί από το 1981 ένα αμιγές δημοτικό ελληνικό σχολείο, που συμπληρώθηκε με γυμνάσιο και λύκειο στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ενώ τα παιδιά των ελλήνων υπαλλήλων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που ζουν στην πόλη, έχουν τη δυνατότητα να φοιτούν στο ελληνικό τμήμα του Ευρωπαϊκού Σχολείου.

Οι έλληνες ανειδίκευτοι εργάτες, όπως και οι άλλοι ξένοι μετανάστες, βίωσαν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στο Βέλγιο την περιφρόνηση των πολιτισμικών πρακτικών και των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και αντιμετώπισαν την εχθρότητα και τις προκαταλήψεις των γηγενών Βέλγων. Για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες που δημιουργούσε η κατώτερη κοινωνική τους θέση, το εχθρικό περιβάλλον και ο γλωσσικός αποκλεισμός, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της καθημερινότητας, αλλά και για να αποκτήσουν χώρους κοινωνικής συναναστροφής, οι μετανάστες γράφτηκαν στα ελληνικά τμήματα των βελγικών συνδικάτων, οργανώθηκαν σε κοινότητες και συγκεντρώνονταν στις ελληνορθόδοξες εκκλησίες.

Αρχικά η υποδοχή των ελλήνων ανθρακωρύχων γινόταν από τα ισχυρά και μαζικά, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, βελγικά συνδικάτα, τα οποία διεκδικούσαν την ισότιμη μεταχείριση των μεταναστών, προκειμένου να μην προτιμώνται από τους εργοδότες, και επεδίωκαν τη στρατολόγησή τους για να διατηρήσουν την ενότητα της εργατικής τάξης. Λίγο μετά τη μαζική άφιξη ελλήνων εργατών στα ανθρακωρυχεία, οργανώθηκε ελληνικό τμήμα στο χριστιανικό συνδικάτο του Βελγίου, το οποίο ανέλαβε να παρέχει υπηρεσίες για τη λύση των πιεστικών προβλημάτων τους με τα ημερομίσθια, τις ασφάλειες και τα επιδόματα, να μεταφράζει δωρεάν τα απαραίτητα έγγραφα, να διοργανώνει μαθήματα γλώσσας και συνδικαλισμού και να εκδίδει ελληνόφωνη εφημερίδα. Κατά τη δεκαετία του 1960 οργανώθηκε ελληνικό τμήμα και στο σοσιαλιστικό συνδικάτο του Βελγίου, το οποίο ανέπτυξε παρόμοιες δραστηριότητες. Τα ελληνικά τμήματα των βελγικών συνδικάτων υπήρξαν φορείς αλλαγών και χώροι ώσμωσης, λειτούργησαν ως μεσολαβητές ανάμεσα στη βελγική κοινωνία και τους μετανάστες, συμβάλλοντας δραστικά στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους και παρέχοντάς τους έναν –έστω και περιορισμένο– χώρο κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής.

Η Ελληνική Κοινότητα Βρυξελλών, η πιο σημαντική από τις 10 κοινότητες του Βελγίου (Λιέγης, Σαρλερουά, Αμβέρσας κ.ά.), συσπείρωνε έως τη δεκαετία του 1960 εύπορους εμπόρους και ελεύθερους επαγγελματίες, τελώντας ουσιαστικά υπό την κηδεμονία της πρεσβείας. Στις αρχές, όμως, της δεκαετίας του 1960, η συντριπτική αριθμητική υπεροχή των νεοαφιχθέντων στις Βρυξέλλες πρώην ανθρακωρύχων, σε συνδυασμό με τη δράση της Αριστεράς, άλλαξαν τα δεδομένα: μέσα από συγκρούσεις η Κοινότητα πέρασε στα χέρια των αριστερών εργατών και από το 1962 έως το 1967 ανέπτυξε έντονη κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα. Μετά την επιβολή της δικτατορίας του 1967 η Κοινότητα συνετέλεσε στη δημιουργία της Επιτροπής Αντιδικτατορικού Αγώνα Ελλήνων Βελγίου, και η ενασχόληση με τα πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας έγινε σχεδόν το αποκλειστικό της έργο. Οι παλαιοί πάροικοι, λίγους μήνες μετά το πραξικόπημα στην Ελλάδα, ίδρυσαν ξεχωριστό σύλλογο, που συνεργάστηκε στενά με τις ελληνικές Αρχές. Από το 1967 έως τη συνένωση των δύο σωματείων, το 1991, υπήρχαν, λοιπόν, στις Βρυξέλλες δύο ελληνικές κοινότητες. Με τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα συνεχίστηκε για μερικά χρόνια η έντονη πολιτικοποίηση των κοινοτήτων και η ενασχόλησή τους κατά κύριο λόγο με τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα.

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ οδήγησε σταδιακά σε συνολικότερους μετασχηματισμούς στη ζωή των μεταναστών, καθώς μετέβαλε το νομικό καθεστώς των Ελλήνων που ζούσαν στο Βέλγιο, προσδίδοντάς τους νέα δικαιώματα, με τα οποία διαχωρίστηκαν σε σχέση με τους ξένους, που προέρχονταν από μη ευρωπαϊκές και ιδιαίτερα μουσουλμανικές χώρες. Στη δεκαετία του 1980, τη στιγμή που η παρουσία των παλαιότερων μετανα-

στών είχε αποδυναμωθεί με τη μεταβολή της ηλικιακής κατανομής στην παροικία, αυξήθηκε ο αριθμός των νεοαφιχθέντων, από την Ελλάδα, υπαλλήλων της ΕΟΚ στις Βρυξέλλες, και άλλαξε και πάλι η κοινωνική σύνθεση των μελών και της ηγετικής ομάδας της ελληνικής παροικίας. Ταυτόχρονα απαξιώθηκε σταδιακά η ενασχόληση με πολιτικά ζητήματα, μετατοπίστηκε η πολιτική των κυβερνήσεων σε θέματα μετανάστευσης, ενώ η ενιαία πλέον, από το 1991, Κοινότητα ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα στην παροικία και τις κυβερνήσεις των χωρών καταγωγής και υποδοχής ή την Ευρωπαϊκή Ένωση· οι στόχοι της προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα της παροικίας και της διεθνούς πολιτικής: προωθώντας την ιδέα του “ευρωπαίου πολίτη” η Κοινότητα διατύπωσε τη θέση ότι η ενσωμάτωση των νέων ελληνικής καταγωγής στη βελγική κοινωνία έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως ένταξη Ελλήνων στην ενωμένη Ευρώπη. Με την ίδρυση, από τη μία, αρκετών τοπικών συλλόγων στη δεκαετία του 1980 και, από την άλλη, της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων Βελγίου, το 1988, εμφανίστηκαν η εξειδίκευση και ο συγκεντρωτισμός. Σήμερα λειτουργούν επίσης αρκετοί ελληνοβελγικοί σύλλογοι διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων.

ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ

Λίνα Βεντούρα

Στα μέσα του 18ου αιώνα διαμορφώθηκε μια μικρή εμπορική κοινότητα Ελλήνων στο Άμστερνταμ. Εκεί βρέθηκε για ένα σύντομο διάστημα (1771-1777) και ο Αδαμάντιος Κοραής. Κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα στα μεγάλα λιμάνια των Κάτω Χωρών εγκαθίσταντο και κάποιοι πρώην ναυτικοί. Ολιγάριθμοι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία έφτασαν στην Ολλανδία μετά το 1922. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου ιδρύθηκαν λίγες ελληνικές καπνεμπορικές, γουινεμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις, καθώς και εταιρείες τροφοδοσίας πλοίων.

Στην πλειονότητά τους όμως οι περίπου 4.000 Έλληνες που ζουν σήμερα στην Ολλανδία, συγκεντρωμένοι κυρίως στην Ουτρέχτη, το Χόρινχεμ (Gorinchem) και το Ρότερνταμ, ήρθαν στη χώρα στις αρχές της δεκαετίας του 1960 για να εργαστούν στις βιομηχανίες. Η άφιξή τους ξεκινά το 1961, όταν ένα ολλανδικό κλωστοϋφαντουργείο και κάποια ανθρακωρυχεία αναζήτησαν εργάτες στην Ελλάδα. Το 1962 υπογράφηκε προσωρινή συμφωνία μετανάστευσης μεταξύ Ελλάδας και Ολλανδίας. Ανάμεσα στους πρώτους Έλληνες που έφτασαν στη χώρα ήταν και κάποιοι εργάτες που είχαν εγκαταλείψει τα ανθρακωρυχεία του Βελγίου. Η “φυγή” από τα βελγικά ανθρακωρυχεία άρχισε στο τέλος του 1962 και συνεχίστηκε ως την άνοιξη του 1964. Την ίδια περίοδο έφτασαν και κάποιοι Έλληνες εργάτες από τη Γερμανία. Όταν το ολλανδικό κράτος δυσκόλεψε την εισροή από το Βέλγιο, άρχισε να αυξάνεται η στρατολόγηση εργατών στην Ελλάδα. Δεν μετακινήθηκαν, πάντως, πάνω από 1.500 άτομα με σύμβαση εργασίας. Αρκετοί ήρθαν χωρίς σύμβαση, έπειτα από πρόσκληση συγγενών τους ή στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης.

Οι περισσότεροι μετανάστες προέρχονταν από αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας (Θράκη, Μακεδονία) και είχαν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Αρχικά μετακινήθηκαν κυρίως άνδρες. Η οικογενειακή συνένωση, που ξεκίνησε σύντομα, ολοκληρώθηκε την περίοδο 1968-1972. Η οριστική ελληνολλανδική συμφωνία μετανάστευσης υπογράφηκε τελικά το 1966, σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, που είχε ως αποτέλεσμα την ελάττωση του αριθμού των μεταναστών που εισέρχονταν στη χώρα. Έτσι, ακόμα κι αν συνυπολο-

Ο Μετανάστης, Μηνιαίο Δελτίο της Κοινότητας Οντρέχτης και Περιχώρων, Μάιος 1976

γίσουμε τα 900-1.000 άτομα που έχουν πολιτογραφηθεί στο μεταξύ, οι Έλληνες αποτελούν μία από τις μικρές μεταναστευτικές ομάδες της Ολλανδίας.

Στη δεκαετία του 1980, αν και πολλοί από τους Έλληνες εξακολουθούσαν να εργάζονται στη βιομηχανία, το ποσοστό τους είχε μειωθεί, και όλο και περισσότεροι απασχολούνταν στον τριτογενή τομέα. Παρά τη μετατόπιση αυτή, και μολονότι μερικοί βελτίωσαν τη θέση τους, συνολικά δεν σημειώθηκε ανοδική κοινωνική κινητικότητα των ελλήνων μεταναστών· κάποιοι, μάλιστα, γνώρισαν ακόμη και επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης, αφού η οικονομική κρίση οδήγησε περίπου το 1/3 των Ελλήνων στην ανεργία. Αρκετοί προσανατολίστηκαν τότε προς τη δημιουργία οικογενειακών μικροεπιχειρήσεων, ενώ ορισμένοι παλιννόστησαν. Το επίπεδο εκπαίδευσης των παιδιών των ελλήνων μεταναστών στις Κάτω Χώρες, αν και είναι υψηλότερο από αυτό που παρουσιάζουν οι γόνοι άλλων μεταναστευτικών ομάδων, δεν έχει οδηγήσει σε σημαντική κοινωνική κινητικότητα.

Αρχικά οι ολλανδικές αρχές υποστήριζαν την εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών και στη μητρική τους γλώσσα, θεωρώντας δεδομένη την παλιννόστησή τους. Από τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης Ελλήνων στη χώρα υπήρχε ελληνόφωνη εκπαίδευση σε τμήματα μητρικής γλώσσας, κυρίως πρωτοβάθμιας, αλλά και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, που λειτουργούσαν δύο φορές την εβδομάδα στις πόλεις όπου ζούσαν Έλληνες. Γύρω στο 1980 εγκαταλείφθηκε η ιδέα της προσωρινής παραμονής των ξένων εργατών στη χώρα. Έκτοτε, επειδή η πολιτική της Ολλανδίας στοχεύει ταυτόχρονα στην κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των μεταναστών και στο σεβασμό της πολιτισμικής τους αυτονομίας, προωθήθηκε η δίγλωσση ενταγμένη εκπαίδευση.

Οι Έλληνες στην Ολλανδία οργανώθηκαν σε κοινότητες σχετικά σύντομα, αλλά η επιβολή της δικτατορίας στην Ελλάδα προκάλεσε για ένα διάστημα εσωτερικούς κλυδωνισμούς και διασπάσεις στις οργανώσεις τους. Η Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων Ολλανδίας ιδρύθηκε το 1975 ως συντονιστικό όργανο και για να εκπροσωπεί τους Έλληνες σε διάφορους φορείς προώθησης των μεταναστευτικών συμφερόντων. Στην Ολλανδία υπάρχουν 14 κοινότητες και αρκετοί εθνικοτοπικοί, αθλητικοί, πολιτιστικοί, φοιτητικοί και ελληνολλανδικοί σύλλογοι. Αυτό που χαρακτηρίζει τις ελληνικές οργανώσεις της χώρας είναι οι αυξημένες επαφές τους με αντίστοιχους φορείς άλλων μεταναστευτικών ομάδων και η ενεργή συμμετοχή τους σε ομάδες πίεσης, καθώς και σε θεσμικά όργανα στα οποία διαμορφώνεται –εν μέρει τουλάχιστον– η μεταναστευτική πολιτική.

Σήμερα, παρά τη μακροχρόνια εγκατάστασή τους στην Ολλανδία, οι έλληνες μετανάστες στην πλειονότητά τους εξακολουθούν να κατέχουν τις χαμηλότερες θέσεις στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία. Παρόλα αυτά επωφελήθηκαν από τις παροχές του κράτους πρόνοιας και από το αίσθημα ασφάλειας που τους δημιούργησαν. Σε σχέση εξάλλου με τους τούρκους και μαροκινούς μετανάστες, όλο και περισσότεροι Έλληνες απασχολούνται σε επαγγέλματα που απαιτούν ειδικευση ή είναι μικρομεσαίοι επαγγελματίες. Τέλος, από την ισχύ της Πράξης Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, το 1981, οι Έλληνες στην Ολλανδία εξισώθηκαν νομικά με τους άλλους μετανάστες από κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η διαβίωσή τους βελτιώθηκε αισθητά.

ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ

Έλλη Δρούλια - Μητράκου

Η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στο Λουξεμβούργο είναι σχετικά πρόσφατη και συνδέεται με το σημαντικό ρόλο της μικρής αυτής χώρας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Οι Έλληνες λοιπόν που ζουν στο Μεγάλο Δουκάτο ανήκουν στην πλειονότητά τους σε μια επαγγελματική κατηγορία: εργάζονται στις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που έχουν την έδρα τους στη χώρα. Εξάλλου, οι Έλληνες κοινοτικοί υπάλληλοι του Λουξεμβούργου είναι αυτοί που συνετέλεσαν στην ίδρυση του πρώτου ελληνικού συλλόγου το 1964. Ο σύλλογος αυτός, που είχε αρχικά τον τίτλο *Amicale des Hellènes* (Φιλικός των Ελλήνων), αφού πρώτα μετονομάστηκε (1986) σε *Association des Hellènes du Luxembourg*, μετεξελίχθηκε το 2001 στην Ελληνική Κοινότητα του Λουξεμβούργου, η οποία εκπροσωπεί πια περίπου 2.000 άτομα. Ο σημαντικότερος πόλος συσπείρωσης των Ελλήνων της χώρας είναι βέβαια η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία αποκτά σύντομα το νέο ναό της και το πολιτιστικό της κέντρο. Σε χώρο της ελληνικής εκκλησίας, εξάλλου, λειτουργεί Ελληνικό Σχολείο Μητρικής Γλώσσας υπό την αιγίδα του ελληνικού υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Κατά την τελευταία εικοσαετία ιδρύθηκαν στο Λουξεμβούργο και άλλοι –πέρα από τον προαναφερθέντα– σύλλογοι, προσανατολισμένοι σε ποικίλα ενδιαφέροντα: ανάμεσά τους το *Club Culture et Danses Helléniques – Section de la Communauté Européenne*, το *Ciné Club Hellénique*, η ιδρυμένη το 1988 Θεατρική Εταιρεία Λουξεμβούργου (*Club Théâtre Grec – Section du Cercle Culturel des Institutions Européennes*), το Ελληνικό Πολιτιστικό Κέντρο (*Association Centre Culturel Hellénique a.s.b.l.*) και η ιδρυμένη το 1993 *Association des Crétois du Luxembourg*.

Στο Λουξεμβούργο κυκλοφορούν δύο έντυπα ελληνικού ενδιαφέροντος. Η μηνιαία ελληνογαλλική εφημερίδα με τίτλο *Ελληνική Παρουσία/Présence Hellénique/Hellenesch Presenz au Grand-Duché de Luxembourg et la Grande Région*, και από το 2002 το τριμηνιαίο περιοδικό της ελληνικής κοινότητας με τίτλο *Το Φαινόμενο του Λουξεμβούργου/Effet du Luxembourg*.

6. ΓΕΡΜΑΝΙΑ

ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Λίνα Βεντούρα

Σύντομο ιστορικό χρονικό

Στις γερμανικές χώρες έζησαν κατά περιόδους, ήδη από τις αρχές των νεότερων χρόνων, μικρές και διάσπαρτες ομάδες Ελλήνων (φυγάδων, λογίων, κληρικών και τυχοδιωκτών). Από αυτούς, μάλιστα, άντλησαν και οι γερμανοί ελληνιστές, από τον 16ο αιώνα τουλάχιστον, τις πληροφορίες τους για την Ελλάδα της εποχής τους (με πιο ενδεικτική την περίπτωση του πρώτου γερμανού “νεοελληνιστή”, Μαρτίνου Κρουσίου). Από τις αρχές, εξάλλου, του 18ου αιώνα άρχισαν να εγγράφονται σε γερμανικά πανεπιστήμια αρκετοί έλληνες φοιτητές, που θα διακριθούν αργότερα στην ανάπτυξη της νεοελληνικής παιδείας (όπως π.χ. ο Αλέξανδρος Ελλάδιος, ο Κωνσταντίνος Κούμας κ.ά.). Κατά τα χρόνια επίσης της Ελληνικής Επανάστασης φιλοξενήθηκαν σε γερμανικές πόλεις αρκετοί έλληνες πρόσφυγες, που συγκρότησαν πρόσκαιρες παροικίες. Η ελληνική παρουσία στο γερμανικό χώρο θα γίνει περισσότερο αισθητή κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα στην Ελλάδα (που ενθάρρυνε τις σπουδές των Ελλήνων σε γερμανικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδίως του Μονάχου), αλλά και κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Τέλος, μία ακόμα περίοδος ακμής της ελληνικής φοιτητικής μετανάστευσης στη Γερμανία (τη φορά αυτή σε μεταπτυχιακό επίπεδο) σημειώνεται στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Με το τέλος, εξάλλου, του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έμεινε σε γερμανικό έδαφος άγνωστος αριθμός χριστιανών και εβραίων Ελλήνων, που επέζησαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Πάντως, μέχρι το 1960 οι Έλληνες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας δεν ξεπερνούσαν τους 5.000. Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας ζούσαν μόλις 1.500 Έλληνες, πολιτικοί πρόσφυγες σχεδόν στο σύνολό τους.

Η σύγχρονη μετανάστευση

Από το 1960 έως το 1976 όμως, ο αριθμός των Ελλήνων στη Δυτική Γερμανία αυξήθηκε αλματωδώς, καθώς μετακινήθηκαν 623.320 “φιλοξενούμενοι εργάτες” (Gastarbeiter), για να εργαστούν στις βιομηχανίες της. Η μαζική, λοιπόν, ελληνική παρουσία στη Γερμανία είναι κατά κύριο λόγο σύγχρονο φαινόμενο, και οφείλεται στη μεταπολεμική μετανάστευση. Οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις έως τη μεταπολίτευση του 1974 υιοθέτησαν, με διαβαθμίσεις και αποχρώσεις, τη μετανάστευση ως λύση στο πρόβλημα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, φοβούμενες, μεταξύ άλλων, σε μια περίοδο έντονου αντικομμουνισμού, το ενδεχόμενο κοινωνικών ταραχών. Οι αρμόδιοι στη λήψη των σχετικών αποφάσεων συνυπολόγισαν ιδιαίτερα και τη σημασία των εμβασμάτων των μεταναστών, για την κάλυψη των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών. Όταν παρουσιάστηκε η δυνατότητα, οι διαδοχικές κυβερνήσεις προτίμησαν να προωθήσουν την ενδοευρωπαϊκή μετακίνηση, βασιζόμενες στην κοινή πεποίθηση ότι επρόκειτο για μια προσωρινή μετοικεσία και ότι θα ήταν ευκολότερος ο έλεγχος των μεταναστών λόγω της μικρότερης γεωγραφικής απόστασης. Αρχικά, μάλιστα, είχαν την ελπίδα ότι η τεχνική κατάρτιση των Ελλήνων, που θα εργάζονταν προσωρινά στις βιομηχανίες των οικονομικά ανεπτυγμένων χωρών, θα ευνοούσε στο μέλλον την ανάπτυξη της βιομηχανίας της χώρας. Η Ελλάδα, στο

Η περίπτωση αυτήν που βρέθηκε στην παγιάμια μία για ένα χρόνο, δεν είναι κατά το συνήθη από τα μέλη μας. Για πολλούς ανθρώπους όμως αυτή η εμπειρία αποτελεί ένα δημιουργικό έργο μέσα στον οποίο επιθυμούν να τοποθετήσουν τον κόσμο των βιωματικών τους, να εκφραστούν ή να αναζητήσουν τον εξωτερικό διάλογο. Οι περιπτώσεις από τους συγγραφείς των δύο βιβλίων - μια τελικής "θυσίας" ηρωιστική καθιερώθηκαν και στη συνέχεια τη ζωή της συγγραφέως. Μερικοί από αυτούς πέρασαν στη Γερμανία, έζησαν από τη ζωή τους, άλλοι πολύ επείσθηκαν στην Ελλάδα και συνεχίζουν το έργο τους, που συχνά πηγή του έχει ακόμα τη γερμανική τους εμπειρία.

Κοίνας οι δόλως είναι η αντήρηση του γενεαλογικού πολιτισμού, των αξιών του και της γενεαλογικής καθημερινότητας, που ουσιαστικά είναι οι αξίες που με τον δικό τους μοχλευτικό πολιτισμό. Αυτές οι αξίες είναι πολιτισμικές διαφορές αποτελούν βασικά στοιχεία κυκλοφορούν, αλλά συνήθως και οδυνηρά βιάζονται, εκτελούν ουσιαστικά σπέρματα και σπέρματα. Μήπως οικείες αποκλίσεις πάνω οι να είναι προαναγγελλόμενες. Σε μένα όμως, ιδιαίτερα νοστήρα να συνδυάζω 26 από τους περίπου 60 λογισμούς οι μια ομάδα και σαν τέτοια να τους παρουσιάζω με το δικό μου μέσο, τη ζωογονία.

Αννα Παπαδοπούλου

από την γλώσσα μου
από τον εαυτό μου
από την πατρίδα μου

χωρίς γλώσσα
χωρίς εγώ
χωρίς πατρίδα
δυσανάγνωστη

55. *Frankfurter 1999 (continued)*

Αν τέχνη δίχως ρήμα ποιήσεις
για τέχνη δε λαμβάνεται. Αν
δεν το διηγηθείς, ατάξιδο
μένει και το ταξίδι.
Κι αν το γοβάκι έσπασε
σου έμεινε ο κάλος, για πάντα
αγαπημένη.

FABYEN, KOTMIANI

(...) Μετά το παιχνίδι και την πρόχειρη εγκατάσταση ανοίγει μισοστά τους η τρίτη πόρτα του καινούργιου κάδου. Η πόρτα του εργοστασίου. Μερικοί δεν είχαν δει εργοστάσιο ούτε στον κινηματογράφο, δεν είχαν δει ποτέ κινηματογράφο, οι συζητήσεις του παιδιού είχαν δημιουργήσει στο υποσυνείδητό τους μιαν εικόνα που τώρα οι κάθε βήμα υποβοηθούν. Ουδόνι και πειρατές εξερευνούν το φοβερότατο κελόφος με προσοχή, με επιφύλαξη, με φόβο, θα να βρισκάνται σε μια παρόνια (όχιλα). (...)

ГЛОБОВЕ Т. МАТЮХАНКИ

Abb: Kinnert aus der Familie, Bonn, Kinnert-Familiengruppe, Abb. 1024

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: ΓΑΡΦΕΝΙ ΔΕΛΙΓΚΑΣ, ΕΛΕΝΗ ΤΟΡΩΝ, ΔΑΝΑΗ ΚΟΥΜΑΝΙ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΟΜΙΔΙΔΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΟΣ, ΖΑΧΑΡΙΑΣ Γ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ – ΔΕΞΙΑ: ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΑΛΑΝΗΣ, ΓΙΑΥΚΟΣ ΚΟΥΜΙΔΗΣ, ANNA ΤΑΤΣΙΟΓΛΟΥ, ΚΩΣΤΑΣ ΖΟΥΚΑΣ, ΦΩΤΕΙΝΗ ΛΑΔΑΚΗ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΛΑΣΙΔΗΣ.

ΑΓΑΘΑ ΜΠΑΛΟΥΜΗ, ΕΛΕΝΗ ΔΕΛΑΝΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΓΙΑΚΑΚΗ, ΘΥΜΙΟΣ ΓΑΛΗ, ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΟΥΑΝΗΣ, ΠΕΤΡΟΣ ΚΥΡΙΜΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ Γ. ΜΑΤΣΟΡΑΝΗΣ, ΑΕΛΙΝΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΟΥΛΑΚΗΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΤΕΝΤΑΝΗΣ, ΖΑΚΗΣ ΠΟΡΙΝΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΟΒΑΤΑΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΙΖΟΣ, ΝΤΑΝΤΗ ΣΙΔΕΡΗ-ΙΩΚΗ, ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΤΑΥΡΙΑΝΙΔΗΣ

Άννα Παπούλια, Γράφω: Μια σειρά φωτογραφικών πορτραίτων. Ελληνίδες και Έλληνες λογοτέχνες στη Γερμανία, 2001

πλαίσιο αυτής της πολιτικής, υπέγραψε συμφωνίες μετανάστευσης με πολλές ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ των οποίων ήταν και η Ομοσπονδιακή (Δυτική) Γερμανία.

Με βάση τις επίσημες στατιστικές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, ο αριθμός των “μονίμων μεταναστών” που εγκατέλειψαν τη χώρα κατά την περίοδο που εκτείνεται από το 1955 έως το 1977, ανέρχεται σε 1.236.280. Ο αριθμός αυτός δεν είναι απόλυτα αξιόπιστος. Σύμφωνα, πάντως, με εκτιμήσεις ειδικών, οι μετανάστες από το 1946 έως το 1977 ξεπέρασαν το ένα εκατομμύριο. Οι μετακινούμενοι αυξήθηκαν αλματωδώς μετά το 1960 και, στην πλειονότητά τους, κατευθύνθηκαν, πλέον, προς ευρωπαϊκές χώρες και κατά κύριο λόγο προς τη Δυτική Γερμανία: το 61% του μεταπολεμικού μεταναστευτικού ρεύματος μετακινήθηκε προς χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης· η μετανάστευση προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία ισοδυναμεί με το 53% του συνολικού αριθμού των μεταπολεμικών μεταναστών και το 83% των μετακινούμενων προς τις ευρωπαϊκές χώρες.

Με το άνοιγμα της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας άλλαξε και η γεωγραφική κατανομή της προέλευσης των μεταναστών, με το επίκεντρο του μεταναστευτικού φαινομένου να μετατίθεται από το νότιο τμήμα της Ελλάδας στο βορρά. Η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Θράκη, και σε μικρότερο βαθμό η Θεσσαλία, η Κρήτη και τα Ιόνια νησιά παρείχαν μεγάλο αριθμό μεταναστών.

Οι στατιστικές που αφορούν στο επάγγελμα των μεταναστών, πριν εκπατριστούν, είναι ιδιαίτερα αναξιόπιστες. Τα κριτήρια επιλογής των χωρών υποδοχής και η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων επηρέασαν τις δηλώσεις των μεταναστών, οι οποίοι σημείωναν το επάγγελμα που πίστευαν ότι θα διευκόλυνε την επιλογή τους. Εξάλλου, πολλοί από την επαρχία μετακινήθηκαν προς το Εξωτερικό, με ενδιάμεσο σταθμό κάποιο αστικό κέντρο της Ελλάδας, όπου παρέμεναν επί ένα διάστημα, κατά το οποίο ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα. Θεωρείται βέβαιο, πάντως, ότι τα δύο τρίτα των μεταναστών απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, και ότι αυτοί που τροφοδότησαν μαζικά το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν αγρότες με μικρούς κλήρους και εργάτες γης. Όλες οι έρευνες και οι ενδείξεις που υπάρχουν συμφωνούν ότι το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών ήταν χαμηλό. Στην πλειονότητά τους οι μετανάστες είχαν ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση ή μόνο μερικές τάξεις του δημοτικού σχολείου. Ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις ότι αναλογικά το μέσο μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών ήταν υψηλότερο από αυτό των ατόμων 10 ετών και άνω που ζούσαν στην Ελλάδα, ενώ το ποσοστό των αναλφάβητων που μετακινήθηκαν ήταν χαμηλό.

Το διπλωματικό πλαίσιο και η οργάνωση της μετανάστευσης

Η Ομοσπονδιακή Γερμανία υπέγραψε την πρώτη συμφωνία μετανάστευσης με την Ιταλία το 1955. Ακολούθησαν το 1960 συμφωνίες με την Ελλάδα και την Ισπανία και στη συνέχεια με την Τουρκία, το Μαρόκο, την Πορτογαλία, την Τυνησία και τη Γιουγκοσλαβία. Οι συμφωνίες αυτές (που καθόριζαν τις υποχρεώσεις των αντίστοιχων κυβερνήσεων και των μεταναστών) κατοχύρωναν, έστω και πλημμελώς, τους ξένους εργάτες που μετακινούνταν επίσημα, εξασφαλίζοντάς τους, τυπικά τουλάχιστον, τις ίδιες συνθήκες εργασίας με τους γηγενείς εργάτες, και σε μεγάλο βαθμό τα ίδια δικαιώματα. Τυπικά τους εξασφάλιζαν εργασία και στέγη τουλάχιστον για ένα έτος, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και άλλα κοινωνικά δικαιώματα.

Αμέσως μετά την υπογραφή των συμφωνιών, οι γερμανικές αρχές άρχιζαν να οργανώνουν τη μεταναστευτική ροή. Το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα Εργασίας, το οποίο ήταν

υπεύθυνο για την κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό των επιχειρήσεων με αλλοδαπούς εργαζόμενους, έστελνε επιτροπές στις χώρες αποστολής. Μία από τις επιτροπές αυτές εγκαταστάθηκε και στην Ελλάδα και ανέλαβε την ευθύνη για την επιλογή των μεταναστών (με βάση την ηλικία, την κατάσταση της υγείας τους κ.λπ.) και την οργάνωση της μετάβασης. Η γερμανική επιτροπή εξέταζε τις αιτήσεις των ελλήνων υποψηφίων μεταναστών, τις οποίες συγκέντρωναν, προεπέλεγαν και τις μεταβίβαζαν οι ελληνικές υπηρεσίες. Οι μετανάστες υπέγραφαν συμβόλαιο εργασίας πριν ξεκινήσουν. Οι γερμανοί εργοδότες κατέβαλλαν το μεταφορικό κόστος και παρείχαν στέγη στους μετανάστες που έφταναν στη χώρα τους.

Ωστόσο μόνο οι μισοί, περίπου, από τους έλληνες “φιλοξενούμενους εργάτες” έφτασαν στη Δυτική Γερμανία, έχοντας άδεια εργασίας από τις εγκατεστημένες στην Ελλάδα γερμανικές αρχές. Μερικοί μετακινήθηκαν με ονομαστική πρόσκληση από κάποια γερμανική επιχείρηση μετά από αίτηση συγγενή τους, πολλοί εισήλθαν στη χώρα με τουριστικά διαβατήρια και άλλοι στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης. Σημαντικός αριθμός από εκείνους που πέρασαν στη Γερμανία χωρίς να έχουν υπογράψει σύμβαση εργασίας, κατάφερε να βρει δουλειά, και παρέμεινε νόμιμα ή παράνομα· άλλοι μετακινήθηκαν ξανά προς άλλη χώρα υποδοχής, ενώ οι υπόλοιποι επέστρεψαν στην Ελλάδα.

Η ροή της μεταναστευτικής κίνησης προς τη βορειοδυτική Ευρώπη, μετά το 1960, καθορίστηκε από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και από την πολιτική των κρατών υποδοχής, η οποία απέβλεπε στην άμεση κάλυψη των αναγκών σε εργατική δύναμη, με την προσωρινή εισαγωγή ξένων εργατών. Με τη συναίνεση των ισχυρών εργατικών συνδικάτων υιοθετήθηκε μια πολιτική προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης, με την αύξηση του εργατικού δυναμικού μέσω της μετανάστευσης, αλλά και προστασίας της αγοράς εργασίας και του γηγενούς εργατικού δυναμικού από έναν ενδεχόμενο ανταγωνισμό ξένων εργατών. Στοιχείο της πολιτικής αυτής στη Δυτική Γερμανία ήταν και η προσπάθεια εναλλαγής των μεταναστών, ώστε να αποφευχθεί η μόνιμη εγκατάστασή τους. Η πολιτική αυτή σημείωσε κάποια επιτυχία, εφόσον η μεταπολεμική μετανάστευση προς τη χώρα χαρακτηρίστηκε από υψηλή κινητικότητα. Αφενός πολλοί μετακινήθηκαν αρκετές φορές ανάμεσα στη χώρα καταγωγής και τη χώρα υποδοχής και αφετέρου πολλοί μετανάστες, μετά από ένα διάστημα εργασίας, παλιννοστούσαν και αντικαθίσταντο από άλλους. Χαρακτηριστικό είναι, για παράδειγμα, ότι το 58% των ελλήνων εργατών στη Δυτική Γερμανία μετανάστευσε δύο και τρεις φορές. Η μετανάστευση Ελλήνων χαρακτηρίστηκε, λοιπόν, από μεγάλη παλινδρομη κινητικότητα, αλλά και από υψηλό αριθμό επιστροφών. Οι παλιννοστούντες καταγράφονταν μόνο από το 1968 έως το 1977, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατός ο ακριβής υπολογισμός της καθαρής μετανάστευσης για την προηγούμενη και τη μεταγενέστερη περίοδο. Υπολογίζεται, ωστόσο, ότι έως το 1964 το 30-40% των μεταναστών είχε επιστρέψει στην Ελλάδα. Κατά το διάστημα 1968-1977 παλιννόστησαν 237.500 μετανάστες, οι μισοί από τους οποίους ήρθαν από τη Γερμανία. Αν και τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν προβλήματα, ενδεικτικό είναι ότι, συνολικά, από το 1960 έως το 1999 εισήλθαν στη Γερμανία περίπου 1.200.000 Έλληνες και εξήλθαν 894.000.

Το 1973 σημειώθηκε νέα τομή. Η οικονομική κρίση που έπληξε τη Δυτική Γερμανία αύξησε απότομα τα ποσοστά των ανέργων και οδήγησε την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, με τη σύμφωνη γνώμη των συνδικάτων, στην απαγόρευση της εργατικής μετανάστευσης. Έκτοτε και έως την καθιέρωση της ελεύθερης διακίνησης των Ελλήνων στις χώρες της ΕΟΚ, το 1988, νόμιμες μετακινήσεις γίνονταν μόνο στο πλαίσιο της επανασύνδεσης των

135

οικογενειών των μεταναστών. Η απαγόρευση εισόδου νέων μεταναστών και η οικονομική κρίση οδήγησαν στη μείωση του αριθμού των Ελλήνων που ζούσαν στη Δυτική Γερμανία, με αποτέλεσμα το 1988 να μην υπερβαίνουν τους 275.000. Από το 1988 και ύστερα παρατηρείται νέο κύμα μετανάστευσης, αποτελούμενο από άτομα που μετανάστευαν για πρώτη φορά, αλλά και από παλιννοστούντες, που μην έχοντας κατορθώσει να ορθοποδήσουν στην Ελλάδα, μετακινούνταν και πάλι προς τη Γερμανία. Μεταξύ αυτών που πήγαιναν να εργαστούν στη Γερμανία ήταν και πολλοί μουσουλμάνοι από τη Δυτική Θράκη. Έτσι, το έτος 2000 οι έλληνες πολίτες που ζούσαν στη Γερμανία έφτασαν τους 365.400. Ενδεικτικό είναι ότι από το 1960 έως τα τέλη του 20ού αιώνα περίπου το 10% του ελληνικού πληθυσμού έζησε έστω για ένα σύντομο διάστημα στη χώρα αυτή. Στη Γερμανία, ωστόσο, οι Έλληνες αποτελούν την τέταρτη σε αριθμητική δύναμη μεταναστευτική ομάδα μετά τους Τούρκους, τους Γιουγκοσλάβους και τους Ιταλούς, και δεν ξεπερνούν το 5% του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού της χώρας.

Κατά τα πρώτα έτη της παραμονής τους στη Γερμανία οι περισσότεροι μετανάστες ζούσαν σε οικοτροφεία ή εστίες, και υπόκειντο σε πολλούς περιορισμούς, ιδίως ως προς

τη γεωγραφική κινητικότητα, τη δυνατότητα αλλαγής εργασίας ή εργοδότη και την επανασύνδεση των οικογενειών τους. Σταδιακά, πάντως, κατάφεραν να φέρουν τις οικογένειές τους, μετακόμισαν σε διαμερίσματα, απέκτησαν πολυτελείς άδειες εργασίας και παραμονής και περισσότερα δικαιώματα.

Κοινωνικά και εργασιακά δεδομένα, γεωγραφικός καταμερισμός

Στην πλειονότητά τους οι Έλληνες που μετανάστευαν προς τη βορειοδυτική Ευρώπη ήταν νέοι. Κατά το διάστημα 1955-1977, η μέση ηλικία των μεταναστών ήταν 25-32 ετών. Στην αρχή μετακινήθηκαν περισσότεροι άγαμοι άνδρες ή έγγαμοι χωρίς τις οικογένειές τους. Η δυσαναλογία ανδρών-γυναικών, η οποία οφειλόταν αφενός στον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο και αφετέρου στο είδος της εργασίας, για την οποία προορίζονταν ή στην οποία είχαν πρόσβαση οι ξένοι εργάτες, ήταν ιδιαίτερα αισθητή στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση. Σταδιακά όμως, λόγω της παράτασης του χρόνου διαμονής των αρχικών μεταναστών, αλλά και της ανάγκης να υπάρξουν δύο μισθοί για την επίτευξη του κύριου μεταναστευτικού στόχου, δηλαδή της αποταμίευσης, άρχισαν να προστίθενται και έγγαμες μετανάστριες. Έτσι, ενώ το 1961 η αναλογία των φύλων στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση ήταν 82 άνδρες στους 100 μετανάστες, το 1965-1970 το ποσοστό των ανδρών είχε μειωθεί στους 55 ανά 100 μετανάστες. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 αυξήθηκε και η αυτόνομη μετανάστευση γυναικών για εργασία. Το 1972, στο σύνολο των Ελληνίδων που μετανάστευσαν στη Δυτική Γερμανία, το 85% εργαζόταν, είτε είχε παιδιά είτε όχι. Σταδιακά αυξήθηκε και ο αριθμός των παιδιών (ώς 14 ετών), που μετακινούνταν προς τη χώρα υποδοχής. Η αυξανόμενη μετακίνηση των συζύγων και των παιδιών των μεταναστών οφείλεται και στη χαλάρωση των περιορισμών στο δικαίωμα της οικογενειακής επανασύνδεσης. Γερμανικές έρευνες έδειξαν ότι το 84% των μεταναστών στη Γερμανία το 1972 ήταν οικογενειάρχες και μόνο 16% είχαν την οικογένειά τους στην Ελλάδα. Με την πάροδο του χρόνου αυξήθηκε και ο αριθμός των μικτών γάμων: ήδη το 1978 το ένα τρίτο των Ελλήνων, που παντρεύτηκαν εκείνη τη χρονιά στη Δυτική Γερμανία, είχαν διαλέξει γερμανίδα σύζυγο, ενώ το ένα τέταρτο των Ελληνίδων είχαν παντρευτεί Γερμανό. Αντίθετα την ίδια εποχή ήταν πολύ σπάνιοι οι γάμοι με αλλοδαπούς άλλης εθνικότητας.

Στη Δυτική Γερμανία σημειώνεται μια διαχρονικά σταθερή υψηλή γεωγραφική συγκέντρωση των Ελλήνων στα αστικά κέντρα των βιομηχανικών περιοχών στο νοτιοδυτικό τμήμα της Γερμανίας, όπου ζουν τα τρία τέταρτα των Ελλήνων. Στο κρατίδιο της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας κατοικεί το 31%-33% των Ελλήνων, στη Βάδη-Βιρτεμβέργη το 23-25% και στη Βαυαρία το 18-20% (οι υπόλοιποι ζουν στην Έσση και σε άλλα κρατίδια). Η συγκέντρωση των Ελλήνων στις περιοχές αυτές σχετίζεται άμεσα με το πολύ υψηλό ποσοστό (83% το 1969) που απασχολούνταν στη μεταποίηση, και κυρίως στη βαριά βιομηχανία. Οι περισσότεροι Έλληνες που εργάζονταν στο δευτερογενή τομέα ήταν συγκεντρωμένοι σε τρεις βασικούς κλάδους: τη μεταλλουργία, την αυτοκινητοβιομηχανία και τη βιομηχανία ηλεκτρικών ειδών. Είναι ενδεικτικό ότι το 1969 η σιδηρομεταλλοβιομηχανία απορροφούσε το 42% των ελλήνων μεταναστών.

Το 1981 η κατανομή των ελλήνων μεταναστών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας δεν παρουσίασε μεγάλες διαφοροποιήσεις: μεταποίηση 74,3%, παροχή υπηρεσιών 13,6%, εμπόριο 4,6%. Οι μετανάστες που κλήθηκαν να εργαστούν στη Δυτική Γερμανία ήταν ανειδίκευτοι. Αμείβονταν με τους χαμηλούς μισθούς, που προβλέπονταν από τις συλλογικές συμβάσεις γι' αυτή την κατηγορία εργαζομένων. Έτσι, παρά τη μακρόχρονη πα-

ραμონή τους οι έλληνες εργάτες δεν παρουσίασαν αξιοσημείωτη κοινωνική κινητικότητα, τα εισοδήματά τους διατηρήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, ενώ σημαντικό ποσοστό (18,5% το 1998) έμεινε άνεργο. Από την άλλη, όμως, πλευρά, η οικονομική σταθερότητα και η ευμάρεια της μεταπολεμικής Δυτικής Γερμανίας, οι κατακτήσεις των συνδικάτων της και η ασφάλεια που παρείχαν οι παροχές του κράτους πρόνοιας, σε συνάρτηση με την ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας και την εργατική τάξη της, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις σημαντικής βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των ελλήνων εργατών. Το 1994 το ποσοστό των Ελλήνων που εξακολουθούσαν να εργάζονται στη μεταποίηση, είχε μειωθεί στο 53%. Επαγγελματική κινητικότητα όμως είχε σημειωθεί αποκλειστικά από τη μισθωτή εργασία προς την αυτοαπασχόληση (εστιατόρια, λιανεμπόριο, ταξί κ.λπ.). Μολονότι αρκετοί μετακινήθηκαν προς την αυτοαπασχόληση, η ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα στη Γερμανία είναι πενιχρή, με εξαίρεση τον τομέα των εστιατορίων, καθώς και τις επιχειρήσεις γουνοποιίας ή γουνεμπορίας στην περιοχή της Φραγκφούρτης. Σταδιακά, ωστόσο, η συνταξιοδότηση των αρχικών μεταναστών και η εγκατάσταση νέων μετά το 1988 αλλάζει τη σύνθεση του ελληνικού εργατικού δυναμικού, αυξάνοντας το ποσοστό των απασχολούμενων πτυχιούχων.

Δυσκολίες ενσωμάτωσης

Η κοινωνική θέση των μεταναστών επηρέαζε και τις σχολικές επιδόσεις των παιδιών τους: στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το 35-40% των ξένων μαθητών εγκατέλειπε το σχολείο χωρίς καν το απολυτήριο του χαμηλότερου κύρους σχολείου (Hauptschule). Παράλληλα, την ώρα που το 30-35% των γερμανών μαθητών εισερχόταν στο γυμνάσιο, το αντίστοιχο ποσοστό για τους αλλοδαπούς μαθητές κυμαινόταν μεταξύ 5-10%, ενώ ελάχιστοι ήταν και αυτοί οι οποίοι κατόρθωναν να ακολουθήσουν τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση. Ο αποκλεισμός των περισσότερων παιδιών των μεταναστών από τις μορφές εκπαίδευσης, που είχαν επαγγελματικό αντίκρουσμα και κύρος, σε συνάρτηση με τη δυσμενή οικονομική συγκυρία τη στιγμή που εισέρχονταν στην αγορά εργασίας, είχαν ως αποτέλεσμα να μην σημειωθεί αξιόλογη διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα, παρά τη βελτίωση της θέσης ορισμένων στην κοινωνική ιεραρχία.

Έως πρόσφατα οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις δεν θεωρούσαν τη Γερμανία χώρα υποδοχής μεταναστών, γι' αυτό καθιέρωσαν και τον όρο "φιλοξενούμενοι εργάτες". Οι γερμανικές κυβερνήσεις άρχισαν να λαμβάνουν κάποια πρώτα μέτρα για την προώθηση της ενσωμάτωσης των μεταναστών μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Μέχρι τότε με τους ξένους εργάτες ασχολούνταν αποκλειστικά σχεδόν η Εκκλησία και τα συνδικάτα. Το γερμανικό κράτος επέλεξε το Διακονικό Ίδρυμα της Ευαγγελικής Εκκλησίας ως φορέα παροχής κοινωνικών υπηρεσιών στους έλληνες μετανάστες. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 το ίδρυμα αυτό οργάνωσε συμβουλευτικούς σταθμούς και χώρους αναψυχής για τους έλληνες μετανάστες. Έκτοτε εξακολουθεί να τους παρέχει ποικίλες κοινωνικές υπηρεσίες σε περισσότερα από 70 κέντρα, στα οποία εργάζονται 100-120 κοινωνικοί λειτουργοί, κυρίως ελληνόφωνοι. Τα συνδικάτα της Δυτικής Γερμανίας επιχείρησαν να οργανώσουν τους μετανάστες και πέτυχαν να εντάξουν στους κόλπους τους σχετικά υψηλά ποσοστά ξένων εργατών: το ποσοστό της ελληνικής συμμετοχής (50,9% το 1991) είναι από τα υψηλότερα μεταξύ των μεταναστών. Από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, τα συνδικάτα αγωνίστηκαν και για τη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στους μετανάστες και για την καταπολέμηση του ρατσισμού. Το νομικό καθεστώς των Ελλήνων βελτιώθηκε, πά-

ντως, αισθητά μόλις το 1981, με την προσχώρηση της Ελλάδας στην ΕΟΚ, και στη συνέχεια με την καθιέρωση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Νέες προοπτικές για την παρέμβαση των μεταναστών, που προέρχονται από χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην πολιτική ζωή της χώρας άνοιξε και το δικαίωμα της συμμετοχής τους στις δημοτικές εκλογές της Γερμανίας. Η Γερμανία αποδέχθηκε, τελικά, το γεγονός ότι είχε μετατραπεί σε χώρα υποδοχής μεταναστών στα τέλη του 20ού αιώνα, οπότε και μετέβαλε μερικώς την πολιτική της, με την απόφαση να χορηγεί γερμανική υπηκοότητα σε ένα ποσοστό των μεταναστών και των παιδιών τους.

Η στάση του εθνικού κέντρου

Η Ελλάδα, από την πλευρά της, προσπάθησε να κατοχυρώσει, με καλύτερο τρόπο από ό,τι με τη διμερή συμφωνία μετανάστευσης, τα ασφαλιστικά δικαιώματα των ελληνικών μεταναστών στη Γερμανία, με την υπογραφή συμβάσεων για την κοινωνική τους ασφάλιση. Παράλληλα, όταν ο αριθμός των ελληνικών εργατών στη Δυτική Γερμανία αυξήθηκε και οι αρμόδιοι συνειδητοποίησαν το μέγεθος, τη σοβαρότητα και το σχετικά μόνιμο χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου, θεσμοθετήθηκαν θέσεις εργατικών ακολούθων σε ορισμένα προξενεία, ιδρύθηκαν “ελληνικά σπίτια” σε γερμανικές πόλεις, διορίστηκαν εκπαιδευτικοί και έγινε μια προσπάθεια λειτουργίας σχολείων για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα παιδιά των μεταναστών. Το ελληνικό κράτος συνέδραμε στην εξασφάλιση της παρουσίας ιερών στις πόλεις, όπου εγκαταστάθηκαν έλληνες μετανάστες, και στη λειτουργία ορθόδοξων εκκλησιών, ενώ κατά περιόδους χρηματοδότησε και οργάνωσε πολιτιστικές εκδηλώσεις που απευθύνονταν σε αυτούς. Επιχείρησε, επίσης, να περιορίσει την εκμετάλλευση των υποψήφιων μεταναστών από πράκτορες, ταξιδιωτικά γραφεία, ιδιοκτήτες ή οδηγούς τουριστικών λεωφορείων και άλλους ιδιώτες. Τα μέτρα αυτά, ωστόσο, δεν εντάχθηκαν σε μια συνολική συνεκτική πολιτική έναντι των μεταναστών ή πίεσης του κράτους υποδοχής, αλλά ήταν αποσπασματικά, συχνά αντιφατικά και χωρίς συνέχεια. Η πολιτική για τους παλιννοστούντες είχε κι αυτή παρόμοια χαρακτηριστικά: Οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να ελέγξουν τη ροή και τους ρυθμούς του επαναπατρισμού των μεταναστών και άργησαν πολύ να λάβουν μέτρα για την επανένταξή τους στην ελληνική οικονομική και κοινωνική ζωή, για την αξιοποίηση των κεφαλαίων τους και την εκπαίδευση των παιδιών τους. Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1970 άρχισαν να λαμβάνουν κάποια οικονομικά, εργασιακά, ασφαλιστικά ή στρατολογικά μέτρα για τη διευκόλυνσή τους.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις και τα πολιτικά κόμματα ενδιαφέρθηκαν, πάντως, ιδιαίτερα για την επιρροή τους στους μετανάστες που κατευθύνθηκαν προς τη Δυτική Ευρώπη, εξαιτίας του προσωρινού χαρακτήρα που θεωρούσαν όλοι ότι θα είχε η μετακίνησή τους και των στενών σχέσεων που διατηρούσαν οι μετανάστες με την Ελλάδα. Όλες οι πολιτικές δυνάμεις είχαν συνείδηση της σημασίας που είχε ο πολιτικός έλεγχος των νέων εργατών, αφού μετά από λίγα χρόνια επρόκειτο, με βάση τα δεδομένα της εποχής, να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να επανδρώσουν την ελληνική βιομηχανία. Οι παρεμβάσεις, συνεπώς, των μηχανισμών του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος σε όλη τη μεταναστευτική διαδικασία, από την έκδοση του απαραίτητου, για ένα διάστημα, πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων και του διαβατηρίου, τη διαδικασία επιλογής των υποψηφίων, αλλά και των εργατικών ακολούθων, έως τη συγκρότηση και τη λειτουργία ελληνικών κοινοτήτων

στο Εξωτερικό, υπήρξαν αθρόες. Οι παρεμβάσεις αυτές ήταν ιδιαίτερα έντονες κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας.

Κοινοτική οργάνωση

Στη Γερμανία και τα άλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, στα οποία εγκαταστάθηκαν έλληνες μετανάστες, δεν αναπτύχθηκε η μορφή της ενοριακής κοινότητας, όπως συνέβη στις υπερπόντιες χώρες. Όταν έφτασαν οι πρώτοι έλληνες μετανάστες στη χώρα φιλοξενίας, δεν υπήρχε ένας ισχυρός ελληνορθόδοξος εκκλησιαστικός ιστός. Μόλις το 1963 το Οικουμενικό Πατριαρχείο ίδρυσε τη μητρόπολη Γερμανίας και Εξαρχία Κεντρικής Ευρώπης με έδρα τη Βόνη. Επιπλέον η Εκκλησία, για ένα μεγάλο διάστημα, δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των μεταναστών, δεν ασχολήθηκε με τα προβλήματά τους και, στη συνέχεια, δεν αντιπαράχθηκε στη χούντα. Μόλις κατά τις τελευταίες δεκαετίες οργανώθηκε σταδιακά, ώστε σήμερα να συγκροτείται από τον μητροπολίτη, 4 βοηθούς επισκόπους, 60 ιερείς και 50 ενορίες. Από το 1981 η ελληνορθόδοξη Εκκλησία αναγνωρίζεται ως ΝΠΔΔ από όλα τα γερμανικά ομόσπονδα κρατίδια και χρηματοδοτείται μερικώς από το ελληνικό και το γερμανικό κράτος.

Τα θεμέλια των κοινοτήτων των μεταναστών στη Δυτική Ευρώπη ήταν και παραμένουν λαϊκά. Οι ελληνικές κοινότητες της Δυτικής Γερμανίας δημιουργήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 με ουσιαστική συμβολή, σε πολλές περιπτώσεις, της Αριστεράς. Ασχολήθηκαν εντατικά με τα προβλήματα των ιδίων των μεταναστών, όπως ήταν το πρόβλημα του εκδημοκρατισμού των ελληνικών υπηρεσιών στο Εξωτερικό, το φλέγον ζήτημα της εκπαίδευσης των παιδιών και οι τροποποιήσεις των συμβάσεων. Οι κοινότητες διεκπεραιώναν τις καθημερινές υποθέσεις των μεταναστών (ασφαλιστικά προβλήματα, μεταφράσεις εγγράφων κ.λπ.) και διοργάνωναν πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες (μαθήματα, εκδρομές κ.ά.). Συμμετείχαν στα συμβούλια αλλοδαπών, που άρχισαν να λειτουργούν κατά τη δεκαετία του 1970, ως ομάδες εκπροσώπησής τους με στόχο την προώθηση των αιτημάτων τους στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Ωστόσο, παρά την ενασχόλησή τους με τα προβλήματα των μεταναστών, οι κοινότητες ήταν για αρκετές δεκαετίες προσανατολισμένες περισσότερο προς διεκδικήσεις από το ελληνικό κράτος παρά προς την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μελών τους στη Γερμανία. Ανέπτυξαν πιο στενές σχέσεις με τα ελληνικά κόμματα ή άλλους ελληνικούς φορείς παρά με θεσμούς και παράγοντες της Γερμανίας. Καλλιεργούσαν τη σχέση των μεταναστών με την πολιτική ζωή της Ελλάδας, και με υπομνήματα προς τη Βουλή, ψηφίσματα, διαμαρτυρίες και εκδηλώσεις άνοιξαν το δρόμο στην καθιέρωση του δικαιώματος ψήφου των μεταναστών. Δραστηριοποιήθηκαν, επίσης, για την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, την αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας μετά τα Ιουλιανά, τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών από υπηρεσιακή κυβέρνηση το 1966 και το 1967, και βέβαια, αργότερα, συμμετείχαν στη συγκρότηση και τη δράση αντιδικτατορικών επιτροπών και οργανώσεων.

Εκπαίδευση, Τύπος και ΜΜΕ

Ένα από τα βασικά ζητήματα, γύρω από τα οποία συσπειρώθηκαν οι έλληνες μετανάστες στη Γερμανία, ήταν η εκπαίδευση των παιδιών τους. Στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, μετά από ένα σύντομο διάστημα κατά το οποίο η σχολική φοίτηση των αλλοδαπών

δεν ήταν υποχρεωτική, υιοθετήθηκε μια πολιτική ένταξης των παιδιών των μεταναστών στο γερμανικό σχολικό σύστημα και ιδρύθηκαν προπαρασκευαστικές τάξεις για όσα δεν γνώριζαν τη γλώσσα. Ταυτόχρονα όμως, επειδή οι αρχές ήθελαν οι ξένοι εργάτες να παραμείνουν στη χώρα για σύντομο, μόνο, διάστημα, προώθησαν και τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των παιδιών τους. Η σύνοδος των υπουργών Παιδείας των ομόσπονδων κρατιδίων, το 1976, εδραίωσε αυτή τη διττή στρατηγική: κοινωνική ενσωμάτωση των αλλοδαπών μαθητών, αλλά και δυνατότητα επανένταξής τους στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών καταγωγής τους. Η εκπαιδευτική πολιτική όμως, η οποία στη Γερμανία χαράσσεται αυτόνομα από τα Υπουργεία Παιδείας των ομόσπονδων κρατιδίων, διέφερε ανάλογα με τις τοπικές ιδιομορφίες και το κόμμα που βρισκόταν στην εξουσία στην εκάστοτε τοπική κυβέρνηση. Έτσι, οι πρακτικές που υιοθετήθηκαν για την εκπαίδευση των παιδιών των μεταναστών στη Δυτική Γερμανία δεν ήταν ομοιόμορφες.

Οι αποκλίνουσες πολιτικές των κρατιδίων και η έλλειψη συγκροτημένης εκπαιδευτικής πολιτικής για τα παιδιά των μεταναστών από την πλευρά των ελληνικών κυβερνήσεων συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός μωσαϊκού ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στη Γερμανία. Το ελληνικό κράτος κατά τη δεκαετία του 1960 οργάνωσε μαθήματα ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και θρησκευτικών, που παραδίδονταν δύο φορές την εβδομάδα. Μετά τη μεταπολίτευση ισχυρές, αριθμητικά, ομάδες Ελλήνων της Γερμανίας πίεζαν τις ελληνικές κυβερνήσεις να παράσχουν αμιγώς ελληνική εκπαίδευση. Το αίτημα αυτό των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων συνδεόταν με την επιθυμία πολλών να παλιννοστήσουν. Ήταν όμως και αποτέλεσμα της επιρροής των ελληνικών κομμάτων, που συνέβαλαν στη σύσταση των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων και τη διαμόρφωση των αιτημάτων τους. Οι αποκλίνουσες θέσεις των κομμάτων προκάλεσαν, πάντως, έντονες συγκρούσεις μεταξύ των μεταναστευτικών οργανώσεων. Κάτω, λοιπόν, από την πίεση των δραστήριων –την εποχή εκείνη– συλλόγων γονέων και κηδεμόνων, οι ελληνικές κυβερνήσεις άρχισαν από το 1981 να ενισχύουν τα αμιγώς ελληνικά σχολεία, των οποίων οι τίτλοι σπουδών δεν αναγνωρίζονταν ως ισότιμοι στα περισσότερα ομόσπονδα κρατίδια. Το 1983 ο νόμος, που όριζε ότι το 4-6% των θέσεων των ελληνικών ΑΕΙ θα επιφυλάσσονταν για έλληνες υποψήφιους από το Εξωτερικό, έδωσε νέα ώθηση στην αμιγώς ελληνική εκπαίδευση στη Γερμανία.

Σημαντικό, αρχικά, αλλά μειούμενο, με την πάροδο του χρόνου, ποσοστό μεταναστών, έστελνε τα παιδιά στα αμιγώς ελληνικά σχολεία. Αντιστρόφως, σταδιακά αυξανόμενος αριθμός γονέων επέλεγε τα γερμανικά σχολεία και την εγγραφή των παιδιών σε μαθήματα ελληνικής γλώσσας που παραδίδονταν με ευθύνη του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας τις απογευματινές ώρες ή το Σάββατο. Σε ορισμένα μέρη οι γονείς είχαν περισσότερες επιλογές, λόγω της λειτουργίας τμημάτων ελληνικής γλώσσας, ενταγμένων στο κανονικό πρόγραμμα των γερμανικών ή των δίγλωσσων σχολείων.

Τα Ελληνόπουλα, που αποφοίτησαν από αμιγώς ελληνικά σχολεία και παρέμειναν στη Γερμανία, αντιμετώπισαν συγκριτικά μεγαλύτερα προβλήματα ένταξης στην αγορά εργασίας. Όσα ήρθαν να ζήσουν στην Ελλάδα, είχαν παρόμοια προβλήματα με όλους τους παλιννοστούντες, σε σύγκριση, όμως, με εκείνους που δεν γνώριζαν ελληνικά, βρίσκονταν σε καλύτερη θέση. Όσα, μάλιστα, επεδίωξαν να εισαχθούν στα ελληνικά πανεπιστήμια είχαν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, δεδομένου ότι, λόγω της γνώσης της ελληνικής γλώσσας και του προνομιακού καθεστώτος που ρυθμίζει την εισαγωγή των απόφοιτων ελληνικών σχολείων του Εξωτερικού, ένα πολύ υψηλό ποσοστό σημείωνε επιτυχία στις εισαγωγικές εξετάσεις.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει περιοριστεί πολύ το ενδιαφέρον για τα αμιγώς ελληνικά σχολεία και σημειώνεται κατακόρυφη μείωση των παιδιών που φοιτούν σ' αυτά. Το 1998 φοιτούσαν 33.562 έλληνες μαθητές σε γερμανικά σχολεία γενικής εκπαίδευσης, ενώ μόλις 7.478 σε αμιγώς ελληνικά σχολεία. Σήμερα πάνω από τα μισά Ελληνόπουλα της Γερμανίας δεν συμμετέχουν σε καμία μορφή οργανωμένης ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης. Και η Γερμανία και η Ελλάδα, πάντως, αναθεώρησαν σημεία της εκπαιδευτικής τους πολιτικής κατά τη δεκαετία του 1990, προωθώντας η πρώτη διαπολιτισμικές δεξιότητες για όλους τους μαθητές και η δεύτερη τη δίγλωσση, ενταγμένη στα σχολεία των χωρών υποδοχής, εκπαίδευση των Ελληνόπουλων του Εξωτερικού.

Η έλλειψη ενημέρωσης υπήρξε ένα ακόμη από τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι μετανάστες. Για μεγάλο διάστημα ενημερώνονταν κυρίως από ολιγάριθμα ραδιοφωνικά προγράμματα. Οι ραδιοφωνικές εκπομπές, οι οποίες υπήρξαν χώροι ελευθερίας του λόγου κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας, ήταν για τους περισσότερους μετανάστες, που δεν διάβαζαν ελληνική εφημερίδα, η μοναδική τους επαφή με την Ελλάδα. Η πληροφόρησή τους δευτερευόντως μόνο στηριζόταν στον ελληνικό ή ελληνόγλωσσο Τύπο. Οι εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Μακεδονία* κυκλοφόρησαν για μερικά χρόνια καθημερινά, με ένθετη σελίδα με ειδήσεις και άρθρα για τους μετανάστες. Οι ίδιοι οι μετανάστες εξέδωσαν κατά καιρούς πολλά έντυπα (όπως ήταν τα *Μεταναστευτικά Νέα* της

Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων, που κυκλοφόρησε από το 1985 έως το 1990), τα οποία, όμως, τις περισσότερες φορές ήταν βραχύβια. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν ελληνόφωνοι ραδιοφωνικοί και τηλεοπτικοί σταθμοί, ενώ παράλληλα οι μετανάστες έχουν πλέον τη δυνατότητα παρακολούθησης και των δορυφορικών εκπομπών της ΕΡΤ.

Δεσμοί με το εθνικό κέντρο και παροικιακές συσσωματώσεις

Η γεωγραφική εγγύτητα, η υψηλή κινητικότητα και η αίσθηση της προσωρινότητας της παραμονής συνέβαλαν στη δημιουργία και διατήρηση των ισχυρών δεσμών των Ελλήνων της Γερμανίας με την Ελλάδα. Δείκτης των δεσμών αυτών είναι και το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων από τη Γερμανία, που κυμαίνεται μετά το 1970 γύρω στο 25-30% επί των συνολικών μεταναστευτικών εμβασμάτων που εισρέουν στην Ελλάδα. Αξιοσημείωτο όμως είναι και το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα, σχεδόν μισό αιώνα μετά την έναρξη της ελληνικής μετανάστευσης στη Γερμανία, υπάρχουν περισσότερες από 600 οργανώσεις Ελλήνων στη χώρα. Πέρα από τις 140 κοινότητες και την Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων, που λειτουργεί από το 1965, υπάρχουν σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων, εθνικοτοπικοί, εκπαιδευτικοί, φοιτητικοί, αθλητικοί και επαγγελματικοί. Η Ελλάδα χρηματοδότησε κατά καιρούς πολλές από τις δραστηριότητές τους και προσφάτως τις ενέταξε στο Συμβούλιο του Απόδημου Ελληνισμού. Ωστόσο οι κοινότητες, η Ομοσπονδία και οι σύλλογοι τα τελευταία χρόνια συνδέονται ολοένα και περισσότερο με τη γερμανική κοινωνία και εντάσσονται στο λόγο και τις πρακτικές τους μια ευρωπαϊκή προοπτική. Η ίδρυση, το 1988, του Συντονιστικού Οργάνου Ελληνικών Ομοσπονδιών και Κοινοτήτων Ευρώπης απέβλεπε ακριβώς στην αύξηση των δυνατοτήτων παρέμβασης των μεταναστευτικών οργανώσεων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Στη Γερμανία υπάρχουν εδώ και πολλές δεκαετίες αρκετές ελληνογερμανικές εταιρείες. Ήδη το 1962 ιδρύθηκε δευτεροβάθμιο όργανο με την ονομασία Ένωση των Ελληνογερμανικών Εταιρειών στην ΟΔΓ, το οποίο από το 1964 εκδίδει ανελλιπώς το περιοδικό *Hellenika*, με στόχο τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού, την προώθηση της ελληνογερμανικής συνεργασίας κ.λπ. Σε αρκετά γερμανικά πανεπιστήμια υπάρχουν έδρες Νεοελληνικών Σπουδών και Τμήματα Κλασικής Φιλολογίας και Βυζαντινών Σπουδών. Μετά την ίδρυση της Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, το 1988, οι νεοελληνικές σπουδές αναπτύχθηκαν δυναμικά. Αυξανόμενος είναι και ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών που σπουδάζουν σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο στα γερμανικά πανεπιστήμια (6.750 το 1992 και 7.798 το 2003), καθώς και των ομογενών καθηγητών, υφηγητών, λεκτόρων και βοηθών που διδάσκουν σε αυτά. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εμφανιστεί στα ελληνικά και γερμανικά γράμματα αρκετοί λογοτέχνες μεταξύ των Ελλήνων της Γερμανίας, οι οποίοι, μάλιστα, ίδρυσαν στα 1997 την Ένωση Ελλήνων Συγγραφέων Γερμανίας, με έδρα το Μόναχο. Ενδεικτική, τέλος, της απήχησης των ελληνικών Γραμμάτων στη Γερμανία είναι και η επιτυχής λειτουργία του εκδοτικού οίκου *Ρωμιοσύνη*, που ιδρύθηκε εδώ και είκοσι, περίπου, χρόνια στην Κολονία, με στόχο την έκδοση στα γερμανικά αξιολογών έργων της σύγχρονης ελληνικής Γραμματείας.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Ανδρέας Στεργίου

Στη μεταπολεμική περίοδο η ελληνική παρουσία στην Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία (Deutsche Demokratische Republik), γενικά αποκαλούμενη «Ανατολική Γερμανία», οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις συνέπειες του Εμφυλίου Πολέμου. Η Ανατολική Γερμανία είναι η μοναδική χώρα του πρώην Ανατολικού Μπλοκ που ανέλαβε να φιλοξενήσει “αποκλειστικά και μόνο” παιδιά χωρίς τους κηδεμόνες τους, στην περίπτωση, βέβαια, που αυτοί είχαν φύγει μαζί με τα παιδιά από την Ελλάδα. Η αποκλειστικότητα αυτή συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι η άφιξη των Ελληνόπουλων στη χώρα συνέπεσε με την απόπειρα για μία εκ βάθρων σύσταση ενός καινούργιου κράτους, «του πρώτου γερμανικού κράτους των εργατών και αγροτών στον κόσμο», και σε ένα πρωτόγνωρο πολιτικά και εθνικά διαμορφούμενο κοινωνικό πλαίσιο, όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και για το σύνολο των δρώντων μελών αυτού του νέου κρατικού μορφώματος που συγκροτούνταν εκείνη την εποχή, σε μια εντελώς νέα κοινωνικοοικονομική βάση. Ο αριθμός των Ελληνόπουλων ανερχόταν αρχικά σε περίπου 1.240 και αφίχθηκαν στην Ανατολική Γερμανία σε δύο φάσεις, η πρώτη εκ των οποίων έλαβε χώρα όταν ακόμα αυτή τελούσε υπό σοβιετική κατοχή. Μαζί με τις οικογενειακές επανενώσεις, που έλαβαν χώρα στη δεκαετία του 1950 με τη φροντίδα της ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας για το Παιδί) και τις προσμίξεις, ο αριθμός των ελλήνων προσφύγων έφτασε ως το 1960 τους 1.500 περίπου, από τους οποίους 1.317 ήταν νέοι και παιδιά.

Τα πρώτα χρόνια παραμονής των μικρών προσφύγων στην Ανατολική Γερμανία ήταν εξαιρετικά δύσκολα, λόγω των δυσχερειών επικοινωνίας και της κολοσσιαίας διαφοράς νοοτροπίας. Πολλά παιδιά είχαν προσβληθεί, κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα, από βαριές ασθένειες, που είχαν προκαλέσει ανήκεστη βλάβη στην υγεία τους. Η μεγάλη πλειονότητα των παιδιών, μετά από μια αρχική προσωρινή διαμονή σε διάφορες πόλεις, συγκεντρώθηκε στη μικρή πόλη Raddebeul, κοντά στη βιομηχανική Δρέσδη. Η επιλογή της πόλης αυτής σηματοδότησε και το εκπαιδευτικό μέλλον των ελλήνων προσφύγων, καθώς προβλεπόταν ως επί το πλείστον τεχνολογική εκπαίδευση γι’ αυτούς, η οποία θα μπορούσε να συμβάλει στις γενικότερες ανάγκες του ανατολικογερμανικού κράτους, αλλά και ενός μετέπειτα σοσιαλιστικού ελληνικού, όπως φρόντιζε το ΚΚΕ να διατηρεί ως προοπτική μεταξύ των προσφύγων. Στην πόλη αυτή διατέθηκε ένα σύγχρονο συγκρότημα κτιρίων (10 τον αριθμό), στο οποίο δημιουργήθηκαν χώροι για την εκπαιδευτική, πολιτιστική, αθλητική και ιατρική φροντίδα των παιδιών.

Αν και η ανατολικογερμανική κοινωνία είχε μια ιδιότυπη, σε πολλές περιπτώσεις εχθρική, σχέση με τους ξένους, το ανατολικογερμανικό κράτος, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, μερίμνησε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την υλική φροντίδα και εκπαιδευτική εξέλιξη αυτών των βασανισμένων από τον πόλεμο παιδιών. Η εκπαιδευτική και επαγγελματική εξέλιξή τους ήταν απροσδόκητα επιτυχής, ακόμα και για τις προβλέψεις των ανθρώπων του ΚΚΕ, αν αναλογιστεί κανείς ότι τα περισσότερα από αυτά, πριν εγκαταλείψουν την Ελλάδα, δεν είχαν επισκεφθεί ποτέ σχολείο, δεν ήξεραν να γράφουν, να διαβάζουν, και έπρεπε να μάθουν ταυτόχρονα δύο γλώσσες, γερμανικά και ελληνικά, αλλά και μία τέχνη ή βιομηχανική ειδίκευση. Το ανατολικογερμανικό κράτος επωμίστηκε, επίσης, το κόστος έκδοσης ειδικών βιβλίων για τα Ελληνόπουλα.

Στην Ανατολική Γερμανία εκδιδόταν, πάλι με έξοδα του ανατολικογερμανικού κράτους, για τους Έλληνες πρόσφυγες το περιοδικό *Καινούργια Βάρδια*. Αν και ο κομματικός μηχανισμός του ΚΚΕ προσπαθούσε να διατηρεί τον έλεγχο της εκπαίδευσης και της πολιτικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών, τα περισσότερα αντιμετώπιζαν με σχετική απάθεια τις κατευθύνσεις αυτές, καθώς ανδρώθηκαν στην Ανατολική Γερμανία και δεν είχαν ζήσει την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Σ' αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι μεγαλώνοντας, οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν σε άλλες πόλεις: το Chemnitz (από το 1953 μέχρι το 1990 Karl-Marx-Stadt), την Ερφούρτη, τη Λειψία, το Bautzen, το Neuruppin, το Zwickau, το Bernburg και το Dölkau, όπου επισκέφθηκαν διάφορες επαγγελματικές σχολές. Η συντριπτική πλειονότητα των Ελληνόπουλων –κυρίως τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας– απέκτησε τίτλους ειδικευμένων τεχνικών, ενώ κάποιοι μεταπήδησαν αργότερα σε πανεπιστήμια. Πολλά από τα παιδιά μικρότερης ηλικίας ακολούθησαν πιο ομαλή σχολική πορεία και μπόρεσαν να επιλέξουν από νωρίς τον επαγγελματικό ή επιστημονικό κλάδο της αρεσκείας τους, ένα δικαίωμα που –λόγω των ιδιαίτερων περιστάσεων– είχαν σε μικρότερο βαθμό τα μεγαλύτερα παιδιά. Εξαιρετικά μικρός ήταν ο αριθμός των κοριτσιών που έγιναν νοικοκυρές.

Παρά την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης στους περισσότερους τομείς, δεν απουσίαζαν οι μονομέρειες και τα νοσηρά φαινόμενα στην ανατροφή των παιδιών. Συχνά έγιναν δέκτες της κομματικής προσωπολατρίας, που καλλιεργούσε το ΚΚΕ απέναντι στον Ζαχαριάδη και τον Στάλιν, της εχθρότητας απέναντι στη Γιουγκοσλαβία του “αποστάτη” Τίτο, ενώ συχνά ήταν και τα φαινόμενα ασφυκτικού ελέγχου της προσωπικής τους ζωής, παρακολούθηση της αλληλογραφίας και των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου κ.λπ. Πάντως για την εκπαίδευση των ελλήνων προσφύγων στην Ανατολική Γερμανία ισχύουν οι παρατηρήσεις που γίνονται και στην ενότητα που είναι αφιερωμένη στους Έλληνες της Τσεχοσλοβακίας, μέσα από το πρίσμα, βέβαια, της ιδιόμορφης ανατολικογερμανικής σοσιαλιστικής ιδεολογίας.

Η ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ Ανατολικού Βερολίνου και Αθήνας το 1973 και η Ostpolitik του Κωνσταντίνου Καραμανλή επέτρεψαν το σταδιακό και διστακτικό, αρχικά, επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων μετά το 1974. Το ίδιο το Βερολίνο άρχισε να διευκολύνει την τάση αυτή πολλών Ελλήνων, επιτρέποντας τη μετανάστευση ανατολικογερμανών υπηκόων που ήταν παντρεμένοι με Έλληνες και τη μετατροπή του ανατολικογερμανικού μάρκου σε δραχμές. Στο διάστημα 1974-1979 εγκρίθηκαν 319 αιτήσεις επιστροφής.

Στην Ανατολική Γερμανία υπήρχε –μέχρι και τη δεκαετία του 1980– και μια άλλη κατηγορία Ελλήνων, εντελώς διαφορετικής προέλευσης. Πρόκειται για απογόνους παλαιών και ιδιαίτερα οικονομικά εύρωστων ελληνικών οικογενειών, που ζούσαν προπολεμικά στις ελληνικές παροικίες του Βερολίνου, της Λειψίας, της Δρέσδης και του Chemnitz. Οι Έλληνες ήλεγχαν προπολεμικά, στις περιοχές αυτές, τρεις μεγάλες καπνοβιομηχανίες και μεγάλο αριθμό μικρότερων επιχειρήσεων, ενώ ήταν κάτοχοι λοιπών κινητών και ακινήτων περιουσιακών στοιχείων. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκατέλειψαν το έδαφος της Γερμανίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο μερικές εκατοντάδες παρέμειναν διασκορπισμένοι σε διάφορες πόλεις. Όλων ανεξαρτήτως οι περιουσίες κρατικοποιήθηκαν από το μεταπολεμικό καθεστώς της Ανατολικής Γερμανίας, χωρίς μάλιστα να δοθεί στους δικαιούχους το δικαίωμα να τις επαναδιεκδικήσουν, καθώς δεν υπήρχαν επίσημες διπλωματικές επαφές μεταξύ Ελλάδας και Ανατολικής Γερμανίας. Μετά την ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ

των δύο κρατών, η ελληνική πλευρά έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της επιστροφής των περιουσιών των Ελλήνων ως αναπόδραστης προϋπόθεσης για την αναβάθμιση της διμερούς συνεργασίας, χωρίς, ωστόσο, η κίνηση αυτή να αποφέρει ιδιαίτερα αποτελέσματα.

Η ραγδαία βελτίωση, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, των σχέσεων μεταξύ Αθήνας και Βερολίνου σήμανε την άρση και των τελευταίων εμποδίων στην επιστροφή των Ελλήνων που βρίσκονταν ακόμα στην Ανατολική Γερμανία. Το 1984 Ανατολικό Βερολίνο και Αθήνα ρύθμισαν και το ζήτημα των συντάξεων, αίροντας και το τελευταίο εμπόδιο στη διαδικασία αυτή.

Σήμερα οι εναπομείναντες στο ανατολικό τμήμα της ενωμένης πια Ομοσπονδιακής Γερμανίας δεν πρέπει να ξεπερνούν τους 50 με 60, και είναι αυτοί που τα παιδιά τους δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν το χώρο όπου μεγάλωσαν. Το ίδιο ισχύει και για όσους πρώην πολιτικούς πρόσφυγες παραμένουν και σήμερα στη Δυτική Γερμανία. Κάποιοι από αυτούς, που είχαν μεταφερθεί στην Ανατολική Γερμανία παρά τη θέληση τους και παρά τη θέληση των δικών τους, θέλησαν να αποσυνδεθούν εντελώς από το παρελθόν τους και δεν διατήρησαν καμιά επαφή με την Ελλάδα και τις ομογενειακές οργανώσεις. Κάποιοι άλλοι, αντίθετα, εντάχθηκαν στις οργανώσεις της ελληνικής ομογένειας, συνεχίζοντας τη ζωή τους ως “κανονικοί” Έλληνες του Εξωτερικού. Ορισμένοι έχουν διατηρήσει ιδιωτικές επαφές και συναντιούνται σήμερα με αφορμή αθλητικές δραστηριότητες των παιδιών τους.

Αυτοί που κράτησαν στενή επαφή με το ΚΚΕ, διατήρησαν δικούς τους διαύλους επικοινωνίας και δραστηριοποιούνται σε συλλόγους φιλικά προσκείμενους στο Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού της Γερμανίας (PDS). Πρόκειται για εκείνους που συνέβαλαν στη μετεξέλιξη των παλαιών, ελεγχόμενων από το ΚΚΕ, μηχανισμών Επιτροπή Ελλήνων Πολιτών (Komitee Griechischer Bürger) και Επιτροπή Ελεύθερη Ελλάδα (Komitee Freies Griechenland) στην Ένωση Ελλήνων Πολιτών Σαξονίας (Vereinigung Griechischer Bürger Sachsen e.V.), η οποία το 2000 γιόρτασε τα πενήντα της γενέθλια. Γιορτάζουν μαζί τις εθνικές εορτές και το Πάσχα και ενίοτε συναντιούνται και στην Ελλάδα, επιδιόμενοι σε κοινωνικού χαρακτήρα εκδηλώσεις.

Στις προσωπικές τους μαρτυρίες εκφράζουν συνήθως έντονη πικρία για τα όσα ακολούθησαν το τέλος του πολέμου στην Ελλάδα και τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντί τους. Οι συνεντεύξεις μαζί τους προδίδουν τα τραυματικά συναισθήματα, που ενστάλαξε στον ψυχισμό τους ένας πόλεμος που, ενώ για τους περισσότερους τέλειωσε το 1949, αυτούς τους καταδίωκε για δεκαετίες, τιμωρώντας τους για το γεγονός ότι κατά την περίοδο που συντελέστηκαν οι εξελίξεις αυτές, ήταν αδύναμοι να αρθρώσουν το δικό τους λόγο στα τεκταινόμενα. Καταδικάστηκαν έτσι σε μια περιδιάβαση στο χώρο και το χρόνο, που υπερέβαινε κατά πολύ τις συμβατικές ανθρώπινες ανάγκες, της αναζήτησης δουλειάς και δημιουργίας οικογένειας, επειδή γι’ αυτούς ετίθετο και το ζήτημα της αναζήτησης πατρίδας. Ο λόγος είναι ότι, παρά τα όσα τους πρόσφερε το ανατολικογερμανικό κράτος, δεν τους αναγνώρισε ποτέ πλήρη υπηκοότητα. Αυτό που υποδείκνυε την ταυτότητά τους ήταν ένα ειδικό κρατικό έγγραφο, στο οποίο αναγραφόταν μια φράση που συνόψιζε όλη τους την ιστορία: *Έλληνας χωρίς Πατρίδα*.

7. ΕΛΒΕΤΙΑ

Bertrand Bouvier – Αναστασία-Δανάη Λαζαρίδου

Η νεοελληνική παρουσία στην Ελβετία είναι αρκετά μακροχρόνια. Οι σωζόμενες μαρτυρίες ανάγονται τουλάχιστον στην περίοδο της Αναγέννησης και της Μεταρρύθμισης και φτάνουν ως τον 19ο αιώνα. Πάντως οι μαρτυρίες αυτές αφορούν όχι στην ύπαρξη παροικίας, αλλά στη δράση μεμονωμένων προσώπων. Ανάμεσά τους και μερικές εξαιρετικά σημαντικές προσωπικότητες, όπως π.χ. ο κρητικός φιλόλογος Φραγκίσκος Πόρτος (που κατά την εικοσαετία 1561-1581 δίδαξε αρχαία ελληνικά στην Ακαδημία του Καλβίνου), ο Ιωάννης Καποδίστριας (που πέρασε στην Ελβετία δύο κρίσιμες περιόδους της ζωής του, στα 1813-1814 και 1822-1827), ο Ανδρέας Κάλβος (1824) και ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός (1826-1827). Ουσιαστικά η πρώτη πιστοποιημένη εμφάνιση μιας αξιόλογης, σε μέγεθος, ομάδας Ελλήνων στη χώρα των Άλπεων ήταν η προσωρινή παραμονή, το 1823, στο ελβετικό έδαφος 158 ελλήνων μαχητών του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μετά το αιματηρό τέλος της εξέγερσης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η επικοινωνία ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και την Ελβετία έγινε συχνότερη μετά την Ελληνική Επανάσταση, και ευνοήθηκε από τον ιδιαίτερα δραστήριο και διαρκή ελβετικό φιλελληνισμό και τον πρωτεργάτη του Jean-Gabriel Eynard (1775-1863). Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους άρχισε να αυξάνεται και ο αριθμός των Ελλήνων που επισκέπτονταν την Ελβετία, συνήθως για πανεπιστημιακές σπουδές. Οι έλληνες φοιτητές μάλιστα της Γενεύης συνέστησαν και σύλλογο το 1868. Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια, με τη σύσταση και άλλων ανάλογων σωματείων, όπως είναι π.χ. ο επιζών –ακόμα και σήμερα– Σύλλογος Ελλήνων Φοιτητών του Πανεπιστημίου της Γενεύης *Minerva* (που ιδρύθηκε το 1878) και οι ελληνοελβετικοί σύλλογοι με την κοινή ονομασία *Hellas* (που ιδρύθηκαν στη Βέρνη, τη Ζυρίχη και τη Βασιλεία στα 1925-1926). Μια νέα περίοδος έντονης ελληνικής παρουσίας στην Ελβετία σημειώνεται κατά τα κρίσιμα έτη του εθνικού διχασμού, όταν στα 1916-1920 εγκαταστάθηκαν σε διάφορες πόλεις τόσο οπαδοί του εξόριστου βασιλιά Κωνσταντίνου όσο και υποστηρικτές του Βενιζέλου. Η δράση τους αποτυπώθηκε στην ίδρυση συλλόγων και την έκδοση εφημερίδων.

Αν και δεν αποτελεί ελληνική κοινοτική οργάνωση, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τον Ελληνοελβετικό Σύλλογο *Ιωάννης-Γαβριήλ Εϊνάρδος* (Association gréco-suisse Jean-Gabriel Eynard), που ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1919 χάρη στην αναζωπύρωση των φιλελληνικών αισθημάτων διακεκριμένων πολιτών της Γενεύης, αλλά και τη δράση των ελληνικών βενιζελικών κύκλων της πόλης. Με σημαντική πολιτιστική και κοινωνική δραστηριότητα, ο σύλλογος αυτός λειτουργεί σταθερά από την ίδρυσή του έως σήμερα και αριθμεί περί τα 450 μέλη, Ελβετούς και Έλληνες, όπως μικτό είναι και το Διοικητικό του Συμβούλιο (3/4 Ελβετοί και 1/4 Έλληνες).

Δημογραφικά δεδομένα, επαγγελματικές δραστηριότητες και κοινοτική οργάνωση

Οι μάλλον συγκυριακές αυτές περιπτώσεις δεν συνετέλεσαν, φαίνεται, στη συγκρότηση οργανωμένων ελληνικών κοινοτήτων. Από αριθμητική άποψη, άλλωστε, κινήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα. Σύμφωνα με τα απογραφικά δεδομένα, το 1910 εμφανίζονται 381 έλληνες κάτοικοι Ελβετίας, 1.387 το 1920 και 687 το 1930. Τελικά οι πρώτοι πυρήνες των ελληνικών παροικιών της Ελβετίας άρχισαν να δημιουργούνται από τα τέλη της δεκαετίας

του 1950, με διαφορετικούς ρυθμούς –και αριθμούς– στις γαλλόφωνες, γερμανόφωνες και ιταλόφωνες περιοχές και τα διάφορα καντόνια της Ελβετικής Συνομοσπονδίας. Προερχόμενοι από την κυρίως Ελλάδα, αλλά και την Αίγυπτο ή την Κωνσταντινούπολη, οι Έλληνες, αστικής, κυρίως, κοινωνικής προέλευσης στην αρχή, και κατόπιν ένα πολυπληθέστερο εργατικό δυναμικό (που θα μετακινηθεί επίσης προς τις αντίστοιχες γλωσσικές περιοχές από τις γειτονικές χώρες της Γερμανίας και της Ιταλίας) θα εγκατασταθούν στις πόλεις της Γενεύης, της Λωζάνης, της Βέρνης, της Ζυρίχης, αλλά και του Νιουσατέλ, της Μπιεν και του Λουγκάνο, και κατόπιν σε μικρότερα αστικά κέντρα ή και προάστια των μεγάλων πόλεων της ανατολικής Ελβετίας.

Σύμφωνα με τους αριθμούς που δημοσίευσε το 2005 η Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία, για το διάστημα 1981-2004 καταγράφηκαν συνολικά 6.204 Έλληνες, από τους οποίους 3.038 άνδρες και 2.253 γυναίκες. Ειδικότερα, σύμφωνα με τις απογραφές του 1990, καταγράφηκε, σε απόλυτους αριθμούς, ένα σύνολο 7.487 Ελλήνων, ενώ το 2000 ο αντίστοιχος αριθμός κατέβηκε στους 4.792. Η χρήση της ελληνικής ως κύριας γλώσσας του σχετικού διαμέλλοντος πληθυσμού μειώθηκε για την περίοδο από το 1990 έως το 2000 κατά 36%.

Οι πρώτες γενιές των Ελλήνων που εγκαταστάθηκαν στην Ελβετία, και ιδιαίτερα στις γαλλόφωνες περιοχές, επιδόθηκαν στην άσκηση κυρίως ελεύθερων επαγγελμάτων: γιατροί, νομικοί σύμβουλοι, λογιστές, έμποροι, αρχιτέκτονες, τραπεζικοί υπάλληλοι, καθώς και λίγοι δημόσιοι υπάλληλοι και καθηγητές στη μέση και ανώτατη Εκπαίδευση. Αρ-

γότερα, και ιδίως στις γερμανόφωνες περιοχές, εγκαταστάθηκε σημαντικός αριθμός εργατικού δυναμικού, στην κεντρική και ανατολική Ελβετία, όπως και στην περιοχή της Βασιλείας. Αρκετοί Έλληνες στελέχωσαν εξ αρχής και εξακολουθούν να απασχολούνται σε διάφορες υπηρεσίες των μεγάλων Διεθνών Οργανισμών της Γενεύης, καθώς και στο CERN (Ευρωπαϊκό Κέντρο Ατομικής Έρευνας).

Την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στην Ελβετία ακολούθησε ταχύτατα και η κοινοτική τους οργάνωση. Ενδεικτικά ας αναφερθεί ότι ήδη το 1958 ιδρύθηκε στη Γενεύη ο Σύλλογος Ελληνίδων Κυριών, ενεργός ως σήμερα, και οι διάφορες ελληνικές κοινότητες ανά πόλη. Από τη δεκαετία του 1980 και εξής, πλήθος συλλόγων ιδρύθηκαν και ιδρύονται ακόμη, με σημαντικές δραστηριότητες πολιτιστικού, κυρίως, ενδιαφέροντος. Σήμερα λειτουργούν 4 ελληνικοί σύλλογοι στη Γενεύη, 3 στη Λωζάνη, 2 στη Βέρνη, 2 στο καντόνι του Τιτσίνο, 9 στη δυτική Ελβετία, 12 στην ανατολική Ελβετία, και περί τους 28 στη ευρύτερη περιοχή Ζυρίχης-Λουκέρνης. Τέλος, το 1976 ιδρύθηκε, με τη φιλοδοξία να αποτελέσει συντονιστικό όργανο των διαφόρων ελληνικών κοινοτήτων και συλλόγων της Ελβετίας, η Ομοσπονδία Συλλόγων και Κοινοτήτων Ελλήνων Μεταναστών Ελβετίας (ΟΣΚΕΜΕ), με έδρα τη Ζυρίχη, που εκπροσωπεί 31 οργανώσεις, δραστηριοποιείται κυρίως στη γερμανόφωνη Ελβετία ενώ εκδίδει και κυκλοφορεί την εφημερίδα *Ρωμιόςνη*.

Επιστημονικές και πολιτιστικές επιδόσεις

Το 1927 ιδρύθηκε (χάρη στο κληροδότημα του Χρήστου Λαμπράκη) η έδρα νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Το διδακτικό και ερευνητικό έργο της έδρας ανέπτυξαν από το 1931 ο άριστος μελετητής του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού Samuel Baud-Bovy και από το 1957 ο διακεκριμένος νεοελληνιστής Bertrand Bouvier. Ο Bouvier ανέλαβε, εκτός από το γλωσσικό και φιλολογικό μάθημα της νέας ελληνικής στη Φιλοσοφική Σχολή, και το ελληνικό τμήμα της Πανεπιστημιακής Σχολής Διεργμηνέων, το οποίο αναπτύχθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Η έδρα της νέας ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου της Γενεύης λειτουργεί ακόμη σήμερα ως Τμήμα Νεοελληνικής Γλώσσας, Λογοτεχνίας και Πολιτισμού, αποτελώντας οργανικό μέρος της Φιλοσοφικής Σχολής του πανεπιστημίου της Γενεύης. Εκτός, όμως, από τους ελβετούς νεοελληνιστές, σε ελβετικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα δίδαξαν και έλληνες επιστήμονες, κυρίως στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, όπως π.χ. ο Γ. Παναγιωτίδης επί τριάντα χρόνια (1930-1960), ο Χρήστος Αξελός στη Ζυρίχη το 1958, από το 1959 ο Πάνος Λαμφίδης και ο Παύλος Τζερμιάς. Αρκετοί, επίσης, έλληνες επιστήμονες απασχολούνται σε ελβετικά Πανεπιστήμια σε άλλες ειδικότητες (όπως π.χ. ο Στυλιανός Αντωναράκης, που διευθύνει το Τμήμα Ιατρικής Γενετικής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης) ή και ως συνεργάτες σε ερευνητικά κέντρα, εφημερίδες, μουσεία και άλλα ανάλογα ιδρύματα. Από το 1975, μάλιστα, οι έλληνες επιστήμονες της χώρας ίδρυσαν και το Σύλλογό τους, με έδρα τη Ζυρίχη και δραστηριότητες πολιτιστικού περιεχομένου. Παράλληλα δρουν και διακρίνονται στην Ελβετία και έλληνες δημοσιογράφοι, συγγραφείς, ποιητές, καλλιτέχνες και εκδότες, όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης στη Λωζάνη, ο Θεοχάρης Μορές, ο Παύλος Τζερμιάς στη Ζυρίχη, η Αναστασία-Δανάη Λαζαρίδου στη Γενεύη κ.ά.

Στις πολιτιστικές δραστηριότητες των διαφόρων ελληνικών συλλόγων τα τελευταία χρόνια περιλαμβάνονται ομάδες χορού και θεάτρου (με έργα της αρχαίας δραματουργίας, αλλά και της σύγχρονης), καθώς και η φροντίδα για διακοινοτικές προσεγγίσεις και οργάνωση εκδηλώσεων από κοινού με συλλόγους και οργανισμούς άλλων εθνικοτήτων.

Το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Pregny-Chambésy στη Γενεύη

Τον Ιούνιο του 1966, με απόφαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα, ιδρύθηκε στο Σαμπεζί της Γενεύης το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η αποπεράτωση του συγκροτήματος, που στεγάζει τα γραφεία και το ναό του Αγίου Παύλου, ολοκληρώθηκε το 1975. Από το 1997 στο κέντρο λειτουργεί και Ινστιτούτο Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθόδοξου Θεολογίας, σε συνεργασία με τη Ρωμαιοκαθολική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου του Φριβούργου (Friburg) και την Προτεσταντική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης.

Τέλος, το 1982, με Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο, ιδρύθηκε και η Μητρόπολη Ελβετίας με έδρα τη Γενεύη και με δικαιοδοσία σε ολόκληρη την Ελβετική Συνομοσπονδία και το Πριγκηπάτο του Λίχτενστάιν.

8. ΤΣΕΧΙΑ – ΣΛΟΒΑΚΙΑ

Ανδρέας Στεργίου

Σε ολόκληρη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, ως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η Βοημία διατηρούσε στενές σχέσεις με τον ελληνοβυζαντινό κόσμο. Στους αιώνες που ακολούθησαν και ως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ελληνική παρουσία στη χώρα αυτή ήταν γενικά περιορισμένη· ουσιαστικά εντοπίζεται στην προσωρινή παραμονή στην Πράγα και σε μερικά, ακόμα, αστικά κέντρα μικρών ομάδων ή ακόμα και μεμονωμένων ελλήνων φυγάδων, στρατιωτικών, τυχοδιωκτών και κληρικών. Μαζική μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών στο χώρο της Τσεχοσλοβακίας (όπως αυτός προσδιορίστηκε μετά τη διάλυση της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας το 1918) έχουμε μόνο κατά την τελευταία φάση και αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Πρόκειται για την εγκατάσταση εκεί ενός σημαντικού τμήματος των πολιτικών προσφύγων.

Το σώμα των πολιτικών προσφύγων χωρίζεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: η πρώτη συγκροτήθηκε με τα παιδιά που μεταφέρθηκαν από την αριστερή παράταξη, τα δύο τελευταία χρόνια του Εμφυλίου, από εμπόλεμες περιοχές σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (μια ενέργεια που αποκλήθηκε από την πλευρά των νικητών με τον ιστορικά αναχρονιστικό όρο «παιδομάζωμα»). Η δεύτερη αποτελείται από τα υπολείμματα του Δημοκρατικού Στρατού, τα οποία, μετά το τέλος των επιχειρήσεων στο Βίτσι και τον Γράμμο, τον Αύγουστο του 1949, κατέφυγαν εσπευσμένα με τις οικογένειές τους σε διάφορες Λαϊκές Δημοκρατίες. Υπάρχει βέβαια και μία τρίτη μικρότερη κατηγορία, που αποτελείται από αυτούς που εγκατέλειψαν την ελληνική επικράτεια οικειοθελώς, μεσούντος του πολέμου, για να αποφύγουν την εμπλοκή τους στην εμφύλια διαμάχη. Αυτοί ήταν κυρίως κάτοικοι παραμεθόριων περιοχών, και πολλοί από αυτούς επέστρεψαν στον τόπο διαμονής τους μετά το πέρας των εχθροπραξιών.

Στην Τσεχοσλοβακία βρέθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου πρόσφυγες και από τις τρεις κατηγορίες. Ο αρχικός τους αριθμός υπολογίζεται σε περίπου 12.000, από τους οποίους 4.000 ήταν παιδιά, που αφίχθηκαν στην Τσεχοσλοβακία από την άνοιξη του 1948 ως το 1949. Οι υπόλοιποι έφτασαν σε τέσσερα κύματα, μεταξύ του 1949 και του 1950. Το πρώτο κύμα έφτασε μέσω θαλάσσης από την Πολωνία, τα άλλα δύο από το Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας και το τέταρτο από τη Βουλγαρία. Μετά τα γεγονότα στην Ουγγαρία, το 1956, μετακινήθηκαν και άλλοι Έλληνες προς τη χώρα αυτή, λόγω της ανάμιξής τους στην καταστολή της ουγγρικής αντεπανάστασης. Πρόκειται για την πολυπληθέστερη κοινότητα πολιτικών προσφύγων μετά από αυτή της Σοβιετικής Ένωσης.

Μετά την άφιξή τους οι πρόσφυγες προωθήθηκαν αρχικά στην αγροτική τσεχοσλοβανική παραμεθόριο, για εργασία στον αγροτικό τομέα. Οι ανάγκες της ταχύτατα βιομηχανικά αναπτυσσόμενης Τσεχοσλοβακίας οδήγησαν, ωστόσο, σε νέες μετακινήσεις προς ορισμένες βιομηχανικές πόλεις: Karvína, Ostrava, Jeseník, Brno, Křnov και Πράγα, προκειμένου οι πρόσφυγες να εργαστούν στα εργοστάσια της περιοχής. Οι περισσότεροι από αυτούς ειδικεύτηκαν στην εξορυκτική βιομηχανία και την υφαντουργία. Κάποιοι από τους πρόσφυγες δεν ανήκαν στο στρατόπεδο των ανταρτών, αλλά ήταν αιχμάλωτοι του κυβερνητικού στρατού. Ορισμένοι από αυτούς (700) μπόρεσαν να επαναπατριστούν τη δεκαετία του 1950, κάποιοι άλλοι έπρεπε, όπως και οι υπόλοιποι, να περιμένουν 30 χρόνια.

Όπως σε όλες τις χώρες του “ανατολικού μπλοκ”, έτσι και στην Τσεχοσλοβακία

επετράπη στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) να διατηρεί, παράλληλα με το εκεί εκπαιδευτικό σύστημα, και το δικό του εκπαιδευτικό μηχανισμό για τη διάδοση της δικής του εθνικής διαπαιδαγώγησης. Ο μηχανισμός αυτός (ο οποίος με την πάροδο του χρόνου ξεπεράστηκε) δημιουργήθηκε για το σύνολο των παιδιών στις σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, και καθοδηγούνταν από την ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας για το Παιδί), που ανέλαβε τη συνολική φροντίδα για την εκπαίδευση των δασκάλων, τη συγγραφή των βιβλίων, την ελληνόγλωσση πολιτική και τη σχολική μόρφωση των παιδιών. Η ΕΒΟΠ δημιουργήθηκε το 1948 από το ΚΚΕ στη Βουδαπέστη και μετεγκαταστάθηκε το 1950 στο Βουκουρέστι μαζί με την εξόριστη ηγεσία. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο υπουργός Υγείας της κυβέρνησης των ανταρτών, καθηγητής ιατρικής του πανεπιστημίου Αθηνών και πρόεδρος της Ελληνικής Ιατρικής Εταιρείας, στη δεκαετία του 1930, Πέτρος Κόκκαλης. Άλλα μέλη της ήταν η λογοτέχνης Έλλη Αλεξίου, ο φιλόλογος Γιώργος Αθανασιάδης και ο μετέπειτα γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Γρηγόρης Φαράκος. Έργο της ΕΒΟΠ ήταν, φυσικά, και η εθνική διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Αυτή δεν ήταν ανθελληνική, κατά το πρότυπο των “γενιτσάρων”, όπως υποστήριζε η κυβερνητική παράταξη, αλλά η ιδιότυπη σοσιαλιστική παιδεία που χαρακτήριζε και το εκπαιδευτικό σύστημα των άλλων τότε σοσιαλιστικών Δημοκρατιών.

Η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία των χωρών αυτών εδραζόταν στην ιδεολογική πλατφόρμα του “προλεταριακού-σοσιαλιστικού πατριωτισμού”, που αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του προλεταριακού διεθνισμού, το οποίο, σύμφωνα με την παραπάνω ιδεολογική παραδοχή, εξέφραζε τα συμφέροντα της εργατικής τάξης σε παγκόσμιο επίπεδο. Η εθνική υπερηφάνεια ταυτιζόταν, στο πλαίσιο αυτό, όχι με τις εθνικές και πολιτιστικές παραδόσεις ή τη γλωσσική ιδιαιτερότητα, αλλά με τις κατακτήσεις και την πρόοδο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, την οποία οι σοσιαλιστές πολίτες όφειλαν να υπηρετούν. Η Σοβιετική Ένωση λοιπόν, η υπόθεση της εργατικής τάξης, ο προλεταριακός διεθνισμός ήταν έννοιες που κατά βάση κυριαρχούσαν στην εκπαίδευση των παιδιών. Ως αξεπέραστα, αέναα πρότυπα πνευματικής και πολιτικής ολοκλήρωσης προπαγανδίζονταν στα παιδικά περιοδικά των πολιτικών προσφύγων (*Επονίτης*, *Πυρσός*, *Αετόπουλα*, *Η Φωνή της Γυναίκας*), υμνητικά μάλιστα, τέσσερα κυρίως πρόσωπα της σοσιαλιστικής παράδοσης: ο Στάλιν, ο Μπελογιάννης, ο Ζαχαριάδης και ο Σταχάνοφ. Τα τέσσερα αυτά πρόσωπα συμβόλιζαν και τις τέσσερις βασικές αρχές του σοσιαλιστικού ιδεατού ανθρώπου: του οδηγού, υπηρέτη της παγκόσμιας ειρήνης για τον Στάλιν, του ήρωα, υπηρέτη του κόμματος για τον Μπελογιάννη, του οργανωτή και πρωτοπόρου της σοσιαλιστικής απελευθέρωσης για τον Ζαχαριάδη και του θυσιαζόμενου υπέρ της οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας για τον Σταχάνοφ.

Αρκετοί πρόσφυγες εγκολπώθηκαν τις παραπάνω ιδεολογικές παραδοχές, έθεσαν τον εαυτό τους στην υπηρεσία του κομματικού αγώνα και ακολούθησαν συνειδητά κομματική καριέρα στις ανατολικές χώρες. Κάποιοι άλλοι όμως, θέλοντας με την πρώτη ευκαιρία να επιστρέψουν στην Ελλάδα, υπέβαλαν αιτήσεις στην ελληνική πρεσβεία της Πράγας ή σε άλλες ελληνικές πρεσβείες του Εξωτερικού, με στόχο τον επαναπατρισμό τους. Στις ελληνικές πρεσβείες, ωστόσο, τους περίμενε συχνά η κοινοποίηση της απόφασης της ελληνικής κυβέρνησης, που τους αφαιρούσε την ελληνική ιθαγένεια. Πολλοί μάλιστα είχαν καταδικαστεί ερήμην –και εν αγνοία τους– ως εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου. Χρειάστηκε να παρέλθει αρκετός χρόνος, δειλά από το 1974 και κυρίως μετά το 1981, για να αρχίσουν να ξεπερνιούνται τέτοιου είδους αντιλήψεις. Πολύ μεγάλη ώθηση στην

τάση παλιννόστησης έδωσε η συμφωνία μεταξύ Αθήνας και Πράγας, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, που ρύθμιζε τα συνταξιοδοτικά και ασφαλιστικά ζητήματα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων.

Η κραυγαλέα προσωπολατρεία, που χαρακτήριζε την ιδεολογική διαπαιδαγώγηση των προσφύγων, έμελλε να έχει καταλυτικές επιπτώσεις στη συνοχή τους κατά τις διάφορες κρίσεις του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, όπως η καθαίρεση της ομάδας Ζαχαριάδη το 1956 και η διάσπαση μεταξύ του γραφείου εσωτερικού του ΚΚΕ και της ηγεσίας Κολιγιάννη το 1968 (από την οποία και προέκυψε το ΚΚΕ Εσωτερικού). Το τελευταίο, που είχε την αμέριστη υποστήριξη του ρουμανικού κομμουνιστικού κόμματος, βρήκε, λόγω της άνοιξης της Πράγας που αυτό αποδοκίμασε, πολλούς υποστηρικτές και στην Τσεχοσλοβακία. Οι Έλληνες της Τσεχοσλοβακίας λοιπόν διασπάστηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 σε δύο διαφορετικές παντσεχοσλοβακικές οργανώσεις, την Επιτροπή Επαναπατριsmού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων Τσεχοσλοβακίας, που επρόκειτο στο ορθόδοξο ΚΚΕ, και την Κεντρική Επιτροπή Επαναπατριsmού Πολιτικών Προσφύγων, που ακολουθούσε το ΚΚΕ Εσωτερικού. Και οι δύο διέθεταν αντίστοιχες τοπικές οργανώσεις στις διάφορες πόλεις. Η ξεχωριστή διεκδίκηση του δικαιώματος της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων από τις οργανώσεις αυτές περιόρισε τη δυναμική του αιτήματος και συνέβαλε στη διαιώνιση του προβλήματος.

Στην Τσεχοσλοβακία, για λόγους ευρύτερης πολιτικής και με βάση τη λενινιστική αρχή περί αυτοδιάθεσης, αναγνωριζόταν επίσης χωριστή “σλαβομακεδονική” μειονότητα, η οποία, όπως υποστήριζαν οι εκπρόσωποί της, αποτελούσε περίπου το 30% του συνολικού αριθμού των ελλήνων προσφύγων, και το ένα τέταρτο των παιδιών που είχαν μεταφερθεί εκεί. Αν και οι οργανώσεις του ΚΚΕ στις ανατολικές χώρες απέφευγαν να θίξουν ζητήματα κρατικής υπόστασης, η μειονότητα αυτή διέθετε τη δική της οργάνωση για τα πολιτικά και πολιτιστικά ζητήματα, ξεχωριστή έκδοση σχολικών βιβλίων και περιοδικών, ειδικό εορτολόγιο (επέτειοι της επανάστασης του Ίλιντεν κ.λπ.) και σχολεία. Με τον καιρό μερικά μέλη της ομάδας αυτής επέστρεψαν στην ελληνόφωνη οικογένεια. Η ανάδειξη, πάντως, της ομάδας αυτής σε αυτόνομη εθνική μειονότητα προκάλεσε ποικίλα κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα, τα οποία ο ιδεολογικός μηχανισμός του ΚΚΕ στην Τσεχοσλοβακία, παρά τις προσπάθειές του, δεν κατάφερε να ελέγξει.

Σήμερα στη Τσεχία ζουν περίπου 3.500 Έλληνες, από τους οποίους οι περισσότεροι έχουν διπλή υπηκοότητα. Σε αυτούς περιλαμβάνονται και μερικές εκατοντάδες φοιτητών, κυρίως στην Πράγα. Σχεδόν σε όλες τις μεγάλες πόλεις (Brno, Jesenik, Karvina, Krnov, Ostrava, Recka Obec, Πράγα, Sumperk, Hellenic Community of Vrbno) υπάρχουν ελληνικές ομογενειακές οργανώσεις, ενώ στην πρωτεύουσα ζουν μόλις 400 Έλληνες, τα δύο τρίτα των οποίων είναι πολιτικοί πρόσφυγες.

Οι κοινότητες αυτές είναι οργανωμένες σε μια Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων Τσεχικής Δημοκρατίας (Asociace Ceckych Osei V. Ceske Republice), η οποία στεγάζει 12 κοινότητες και διοργανώνει εκδηλώσεις και πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως τη διδασκαλία ελληνικής γλώσσας στη Σχολή Γλωσσών Πράγας, Φεστιβάλ, έκδοση του περιοδικού *Καλημέρα*, διατήρηση ποδοσφαιρικής ομάδας κ.ά., σε όλη την Τσεχία. Υπό την αιγίδα της πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη του Προέδρου της ελληνικής Δημοκρατίας, Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου, πριν μερικά χρόνια, η οποία θεωρήθηκε πράξη συμφιλίωσης του ελληνικού κράτους με τους πολιτικούς πρόσφυγες.

Αν και οι πολιτικοί πρόσφυγες συμμετέχουν τόσο στις διάφορες ελληνικές κοινότη-

157

τες όσο και στην ομοσπονδία, της οποίας το καταστατικό έχει δεχτεί πολύ μεγάλες επιρροές από το καταστατικό του ΚΚΕ, έχουν δικό τους Σύλλογο (ένδειξη της παλιάς διαίρεσης των προσφύγων), την Ένωση Πολιτικών Προσφύγων (Spolek Polit Emigrantu), στην πόλη Ostrova.

Στην Τσεχία υπάρχουν επίσης κάποιοι σύλλογοι που δεν έχουν οργανική σχέση με την Ομοσπονδία Κοινοτήτων: ο Σύλλογος Ελλήνων Πολιτών στην πόλη Krnov (Svaz Reckych Obcanu V.C.R), η Ένωση Ελλήνων Πολιτών στην Πράγα (Svaz Reckych Obcanu), η Λέσχη Χορού *Akropolis*, η Λέσχη Φιλελλήνων στην Πράγα και το Λύκειο των Ελληνίδων στην Τσεχική Δημοκρατία. Όλοι οι σύλλογοι και οι κοινότητες λειτουργούν χάρη στην υποστήριξη της τσεχικής κυβέρνησης και του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών. Η Δημοκρατία της Τσεχίας φιλοξενεί επίσης σήμερα πέντε έδρες κλασικών και βυζαντινών σπουδών, τέσσερις στη Πράγα και μία στο Brno.

Στη Σλοβακία ζουν σήμερα 20 περίπου έλληνες πολίτες και μερικές δεκάδες φοιτητών. Στη πόλη Ivanka Pri Dunaji υπάρχει Σύνδεσμος Σλοβακο-Ελληνικής Φιλίας (Spoluvost Slovesnsk-Hellenskeho).

9. ΙΤΑΛΙΑ

Antonio Solaro

Ιστορικό περίγραμμα

Το πρώτο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα από την ελληνική προς την ιταλική χερσόνησο, κατά τη νεότερη εποχή, σημειώνεται στις παραμονές και τις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Το μέγεθος αυτής της πληθυσμικής μετακίνησης δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί ούτε για το σύνολο της Ιταλίας ούτε –ακόμα– και για τις επιμέρους ελληνικές εστίες. Μερικοί υπολόγισαν ότι στα μέσα του 16ου αιώνα ζούσαν ήδη στην Ιταλία τουλάχιστον 40.000 ελληνορθόδοξοι, που προέρχονταν από την τουρκοκρατούμενη και φραγκοκρατούμενη Ανατολή. Πάντως εκείνο που είναι αναμφισβήτητο, είναι η πρωτοκαθεδρία, ως τον 18ο αιώνα, της ελληνικής παροικίας στη Βενετία, τόσο από την άποψη του πληθυσμού της όσο και της οργάνωσής της και των πολιτιστικών της επιδόσεων. Στα τέλη π.χ. του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα ο αριθμός των Ελλήνων στην πόλη των τεναγών κινούνταν γύρω στις 5.000 ψυχές. Η οργάνωση της ελληνικής κοινότητας άρχισε αρκετά νωρίς (από το 1498) και η εκκλησία της (ο ναός του Αγίου Γεωργίου, ο λαμπρότερος της πρώιμης περιόδου της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς) ολοκληρώθηκε (μετά από 34 χρόνια εργασιών) στα 1573. Η παροικία απέκτησε, επίσης, σχολείο, που εξελίχθηκε αργότερα στην περίφημη Φλαγγίνειο Σχολή (1665-1797), νοσοκομείο, μοναστήρι γυναικών και βιβλιοθήκη. Τα μέλη της, επίσης, συνέβαλαν –με ποικίλους τρόπους (εκδόσεις, κληροδοτήματα, καλλιτεχνική και φιλολογική δραστηριότητα, εμπορικές επιχειρήσεις κ.λπ.)– στην πολιτιστική αναγέννηση του υπόδουλου γένους, αλλά και στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Η σταδιακή κάμψη της βενετικής δύναμης και η οικονομική παρακμή της Γαληνότατης Δημοκρατίας, σε συνδυασμό με την αντίστροφη ανάπτυξη άλλων λιμανιών της ιταλικής χερσονήσου –κυρίως του Λιβόρνου και της Τεργέστης– από τα μέσα του 18ου αιώνα και εξής, επηρέασαν ανάλογα και τις εξελίξεις στις ελληνικές παροικίες της ιταλικής χερσονήσου. Η ελληνική παρουσία στο Λιβόρνο είχε γίνει αισθητή ήδη από τον 17ο αιώνα, αλλά οι αντιθέσεις ανάμεσα στους “ενωτικούς” (ουνίτες) και τους ορθοδόξους καθυστέρησε την αναδιοργάνωση της παροικίας, η οποία μόλις στα 1760 απέκτησε το δικό της ορθόδοξο ναό της Αγίας Τριάδας. Η ανάπτυξη του λιμανιού της Τεργέστης ευνοήθηκε και από την πολιτική που εφάρμοσε για την περιοχή οι αυτοκράτορες των Αψβούργων. Έτσι, από τον πυρήνα των πρώτων ελληνικών οικογενειών, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Τεργέστη το 1748, έχουμε τη σταδιακή ανάδυση μιας από τις πιο δυναμικές ελληνικές παροικίες της Ιταλίας. Το 1755 γίνονται τα εγκαίνια της ορθόδοξης εκκλησίας της Ευαγγελιστρίας και του Αγ. Σπυρίδωνα. Η κοινότητα, ωστόσο, θα αναγκαστεί μερικά χρόνια αργότερα (1782-1787) να οικοδομήσει νέα εκκλησία (το ναό της Αγ. Τριάδας και του Αγ. Νικολάου), επειδή η παλαιότερη περιήλθε, ύστερα από εσωτερικές διαμάχες στον ορθόδοξο πληθυσμό της πόλης, στη δικαιοδοσία των Σέρβων.

Η ελληνική παρουσία στην Κεντρική και ιδιαίτερα τη Νότια Ιταλία και τη Σικελία δεν περιορίστηκε μόνο στα αστικά κέντρα και τα λιμάνια· απλώθηκε με μόνιμες εγκαταστάσεις και στην ύπαιθρο. Οι σημαντικότερες “αστικές” ελληνικές εστίες δημιουργήθηκαν στην Αγκώνα, τη Νεάπολη, τη Μεσσήνη και το Παλέρμο. Από αυτές αναδείχθηκε η κοινότητα της Νεάπολης (“πρωτεύουσα” της ισπανοκρατούμενης Κάτω Ιταλίας ως το 1713 και

του βουρβονικού βασιλείου στη συνέχεια). Η κοινότητα απέκτησε από τον 16ο αιώνα (1513) τον πρώτο της ναό (των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, που ανακαινίστηκε επανειλημμένα στα επόμενα χρόνια) και οργανώθηκε σε Αδελφότητα (Confraternità) από το 1561 (αποκτώντας το 1593 ιδιαίτερο καταστατικό). Αξιόλογες ήταν, ως τον 17ο αιώνα, και οι ελληνικές εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο της Απουλίας και της Καλαβρίας. Αλλά οι ασφυκτικές πιέσεις της Αγίας Έδρας και του τοπικού λατινικού κλήρου επέφεραν το σταδιακό εκκαθολικισμό των ελληνορθόδοξων χωριών και, ως ένα βαθμό, και τον εξιταλισμό τους. Πάντως, από τον πλήρη εξιταλισμό ξέφυγαν –ίσως λόγω της γεωγραφικής τους απομόνωσης– μερικές από τις παλαιότερες ελληνόφωνες εστίες της Απουλίας και της Καλαβρίας (Grecia Salentina και επαρχία Bovesè), που ανάγονται στους αρχαϊκούς εποικισμούς (που δημιούργησαν τη Μεγάλη Ελλάδα) ή σε μετοικεσίες της βυζαντινής περιόδου.

Η πίεση της Καθολικής Εκκλησίας στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Ιταλίας επηρέασε αρνητικά και όλες σχεδόν τις ελληνικές εστίες της χερσονήσου και της Σικελίας. Όμως και άλλα ιστορικά αίτια επιτάχυναν το μαρασμό του ιταλιωτικού Ελληνισμού, με αποτέλεσμα τη δραματική του συρρίκνωση, ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αιώνα. Κάποια αναζωογόνηση παρατηρήθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα (προπάντων όταν οι κοινότητες ανέκτησαν, μετά από πολύχρονους δικαστικούς αγώνες) τις εκκλησίες και ένα μέρος της ακίνητης περιουσίας τους. Αλλά η ελληνική παρουσία στην Ιταλία θα ξαναγίνει αισθητή αρκετά χρόνια αργότερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αρχικά με την εγκατάσταση στη χώρα Ελλήνων από τα Δωδεκάνησα, την Ήπειρο, την Αθήνα, την Αίγυπτο, την Αιθιοπία και τη Λιβύη, αλλά και πολλών από τους χιλιάδες έλληνες φοιτητές

124

των ιταλικών πανεπιστημίων, που μετά το πέρας των σπουδών προτίμησαν (συνήθως λόγω μικτών γάμων) να παραμείνουν στην Ιταλία. Πολλοί επίσης κατέφυγαν στην Ιταλία στα χρόνια της απριλιανής δικτατορίας, βρήκαν επαγγελματικές διεξόδους και δεν επέστρεψαν στην Ελλάδα.

Δημογραφική εικόνα και επαγγελματικές δραστηριότητες

Σύμφωνα με υπολογισμούς των ελληνικών προξενικών αρχών, το 1992 ζούσαν στην Ιταλία 21.000 Έλληνες, από τους οποίους η μεγάλη πλειονότητα (14.000) ήταν φοιτητές ιταλικών πανεπιστημίων. Από αυτό το φοιτητικό πληθυσμό προέρχεται και το μέγιστο τμήμα του σημερινού ελληνικού στοιχείου της Ιταλίας, το οποίο, με βάση τους υπολογισμούς της Ομοσπονδίας Ελληνικών Κοινοτήτων Ιταλίας, κινείται γύρω στις 30 χιλιάδες. Στο μέγεθος αυτό συναριθμούνται και οι οικογένειες που προέρχονται από μικτούς γάμους. Το γεγονός ότι από το 1988 οι Ευρωπαίοι κινούνται στις χώρες της Ένωσης ως “διακινούμενοι εργαζόμενοι” και ισότιμοι “κοινοτικοί” πολίτες μιας ενιαίας πατρίδας συντέλεσε όχι μόνο στην αύξηση του αριθμού των Ελλήνων της ιταλικής χερσονήσου, αλλά και στη μονιμότερη εγκατάστασή τους. Τα δημογραφικά μας δεδομένα, πάντως, παραμένουν αβέβαια. Τα στοιχεία των κατά περιοχές ελληνικών κοινοτήτων και συλλόγων (που δεν είναι επίσημα) εμφανίζουν την εξής εικόνα: Στην Τεργέστη ζουν περίπου 750 με 800 Έλληνες, στην Πάδοβα και τη Βενετία 700 με 750, στη Λομβαρδία και την πρωτεύουσά της, το Μιλάνο, 1.700 έως 1.800, στη Γένοβα –και γενικότερα στη Λιγουρία– 300 με 350, στο Τουρίνο και το Πεδεμόντιο (Piemonte) 200 με 250. Στην Μπολόνια και την περιοχή της Εμίλια-Ρομάνια ζουν 2.300 με 2.500 άτομα, στην Τοσκάνη 1.000 με 1.100, στις Μάρκες 130 με 150, στο Αμπρούτσο και την Ουμβρία 180 με 200. Στο Λάτιο και τη Ρώμη υπάρχει επίσης πολυάριθμη ελληνική παροικία από 2.700 έως 2.800 άτομα. Στην Κάτω Ιταλία ο αριθμός τους (που δεν θα πρέπει να συγχέεται με τους ελληνόφωνους κατοίκους αυτών των περιοχών) ανέρχεται στα 230 με 250 άτομα στην Απουλία, γύρω στα 800 στην Καμπανία και την Καλαβρία, 130 με 150 στη Σικελία και 50 στη Σαρδηνία.

Οι περισσότεροι Έλληνες που ζουν σήμερα στην Ιταλία είναι, κατά κανόνα, άνθρωποι με μεσαία ή ανώτερη μόρφωση, που εργάζονται ως επαγγελματίες (πολλοί ιατροί) ή επιχειρηματίες (έμποροι και καταστηματάρχες), ανώτεροι υπάλληλοι μεγάλων επιχειρήσεων, εργαζόμενοι σε ναυτιλιακές, τουριστικές και ταξιδιωτικές επιχειρήσεις, κυρίως ελληνικών συμφερόντων. Η συντριπτική πλειοψηφία τους ανήκει στη μεσαία και μάλλον εύπορη τάξη. Ανάμεσά τους και μερικοί ονομαστοί απόγονοι παλαιότερων ελλήνων μεταναστών, όπως π.χ. η γνωστή ηπειρωτικής καταγωγής οικογένεια χρυσοχών Βούλγαρη (Bulgari), η οικογένεια Νέσση, επίσης από την Ήπειρο, που διατηρεί στη Ρώμη εργαστήρια κατεργασίας αργύρου, κ.ά.

Κοινοτική οργάνωση και παροικιακές συσσωματώσεις

Η Ομοσπονδία των Ελληνικών Κοινοτήτων της Ιταλίας ιδρύθηκε στην Μπολόνια το 1988. Σύμφωνα με τα στοιχεία της, στην Ιταλία υπάρχουν σήμερα 15 ελληνικές κοινότητες: στη Βενετία, τη Γένοβα, την Εμίλια Ρομάνια, το Μιλάνο, τη Νεάπολη και Καμπανία, την Παβία, το Παλέρμο, την Πάρμα, την Πίζα, την Τεργέστη, τη Ρώμη και το Λάτιο, το Μπρίντζι, το Λέτσε, τη Φότζια και τα Καπιτανάτα και τη Φλωρεντία. Σε ορισμένες πόλεις, όπως στο Τουρίνο, υπάρχουν μόνο σύλλογοι Ελλήνων.

Η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία είναι επίσης ένας σοβαρός παράγοντας συσπείρωσης

του Ελληνισμού της Ιταλίας. Στις αδελφότητες, κοινότητες και ενορίες της Ορθοδόξου Αρχιεπισκοπής Ιταλίας λειτουργούν ενοριακά συμβούλια, βιβλιοθήκες, σύλλογοι κυριών και δεσποινίδων, πολιτισμικές και φιλανθρωπικές επιτροπές, φοιτητικοί σύλλογοι και σύλλογοι ιταλοελληνικής φιλίας. Στην Ιταλία υπάρχουν επίσης και μερικά ελληνορθόδοξα μοναστήρια και μετόχια. Τα ιστορικά ελληνόρρυθμα (di rito greco) μοναστικά κέντρα της χερσονήσου (π.χ. της χιλιόχρονης Κρυπτοφέρρης – Grottaferrata) έχουν προ πολλού πάψει να είναι ελληνόφωνα, χωρίς, όμως, να διακόψουν το ενδιαφέρον τους για το βυζαντινό και το νεότερο ελληνορθόδοξο κόσμο.

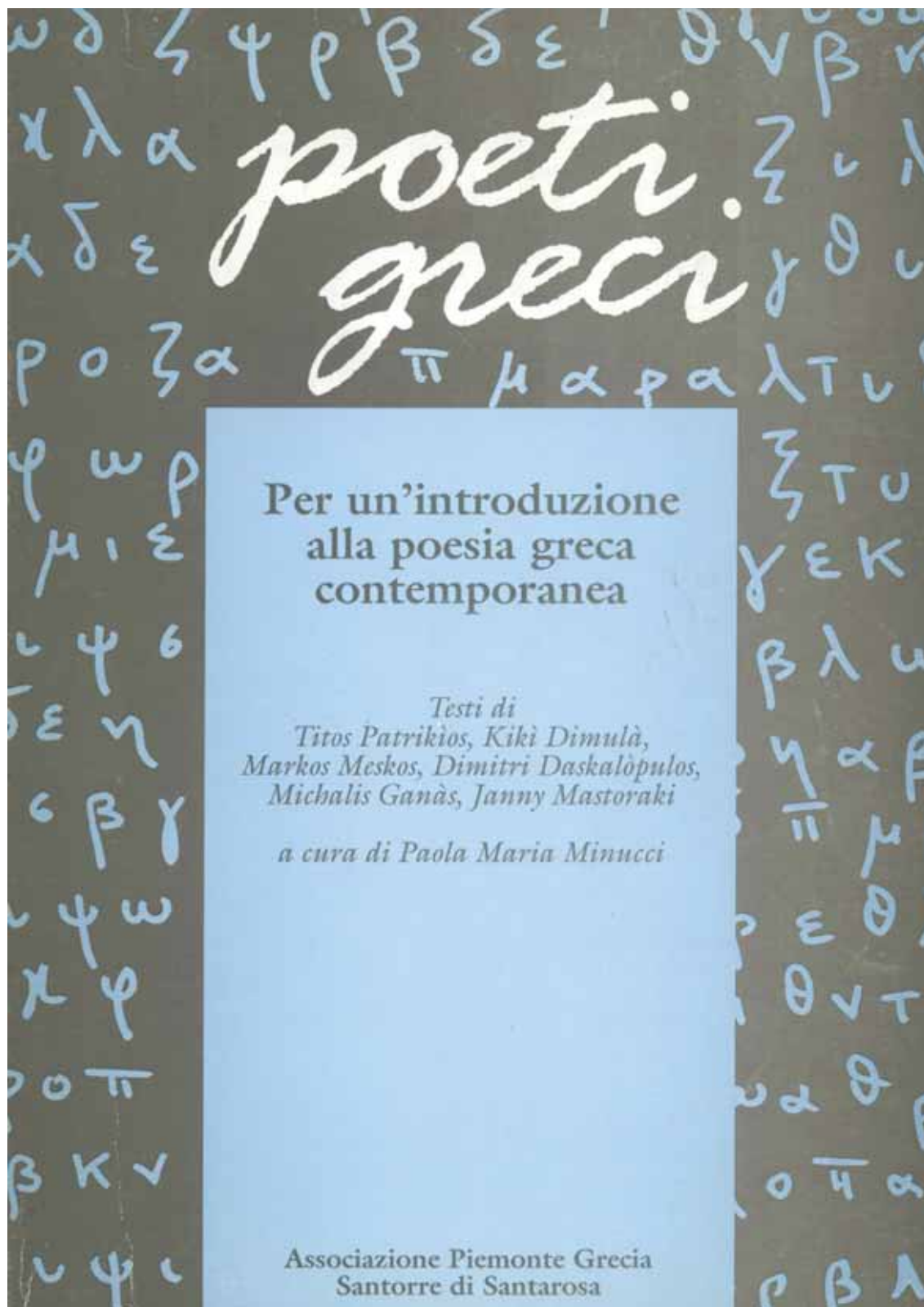
Κοινωνική ενσωμάτωση

Οι Έλληνες στην Ιταλία είναι ενσωματωμένοι σε ικανοποιητικό βαθμό στην ιταλική κοινωνία, αλλά διατηρούν στενές σχέσεις και με την Ελλάδα. Πολλοί μάλιστα διατηρούν διπλή ιθαγένεια. Η επικοινωνία στον επιχειρηματικό τομέα διευκολύνθηκε μετά την ίδρυση, το 2000 στη Ρώμη, του ελληνοϊταλικού εμπορικού και βιομηχανικού επιμελητηρίου. Αλλά και οι απόφοιτοι των ιταλικών πανεπιστημίων δεν έπαψαν να καλλιεργούν τις επαφές τους με την Ιταλία. Δεν είναι τυχαίο που ιδρύθηκε στα τέλη του 1999 στην Αθήνα ο Σύνδεσμος Ελλήνων Αποφοίτων των Ιταλικών Πανεπιστημίων. Μεταξύ των Ελλήνων της Ιταλίας συμπεριλαμβάνεται και περιορισμένος αριθμός Ελληνοκυπρίων, εργαζομένων και σπουδαστών, που είναι ενσωματωμένοι στις κατά τόπους ελληνικές κοινότητες. Το φαινόμενο της παλιννόστησης αφορά κυρίως στους υπαλλήλους που εργάζονται σε ελληνικές δημόσιες υπηρεσίες και λιγότερο στους μόνιμα εγκατεστημένους. Αρκετοί από τους Έλληνες που έχουν διπλή ιθαγένεια παίρνουν ενεργό μέρος στην πολιτική ζωή της χώρας. Εννέα Έλληνες είναι εκλεγμένοι σε όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Επιστημονικές και πολιτιστικές επιδόσεις

Το σημαντικότερο ελληνικό πολιτιστικό ίδρυμα της Ιταλίας, και ένα από τα πιο αξιόλογα ολόκληρου του κόσμου, βρίσκεται στη Βενετία. Είναι το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, που στεγάζεται στο κτίριο του Φλαγγινιανού Φροντιστηρίου. Το Ινστιτούτο, στο οποίο η ελληνική κοινότητα της πόλης μεταβίβασε όλη την περιουσία της, ιδρύθηκε το 1951. Είναι το μοναδικό ελληνικό κέντρο μεταπτυχιακών σπουδών και ερευνών στο Εξωτερικό. Παρέχει υποτροφίες σε έλληνες επιστήμονες, οργανώνει πολιτιστικές εκδηλώσεις, συναντήσεις και συνέδρια, και πραγματοποιεί σπουδαίες εκδόσεις για την ιστορία του Ελληνισμού της Ιταλίας και γενικότερα της Διασποράς (ανάμεσα στις εκδόσεις αυτές κεντρικό ρόλο έχει το επιστημονικό περιοδικό του, τα *Θησαυρίσματα*). Η βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου (μία από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες του Εξωτερικού για το βυζαντινό και νέο Ελληνισμό) διαθέτει μεταξύ άλλων και 2.000 σπάνια βιβλία, κυρίως εκδόσεις των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας, και πλούσιες συλλογές χειρογράφων και σπουδαίων βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων. Στη Βενετία υπάρχει επίσης το ελληνοϊταλικό Πολιτιστικό Κέντρο *Η Πλάκα*. Η ελληνική κοινότητα της πόλης φροντίζει, μεταξύ άλλων, και για την καλύτερη γνωριμία των Ιταλών με την Ελλάδα. Σημαντικό ρόλο στον τομέα αυτό διαδραματίζει ο ιταλοελληνικός πολιτιστικός σύλλογος *Associazione Culturale Italia-Grecia*.

Αρκετά πλούσια πολιτιστική δραστηριότητα αναπτύσσει και η Ελληνική Κοινότητα Ρώμης και Λατίου (εκθέσεις, συναυλίες ελληνικής μουσικής, παραστάσεις ελληνικού θεάτρου, ελληνικών χορευτικών συγκροτημάτων, συναντήσεις με έλληνες λογοτέχνες και

ιστορικούς κ.ά.). Ενδεικτικά ας αναφερθούν εδώ η έκθεση *Risorgimento greco e filellenismo italiano* (1986), καθώς και η έκθεση ζωγραφικής του 1998, με έργα 22 ελλήνων ζωγράφων που ζουν και εργάζονται στην Ιταλία. Οι εκδηλώσεις αυτές προβάλλονται από ένα αρκετά κατατοπιστικό για τη δράση των Ελλήνων στην Ιταλία δελτίο, το μηνιαίο *Foro Ellenico*, που εκδίδεται με τη φροντίδα του Γραφείου Τύπου της ελληνικής πρεσβείας στη Ρώμη.

Στην Τεργέστη, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού εκδίδονταν οι εφημερίδες *Η Ημέρα/Νέα Ημέρα* και *Κλειώ*. Σήμερα στο κτίριο όπου στεγάζεται η κοινότητα λειτουργεί μουσείο με βυζαντινές εικόνες και πίνακες ζωγραφικής και φυλάσσεται η πλούσια βιβλιοθήκη και το αρχείο της. Η κοινότητα της Παβίας εκδίδει το μηνιαίο περιοδικό *Η Φωνή*. Επίσης από το 2001 αποφασίστηκε η οργάνωση κάθε χρόνο μιας “Ελληνικής Εβδομάδας”. Η Σικελική Ελληνική Κοινότητα *Τρινάκρια* συνεργάζεται με τα Πανεπιστήμια του Παλέρμου και της Αθήνας και με το σικελικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών *Bruno Lavagnini*, για την οργάνωση επιστημονικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Ιταλοελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι υπάρχουν και στις πόλεις Κρεμόνα (*Διονύσιος Σολωμός*) και Περούτζια (*Associazione Culturale Umbria-Grecia Alario Silvestri*).

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στη δραστηριότητα του ιταλού εκδότη Νικόλα Κροτσέτι (Crocetti), από το Μιλάνο, ο οποίος από το 1998 άρχισε να εκδίδει σε ιταλικές μεταφράσεις έργα τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μέχρι τα μέσα του 2005 είχαν κυκλοφορήσει πάνω από 50 βιβλία. Το παράδειγμά του άρχισαν από το 2000 να ακολουθούν και οι εκδότες Ντοντζέλι (Donzelli) της Ρώμης, Αστέριος (Asterio) της Τεργέστης, Μπομπιάνι (Bompiani) και Μπιέτι (Bietti) του Μιλάνου και άλλοι.

Τέλος, σε αρκετά ιταλικά πανεπιστήμια υπάρχουν έδρες Νεοελληνικών και Βυζαντινών Σπουδών, με έλληνες και ιταλούς καθηγητές. Σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας, όπου υπάρχουν πολυάνθρωπες ελληνικές παροικίες, λειτουργούν επίσης σχολεία ελληνικής γλώσσας με τη φροντίδα των κοινοτήτων ή της Εκκλησίας.

10. ΠΟΛΩΝΙΑ

Γαβρίλης Λαμπάτος

Ιστορική εξέλιξη και οικονομικές δραστηριότητες

Η ελληνική παρουσία στην Πολωνία διακρίνεται σε δύο περιόδους· η πρώτη, που είναι και η πιο μακρόχρονη, ξεκινά από τον 16ο τουλάχιστον αιώνα και κλείνει με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην πρώτη τα πολωνικά εδάφη εκτεινόταν ανατολικότερα των σημερινών, προπάντων με τη συγκρότηση της Πολωνολιθουανικής Κοινοπολιτείας. Στην περίοδο εκείνη ανήκουν οι μικρές ελληνικές εστίες εμπορών, που αναπτύχθηκαν σε κομβικά σημεία της “πολωνικής” και στη συνέχεια αψβουργικής επικράτειας (π.χ. στο Λβοφ/Λένμπουργκ τον 16ο και 17ο αιώνα, το σημερινό ουκρανικό Λβιβ, γνωστό στις ελληνικές πηγές ως Λεόπολη) και στο Πόζεν τον 18ο. Η δεύτερη περίοδος, που αφορά στα μεταπολεμικά και σύγχρονα χρόνια, συνδέεται κυρίως με την εγκατάσταση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου. Για την πρώτη περίοδο τα ως τώρα στοιχεία μας (ιστορικά και δημογραφικά) είναι πενιχρά. Εξάλλου και οι Έλληνες που παρέμειναν για πολλά χρόνια σε πολωνικά εδάφη ήταν ελάχιστοι, προπάντων όταν επικράτησαν οι καθολικοί και οι ενωτικοί (ουνίτες).

Για τη δεύτερη περίοδο –αυτή που θα μας απασχολήσει εδώ– τα στοιχεία μας είναι σαφώς περισσότερα. Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων της χώρας (πολιτικοί πρόσφυγες σχεδόν στο σύνολό τους) ανερχόταν το 1950 σε 11.458 άτομα. Από αυτούς 4.730 ήταν άνδρες, 3.188 γυναίκες και 3.590 παιδιά. Οι περισσότεροι είχαν εγκατασταθεί στις πόλεις Ζγκόρζελετς, Βρότλαβ και Βάλμπισχ. Ένας μικρός αριθμός ναυτεργατών είχε εγκατασταθεί επίσης στην πόλη Γδίνια. Στα χωριά Κροτσιένκο και Λέσκοβατ, στα σύνορα της Πολωνίας με την ΕΣΣΔ, δημιουργήθηκε κρατικός αγροτικός συνεταιρισμός (κολχόζ) στον οποίο έζησαν και εργάστηκαν πάνω από 1.000 πρόσφυγες. Τα παιδιά, που είχαν μεταφερθεί στην Πολωνία, όσο διαρκούσε ακόμα ο Εμφύλιος, διέμεναν σε ειδικά συγκροτήματα.

Η δημογραφική εικόνα των ελλήνων προσφύγων της Πολωνίας μεταβαλλόταν διαρκώς. Πολλοί μετακινούνταν σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, για να συναντήσουν τους συγγενείς τους. Το 1954 ένα μικρό τμήμα των προσφύγων απέκτησε τη δυνατότητα επιστροφής στην Ελλάδα. Η αριθμητική δύναμη της κοινότητας το 1968, μετά τις μετακινήσεις προς τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία, τον Καναδά, την Αυστραλία και την Ελλάδα, ανερχόταν σε 8.647 άτομα. Στα μέλη της ελληνικής παροικίας συγκαταλέγονταν και μερικές εκατοντάδες Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι ήρθαν πολλές φορές σε αντιπαράθεση με το ελληνικό στοιχείο. Στη διάρκεια της μεταπολίτευσης επαναπατρίστηκε στην Ελλάδα ο μεγαλύτερος όγκος των Ελλήνων της Πολωνίας.

Οργάνωση και ενσωμάτωση

Οι κυριότερες ελληνικές παροικίες της πρώτης περιόδου βρίσκονταν στο Λβοφ και το Πόζεν, όπου το 1780 οργανώθηκε και κοινότητα. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους ντόπιους υπήρξαν κατά κανόνα στενές και φιλικές. Ο αγώνας, εξάλλου, των Πολωνών για την ανεξαρτησία τους ευνόησε τη δημιουργία ισχυρού πολωνικού φιλελληνικού ρεύματος, εκφράστηκε με έμπρακτο και έντονο τρόπο, τόσο κατά την περίοδο της ελληνικής Επανάστασης όσο και αργότερα.

Στη δεύτερη περίοδο οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες είχαν συγκροτήσει μια ενιαία

150

κοινότητα, η οποία αποτελούνταν από 25μελές κεντρικό συμβούλιο (που διευθυνόταν από την Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων, με έδρα στη Ρουμανία). Η οργάνωση αυτή βρισκόταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο της ηγεσίας του ΚΚΕ, η οργάνωση του οποίου αριθμούσε, τότε, στην Πολωνία, 3.132 μέλη. Το 1954, όμως, η οργάνωση αυτή αυτοδιαλύθηκε, και τα μέλη της εντάχθηκαν στο Ενιαίο Εργατικό Κόμμα της Πολωνίας.

Εκπαίδευση

Για την πρώτη περίοδο γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες του Λβοφ είχαν συστήσει σχολείο για τα παιδιά της παροικίας. Στη δεύτερη περίοδο το πρόβλημα της εκπαίδευσης των Ελληνόπουλων αποτέλεσε μία από τις προτεραιότητες των προσφύγων. Τελικά όλα τα παιδιά –και εκείνα που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα και όσα γεννήθηκαν στην Πολωνία μετά την εγκατάσταση εκεί των γονέων τους– φοίτησαν σε πολωνικά σχολεία, στα οποία, όμως, όπου φοιτούσαν έλληνες μαθητές, διδάσκονταν, παράλληλα με το κανονικό πρόγραμμα, και η ελληνική γλώσσα, ιστορία και γεωγραφία. Στην Πολωνία τυπώνονταν επίσης σημαντικός αριθμός σχολικών βιβλίων, που προορίζονταν και για τους έλληνες μαθητές που ζούσαν σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

11. ΒΑΛΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

Σπύρος Κουζινόπουλος

ΛΕΤΟΝΙΑ

Η ελληνική παρουσία στη Λετονία έγινε ουσιαστικά αισθητή όταν η χώρα βρισκόταν υπό σοβιετική κυριαρχία. Οι Έλληνες, που εγκαταστάθηκαν τότε στη μικρή αυτή χώρα, ήταν κυρίως Πόντιοι, προερχόμενοι από άλλες Δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ, κυρίως από τη Γεωργία και τη Λιθουανία. Στη Λετονία βρέθηκαν μετά τις αναγκαστικές πληθυσμικές μετακινήσεις της σταλινικής περιόδου. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ελληνικής πρεσβείας στη Ρίγα και της Ελληνικής Κοινότητας Λετονίας *Η Πατρίδα*, υπάρχουν σήμερα στη Λετονία περί τους 400 Έλληνες· αρκετοί έχουν ρωσικά ονόματα και προέρχονται από μικτούς γάμους. Η *Πατρίδα* αναπτύσσει αρκετές δραστηριότητες, πολιτιστικού, κυρίως, προσανατολισμού, ενώ διαθέτει δύο σχολεία εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας σε Λετονούς, ένα στην πρωτεύουσα και ένα στην πόλη Ντάβγκουνπιλς. Έδρα Κλασικών Ελληνικών Σπουδών και τμήμα Νεοελληνικής Γλώσσας υπάρχουν και στο Πανεπιστήμιο της Ρίγας. Αυτός είναι και ο λόγος που τα τελευταία χρόνια αυξάνεται ο αριθμός των Λετονών που γνωρίζουν καλά τα ελληνικά. Επίσης η ελληνική κοινότητα ίδρυσε το χορευτικό συγκρότημα *Παρθενών*, στο οποίο διδάσκονται ελληνικοί χοροί. Η πρώτη εμφάνιση του συγκροτήματος έγινε το 2001 στους εορτασμούς για τα 800 χρόνια της Ρίγας.

Εξαιτίας της προέλευσής τους τα άτομα ελληνικής καταγωγής συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν προβλήματα ενσωμάτωσης στην κοινωνία της Λετονίας. Στη συντριπτική τους πλειονότητα δεν έχουν αποκτήσει ακόμα τη λετονική υπηκοότητα, πολλοί δεν γνωρίζουν καν τη λετονική γλώσσα ούτε την ελληνική, παρά μόνο τη ρωσική. Το γεγονός αυτό καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αναζήτηση εργασίας στο Δημόσιο ή ακόμα και ανώτερες θέσεις εργασίας στον ιδιωτικό τομέα.

ΕΣΘΟΝΙΑ

Ελάχιστα είναι τα άτομα ελληνικής καταγωγής που είναι εγκατεστημένα στη μικρή αυτή χώρα της Βαλτικής. Τα περισσότερα προέρχονται από τους Έλληνες της πρώην ΕΣΣΔ και βρέθηκαν εκεί στο πλαίσιο των δημογραφικών ανακατατάξεων που επέβαλαν οι σοβιετικές κυβερνήσεις στα χρόνια του Στάλιν. Η χώρα, πάντως, έχει μακρόχρονη ιστορία επαφών με τον ελληνορθόδοξο κόσμο, που ανάγονται στον 11ο αιώνα. Η σύγχρονη Ορθόδοξη Εκκλησία της Εσθονίας έχει επίσης να παρουσιάσει σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο πρώτος επίσκοπός της, Πλάτων Kulbus, χαρισματική φυσιογνωμία που σφαγιάστηκε το 1919 στην πόλη Ταρτού και αναγνωρίστηκε το 2000 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως Άγιος της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι πιστοί της Εσθονικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (www.orthodoxa.org), που με τις 15 ενορίες της υπάγεται από το 1996 στην πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ξεπερνούν τις 15.000. Στην Εσθονία υπάρχει και δεύτερη Ορθόδοξη Εκκλησία, που υπάγεται στο Πατριαρχείο Μόσχας, και έχει 25.000 πιστούς σε 26 ενορίες.

ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ

Οι πρώτες επαφές του ελληνικού κόσμου με τη Λιθουανία ανάγονται στον 16ο και 17ο αιώνα, όταν η χώρα αυτή –συχνά ενωμένη με την Πολωνία– εκτεινόταν σε μια τεράστια περιοχή, που περιλάμβανε και επαρχίες της σημερινής Ουκρανίας. Πάντως η παρουσία Ελλήνων στο λιθουανικό έδαφος ήταν περιστασιακή και σποραδική. Ουσιαστικά οι ελληνικές εγκαταστάσεις στη Λιθουανία δημιουργήθηκαν στα χρόνια της σοβιετικής κυριαρχίας και προήλθαν, όπως έγινε και με τις δύο άλλες χώρες της Βαλτικής, από τις πληθυσμικές μετακινήσεις της σταλινικής, κυρίως, περιόδου. Σήμερα οι Έλληνες της Λιθουανίας είναι περίπου 200, οι περισσότεροι ρωσόφωνοι. Στο ελληνικό, ωστόσο, στοιχείο της χώρας συγκαταλέγονται και μερικοί επιχειρηματίες από την Ελλάδα, που εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα Βίλνιους κατά τα τελευταία χρόνια. Αρκετοί από τους ομογενείς έχουν ενταχθεί στο Σύλλογο Ελλήνων Λιθουανίας *Η Πατρίδα*, υπό την αιγίδα του οποίου λειτουργεί από το 1999 και το Κέντρο Εκμάθησης της Ελληνικής Γλώσσας, που αποτελεί ξεχωριστό νομικό πρόσωπο και θεωρείται μη κυβερνητικό κοινωφελές ίδρυμα. Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας γίνεται τρεις φορές την εβδομάδα από δύο καθηγητές, διαρκεί τρία χρόνια και έχει κάθε χρόνο 60 μαθητές. Τελευταία συστάθηκε, με πρωτοβουλία πολιτικών, καλλιτεχνών και πανεπιστημιακών καθηγητών, το Κέντρο Πολιτισμού Ελλάδας – Λιθουανίας.

12. ΑΥΣΤΡΙΑ

Μαρία Α. Στασινοπούλου

Σε μια ιστορική επισκόπηση της ελληνικής παρουσίας στην Αυστρία θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ των εδαφικών ορίων της Αυστρίας ως το 1918 και της Αυστριακής Δημοκρατίας, που ιδρύθηκε μετά την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Εδώ επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στην παρουσία Ελλήνων στις περιοχές που εντάχθηκαν στην Αυστριακή Δημοκρατία μετά το 1918 και κατεχοχίν στη Βιέννη. Η εγκατάσταση και δράση Ελλήνων στις άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, όπως για παράδειγμα στην Ουγγαρία (κυρίως Πέστη, Μίσκολτς, Κέτσκεμετ) και στην Ιταλία (Τεργέστη), αλλά και στην Τσεχία, τη Σλοβακία και την πρώην Γιουγκοσλαβία, από τις οποίες, άλλωστε, περνούσαν συνήθως μέχρι να εγκατασταθούν οριστικά και οι Έλληνες της Βιέννης, αποτελούν αντικείμενο άλλων ενοτήτων της έκδοσης αυτής.

Όταν τον 18ο αιώνα οι χριστιανοί ορθόδοξοι έμποροι από τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισαν να φθάνουν στα αψβουργικά εδάφη, εισάγοντας, κατά κύριο λόγο, πρώτες ύλες (αργότερα όμως μέχρι και τεχνολογική γνώση για τη βαφή νημάτων), η Βιέννη ήταν μια από τις σημαντικότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, κέντρο πολιτικό και πολιτισμικό. Αν και υπήρχε σποραδική παρουσία Ελλήνων και νωρίτερα, καταλυτική στιγμή στην ιστορία της εγκατάστασης ελληνορθόδοξων εμπόρων στη Βιέννη αποτέλεσε η υπογραφή των συνθηκών του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718), με τις οποίες επικυρώνεται το πέραςμα από την τακτική πολεμική αναμέτρηση στη συστηματική οικονομική συναλλαγή μεταξύ της Αψβουργικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι πάροικοι αρχικά εγκαθίστανται για σύντομα χρονικά διαστήματα και επιστρέφουν συχνά στον τόπο προέλευσης ή σε ενδιάμεσους σταθμούς, για να ελέγχουν το επιχειρηματικό τους δίκτυο. Η σταδιακή, όμως, μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής της Αυστρίας, η οποία αρχίζει να ευνοεί φορολογικά εμπόρους με μόνιμη εγκατάσταση στα εδάφη της, οδηγεί στη δημιουργία μιας δεύτερης ομάδας παροίκων, με αυστριακή υπηκοότητα. Αυτό οδήγησε και στην ιδιαιτερότητα της ίδρυσης και διατήρησης δύο κοινοτήτων με αντίστοιχους ναούς, του Αγίου Γεωργίου (των οθωμανών υπηκόων, περί το 1723) και της Αγίας Τριάδας (των αυστριακών υπηκόων, περί το 1787).

Οι Έλληνες στην Αυστρία –και ειδικότερα στη Βιέννη– δεν έφτασαν ποτέ τους αριθμούς των αντίστοιχων εγκαταστάσεων στην Ουγγαρία. Οι αφηγηματικές πηγές αναφέρουν μέχρι και 4.000 “Έλληνες” (Griechen), δηλαδή Ελληνορθόδοξους (σε ορισμένες πηγές, μάλιστα, συμπεριλαμβάνονται και οι Ελληνοκαθολικοί). Ο αριθμός δεν επαληθεύεται από τις στατιστικές πηγές και, πάντως, δεν αναφέρεται μόνο στους Έλληνες με τη στενότερη εθνική ερμηνεία. Στη Βιέννη υπήρχε, όμως, εντυπωσιακή συγκέντρωση επιχειρήσεων και κεφαλαίων, σε συνδυασμό με ποικιλία επενδύσεων και τραπεζοχρηματοτικών δραστηριοτήτων. Στην αρχή πρόκειται για θεσσαλικές και μακεδονοβλαχικές οικογένειες (για παράδειγμα οι Αμπελακιώτες Μαύροι/Σβαρτς και Δροσινοί, οι Βλατισιώτες και Σερραίοι Δούμπα, οι Μοσχοπολίτες και στη συνέχεια οι από τη Νις ορμώμενοι Σίνα), ενώ ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα εμφανίζονται και χιώτικες επιχειρήσεις (Αργέντη-Ράλλη, αργότερα Σκαναβή-Γαλάτη). Οι περιορισμένες νέες αφίξεις, μετά το 1830, προέρχονται από όλα τα σημεία του ελλαδικού και οθωμανικού χώρου.

Η Βιέννη ξεχωρίζει, βέβαια, και ως το κύριο εκδοτικό κέντρο του ελληνικού βιβλίου

στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις πρώτες του 19ου αιώνα (ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους· ελληνικά βιβλία που εκδόθηκαν στη Βιέννη την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού στην ιστοσελίδα: <http://efessos.lib.uoa.gr/hellinomnimon/main.htm>). Άλλωστε, στην αυστριακή πρωτεύουσα έζησαν, την περίοδο εκείνη, για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, πολλοί λόγιοι. Αν και έχουν μελετηθεί πολλά επιμέρους κεφάλαια, εξακολουθεί να αποτελεί σήμερα ερευνητικό desideratum η συστηματική συγκριτική μελέτη των λογίων και των ελληνικών εκδοτικών δραστηριοτήτων στη Βιέννη, την Πέστη και την Τεργέστη στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αιώνα. Μετά την ανατύπωση του *Λογίου Έρμου* και τη δημιουργία corpus και την ανατύπωση της *Εφημερίδος* (χάρη στις προσπάθειες του Λέανδρου Βρανούση), θα ήταν ευχής έργο να ανατυπωθούν και τα υπόλοιπα βιεννέζικα έντυπα της εποχής, δηλαδή *Ειδήσεις διά τὰ Ἀνατολικά Μέρη* και κυρίως *Καλλιόπη* και *Ελληνικός* και *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (πίνακας ανατυπώσεων παλαιών εφημερίδων και εντύπων στην ιστοσελίδα www.fhw.gr/projects/migration/15-19/gr/v3/vienna.html). Ιδιαίτερο κεφάλαιο, όχι πάντα συμβατό με το μάλλον συντηρητικό κλίμα των παροικιακών θεσμικών οργάνων, αποτέλεσε η δράση του Ρήγα Βελεστινλή, που συνεργαζόταν στη Βιέννη με τους τυπογράφους Μαρκίδες-Πούλιου.

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα επήλθε –εξαιτίας των διεθνών οικονομικών μεταβολών, της ανάπτυξης της ατμοπλοΐας και της εξάπλωσης του σιδηροδρομικού δικτύου στα Βαλκάνια– σταδιακή δημογραφική συρρίκνωση των Ελλήνων της Βιέννης. Ωστόσο μέλη των μεγάλων οικογενειών, από τις οποίες μερικές είχαν ανταμειφθεί για τις οικονομικές υπηρεσίες τους με τίτλους ευγενείας, εξακολούθησαν να συμμετέχουν με ποικίλους τρόπους στον αυστριακό πολιτικό, οικονομικό, επιστημονικό και πολιτιστικό βίο. Γνωστά παραδείγματα αποτελούν ο Γεώργιος Σίνας (Georg Sina), με ευρεία επενδυτική δραστηριότητα σε έργα υποδομής, όπως η σιδηροδρομική γραμμή από τη Βιέννη προς το Νότο (αντίστοιχης σημασίας με την “ουγγρική” του επένδυση, τη *Γέφυρα των Αλυσίδων* στη Βουδαπέστη), ο Θεόδωρος Καραγιάννης (Theodor von Karajan), μεταξύ άλλων πρόεδρος της Αυστριακής Ακαδημίας των Επιστημών, ο Νικόλαος Δούμπας (Nicolaus Dumba), βουλευτής, μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Αυστριακού Ταμιευτηρίου και μαικήνας των τεχνών στη Βιέννη, ο Κωνσταντίνος Δούμπας (Constantin Theodor Dumba) ο τελευταίος πρέσβης της αυτοκρατορίας στις ΗΠΑ και αργότερα αντιπρόσωπος της Αυστρίας στην Κοινωνία των Εθνών, ο νευρολόγος Κωνσταντίνος Οικονόμος (Constantin von Economo), γνωστός για τις μελέτες του σχετικά με την εγκεφαλίτιδα, ο ιμπρεσιονιστής ζωγράφος του Γκκρατς Κωνσταντίνος Δαμιανός (Constantin Damiano) κ.ά. Δεν υπάρχει ακόμα συστηματική μελέτη για τους λιγότερο επιφανείς παροίκους δεύτερης και τρίτης γενιάς, φαίνεται, πάντως, ότι αρκετοί υπηρέτησαν στο αυστριακό δημόσιο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικογένειες με επιφανή μέλη και στην Ελλάδα και στην Αυστρία. Αναφέρω ενδεικτικά τους Χρηστομάνους. Ο γεννημένος στην αυστριακή πρωτεύουσα Αναστάσιος έγινε καθηγητής της Χημείας και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο γιος του, Κωνσταντίνος, σπούδασε στη Βιέννη ιστορία, υπήρξε δάσκαλος ελληνικών της αυτοκράτειρας Ελισάβετ (προκαλώντας σκάνδαλο με τα περίφημα *Φύλλα Ημερολογίου*) και έκανε καριέρα στο αθηναϊκό θέατρο, ενώ ο Θεόδωρος Χρηστομάνος, εξάδελφος του Αναστασίου, εγκαταστάθηκε στο Τυρόλο, όπου πρωτοστάτησε ως μέλος της τοπικής βουλής στην τουριστική αξιοποίηση των Δολομιτών. Αλλά και ο υπουργός Δικαιοσύνης και καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μιχαήλ Ποτλής (Michael Botly) είχε γεννηθεί και μεγαλώσει στη Βιέννη, όπου και επέστρεψε με-

τά την έξωση του Όθωνα, ενώ από ελληνική οικογένεια της Βιέννης καταγόταν και ο σκηνοθέτης Θωμάς Οικονόμου, γιος του ζωγράφου Αριστείδη Οικονόμου.

Στη Βιέννη υπάρχουν αρκετοί “τόποι μνήμης” από τον 19ο αιώνα: το κτίριο της Εταιρείας Φίλων της Μουσικής (Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Wiener Musikverein), της οποίας αντιπρόεδρος διετέλεσε ο Νικόλαος Δούμπας, βρίσκεται στην Dumbastrasse και το αρχοντικό του ίδιου στο Parkring 4 (μικρό μέρος της εσωτερικής διακόσμησης, που δημοπρατήθηκε το 1937, φυλάσσεται στο Μουσείο της Πόλης της Βιέννης, Wien Museum Karlsplatz, ενώ σώζεται και σε απεικονίσεις του Rudolf von Alt) και τα κτίρια των ναών των ελληνικών κοινοτήτων του Αγίου Γεωργίου στη Griechengasse και της Αγίας Τριάδας στο Fleischmarkt, καθώς και το κτίριο όπου στεγαζόταν το τυπογραφείο των Μαρκίδων-Πούλιου στη Rotenturmstrasse. Τέλος, σημαντικά είναι και τα μνημεία στο “ελληνικό τμήμα” του παλιού νεκροταφείου της πόλης St. Marx (που έχουν υποστεί σημαντικές φθορές και θα πρέπει να αποκατασταθούν πριν καταστραφούν οριστικά) και στο Κεντρικό Νεκροταφείο. Έξω από τη Βιέννη διατηρείται ακόμη ένας πύργος για περιπατητές, δωρεά του Σίμωνος Σίνα (Hoher Lindkogel, 1856), και το αρχοντικό της οικογένειας (και στη συνέχεια ενός κλάδου της οικογένειας Υψηλάντη) στο Rappoltenkirchen, στην ταχυδρομική οδό από τη Βιέννη στο Λιντς, κάστρο του 14ου αιώνα, που προσαρμόσε για τις ανάγκες του Σίνα ο Θεόφιλος Χάνσεν. Το κτίριο και οι οικογενειακοί τάφοι υπέστησαν μεγάλες φθορές το 1945, πρόσφατα όμως ξεκίνησε με πρωτοβουλία του νέου ιδιοκτήτη η ανακαίνισή τους.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην Ελληνική Εθνική Σχολή, η οποία ιδρύθηκε από την κοινότητα της Αγίας Τριάδας το 1801. Από το 1804, μετά την αναγνώρισή της από τις αυστριακές αρχές, μέχρι περίπου το 1920 λειτούργησε ως δίγλωσσο αυστριακό δημοτικό σχολείο, του οποίου οι απόφοιτοι μπορούσαν να εγγραφούν σε αυστριακά σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης. Σήμερα λειτουργεί ως συμπληρωματικό σχολείο δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης με βάση τα διδακτικά προγράμματα του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας, διατηρεί όμως το δικαίωμα να διενεργεί τις επίσημα αναγνωρισμένες εξετάσεις για το μάθημα των θρησκευτικών για ελληνορθόδοξους μαθητές αυστριακών σχολείων. Δάσκαλοι της Ελληνικής Σχολής υπήρξαν τον 19ο και στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, μεταξύ άλλων, ο Στέφανος Δούγκας, οι αδελφοί Καπετανάκης, ο Μιχαήλ Μποϊατζής, ο Θεαγένης Λιβαδάς και ο Ευγένιος Ζωμαρίδης.

Στους ελληνικούς ναούς, εξάλλου, υπηρέτησαν σημαντικές προσωπικότητες, από τον Άνθιμο Γαζή και τον Νεόφυτο Δούκα μέχρι τον Ιωακείμ Δημητριάδη, μετέπειτα πατριάρχη Ιωακείμ τον Γ΄, και στον 20ό αιώνα τον Σωφρόνιο Ευστρατιάδη, τον Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη

και τον Γερμανό Καραβαγγέλη. Ήδη με την όξυνση του λεγομένου «ρουμανικού ζητήματος», στις αρχές του 20ού αιώνα, αλλά κυρίως μετά την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων το 1918, μετά την οποία ένα μεγάλο μέρος του ορθόδοξου ποιμνίου (Σέρβοι, Ρουμάνοι, Ούγγροι, Ουκρανοί) εντάχθηκε σε νέα εθνικά κράτη, οι παροικιακοί θεσμοί της Βιέννης βρέθηκαν, όπως και κατά τον 18ο αιώνα, αντιμέτωποι με ζητήματα υπαγωγής των ναών σε ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές διαφορετικές από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Κατά το Μεσοπόλεμο, και στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η κατάσταση παρέμεινε ρευστή, με την υπαγωγή σε διάφορες ευρωπαϊκές μητροπόλεις, για να λυθεί το 1963 με την ίδρυση της Μητρόπολης Αυστρίας. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του νέου θεσμικού πλαισίου έπαιξε ο μητροπολίτης Χρυσόστομος Τσίτερ, ανηψιός του Χρυσόστομου Σμύρνης, από το 1936 εφημέριος του ναού της Αγίας Τριάδας.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έφτασαν στην Αυστρία, στο πλαίσιο των αναγκαστικών μετακινήσεων, έλληνες εργάτες, κυρίως από τα βουλγαρικά κατεχόμενα εδάφη. Έλληνες φυλακίστηκαν και έχασαν τη ζωή τους μεταξύ άλλων στα στρατόπεδα Μαουτχάουζεν και Στάιν. Από αυτούς κάποιοι έμειναν μετά το τέλος του πολέμου στην Αυστρία, είτε για οικονομικούς λόγους είτε επειδή η επιστροφή ήταν δύσκολη λόγω του Εμφυλίου, ενώ μόλις το 2000, με τη δημιουργία του Αυστριακού Ταμείου Συμφιλίωσης (Österreichischer Versöhnungsfonds), αποδόθηκε δικαιοσύνη στα θύματα με την καταβολή συμβολικής αποζημίωσης.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια δημιουργήθηκαν μικρές πολιτικές οργανώσεις με ποικιλία ιδεολογικών τοποθετήσεων, που εξέδιδαν και πολυγραφημένα έντυπα (πολλά φυλάσσονται στη συλλογή πολυγραφημένων εντύπων του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, δωρεά της Άννας Κυρίτση). Η τετραεθνής κατοχή της Αυστρίας και –μετά το 1955– το καθεστώς πολιτικής ουδετερότητας οδήγησαν έλληνες πολιτικά διωκόμενους ή ήδη πολιτικούς πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, να ζητήσουν καταφύγιο στη Βιέννη και το Γκρατς. Ενδεικτικά αναφέρω τον μαρξιστή διανοούμενο Σεραφείμ Μάξιμο και τη σύζυγό του Πηνελόπη, συγγραφέα παιδικών και νεανικών βιβλίων, που πέρασαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από την Πράγα στη Βιέννη, όπου και έζησαν μέχρι το 1962 (έτος θανάτου του Σεραφείμ Μαξίμου). Μια δεύτερη ομάδα νέων παροίκων αποτέλεσαν οι φοιτητές, ήδη από τα χρόνια του πολέμου, κυρίως όμως στο πλαίσιο της λεγόμενης «εκπαιδευτικής μετανάστευσης» από το τέλος της δεκαετίας του 1940. Ιδιαίτερα στα πολυτεχνεία του Γκρατς και της Βιέννης σπούδασαν πολλοί Έλληνες. Στο πολυτεχνείο του Γκρατς φοιτούσαν, για παράδειγμα, στο ακαδημαϊκό έτος 1960/61 1.400 Έλληνες και 50 Ελληνίδες. Η άφιξη νέων παροίκων αναζωογόνησε σταδιακά τους κοινοτικούς θεσμούς, ενώ ιδρύθηκαν φοιτητικοί, τοπικοί, πολιτιστικοί και επαγγελματικοί σύλλογοι, και το 2005 η Ομοσπονδία Ελληνικών Συλλόγων Αυστρίας. Τέλος, διμερή οργάνωση φιλίας αποτελεί ο Σύνδεσμος Αυστροελληνικής Φιλίας (Österreichisch-Griechische Liga), που ιδρύθηκε το 1965.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών αρκετοί φοιτητές παρέμειναν στην Αυστρία, ενώ πολιτικά ενεργοί έλληνες πολίτες, με δεσμούς με τη χώρα αυτή, την επέλεξαν ως καταφύγιο. Ενδεικτικά αναφέρω τον δικηγόρο Αντώνη Δροσόπουλο, γενικό γραμματέα της Σοσιαλδημοκρατικής Ένωσης (με πρόεδρο τον Χαράλαμπο Πρωτοπαππά), με μεταπτυχιακές σπουδές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βιέννης, που με την υποστήριξη μελών του Σοσιαλιστικού Κόμματος Αυστρίας προχώρησε στην έκδοση μηνιαίας πολυγραφημένης εφημερίδας με τον τίτλο *Griechenland Nachrichten*, η οποία μεταξύ άλλων δημοσίευε τακτικά και δελτίο κρατουμένων στις ελληνικές φυλακές. Αλλά και παλαιότερες οργανώσεις, όπως ο Σύλλογος Ελλήνων Δημοκρατών Αυστρίας

Η Μητρόπολη Αυστρίας, η οποία έχει στη δικαιοδοσία της και την Εξαρχία Ουγγαρίας

(διάδοχη οργάνωση της μεταπολεμικής Αντιφασιστικής Οργάνωσης Ελλήνων Βιέννης/Griechisches Antifaschistisches Komitee, που είχε διαλυθεί το 1955) συντόνισαν εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και συναντήσεις πολιτικών κατά τη διάρκεια της επταετίας.

Μετά το 1974, και ιδιαίτερα μετά από νομική ρύθμιση για την εγγραφή στα αυστριακά πανεπιστήμια, που προϋπέθετε τη δυνατότητα εγγραφής σε ισότιμο εκπαιδευτικό ίδρυμα, και μάλιστα στο συγκεκριμένο αντικείμενο σπουδών στη χώρα καταγωγής, ο αριθμός των ελλήνων φοιτητών στην Αυστρία μειώθηκε δραστικά. Η πρόσφατη κατάργηση του περιορισμού αυτού με απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου (2005) θα σημάνει, πιθανόν, την εκ νέου αύξηση του αριθμού των ελλήνων φοιτητών των αυστριακών ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Οι περισσότεροι Έλληνες ζουν και σήμερα στη Βιέννη, οι υπόλοιποι κυρίως στο Γκρατς, το Ίνσμπρουκ και το Λιντς. Μαικήνες των αυστριακών τεχνών εμφανίστηκαν και στον 20ό αιώνα, όπως για παράδειγμα ο γενικός αντιπρόσωπος της Mercedes στην Αυστρία και την Ουγγαρία Δημήτρης Ζ. Πάππας (1921 Hegyesalom/Ουγγαρία-1999 Σάλτομπουργκ), ιδρυτής, με τον αδελφό του Γιώργο, επιχειρήσεων που απασχολούν σήμερα περί τους 8.000 εργαζομένους, και επίτιμος γενικός πρόξενος της Ελλάδας στο Σάλτομπουργκ, που επί δεκαετίες υπήρξε από τους βασικούς χρηματοδότες του περίφημου θερινού φεστιβάλ της πόλης.

Η αυστριακή πρωτεύουσα εξακολούθησε να παίζει σημαντικό ρόλο για τους έλληνες διανοούμενους και καλλιτέχνες και στο Μεσοπόλεμο (από το σεμινάριο του Μαξ Ράινχαρτ πέρασαν, μεταξύ άλλων, ο Σωκράτης Καραντινός και ο Δημήτρης Ροντήρης), αλλά και μετά το 1945. Επειδή τα πιο πρόσφατα κεφάλαια αυτής της συνεχούς πολιτισμικής επαφής δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί, οι αναφορές που ακολουθούν δεν μπορούν παρά να έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα. Από την καλλιτεχνική και ιδιαίτερα τη θεατρική ζωή της Βιέννης πέρασε, ανάμεσα σε άλλους, ο σκηνογράφος Παντελής Δεσύλλας, στον οποίο το Αυστριακό Θεατρικό Μουσείο αφιέρωσε ειδική αναδρομική έκθεση το 1999, ο συγγραφέας Βασίλης Ζιώγας, που συνεργάστηκε με την λεγόμενη *Wiener Gruppe* και ο σκηνοθέτης Σπύρος Ευαγγελάτος, που εργάστηκε σε διάφορα αυστριακά θέατρα στη δεκαετία του 1960 και 1970. Οι συνθέτες Χαρίλαος Περπέσσης και Ανέστης Λογοθέτης έζησαν και δημιούργησαν στη Βιέννη, ενώ ήδη στις αρχές του 20ού αιώνα είχε σπουδάσει στη Βιέννη ο Μανώλης Καλομοίρης. Ο γεννημένος στο Βατούμ Ιωάννης Αβραμίδης (Joannis Avramidis) δίδαξε στη Σχολή Καλών Τεχνών της Βιέννης, εκπροσώπησε την Αυστρία σε διεθνείς εκθέσεις και βραβεύθηκε με το μεγάλο κρατικό βραβείο για το έργο του, ενώ γνωστοί αρχιτέκτονες είναι οι Ευθύμιος Βαρλάμης και Δημήτρης Μανίκας. Στο μεταίχμιο της παλαιότερης και της νεότερης παρουσίας Ελλήνων στη Βιέννη θα πρέπει να τοποθετηθεί η παρουσία του Κωνσταντίνου Παρθένη από το 1897 ως το 1903, όταν ζωγράφισε πέντε μεγάλων διαστάσεων εικόνες για το ναό του Αγίου Γεωργίου. Εκπρόσωποι της παροικιακής δεύτερης και τρίτης γενιάς διακρίθηκαν στις τέχνες, όπως ο μαέστρος Μιλτιάδης Καρύδης (Miltiades Caridis), από ελληνική οικογένεια της Γερμανίας, και η κόρη του τενόρου της Λαϊκής Όπερας (Volksoper) της Βιέννης, Πέτρου Μπαξεβάνου, Charikleia Baxevanos (Baxi), ηθοποιός του μεταπολεμικού κινηματογράφου και θεάτρου στην Αυστρία και τη Γερμανία.

Οι βιβλιοθήκες και τα αρχεία της Αυστρίας διασώζουν σημαντικά χειρόγραφα και έντυπα για την ελληνική ιστορία των νεότερων χρόνων. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην ερευνητική και διδακτική δραστηριότητα στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης (Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, όπου στεγάζεται και μία από τις σημαντικότερες σύγχρονες ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες βυζαντινολογικού και νεοελληνικού ενδιαφέροντος) και τα κέντρα έρευνας της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών.

Συνοψίζοντας θα πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι την ελληνική παρουσία στην Αυστρία χαρακτηρίζουν στον 20ό αιώνα λιγότερο οικονομικές και επενδυτικές δραστηριότητες και περισσότερο μέσης διάρκειας εγκαταστάσεις για εκπαιδευτικούς και επαγγελματικούς λόγους. Σε αντίθεση με τις χώρες με μαζική ελληνική εργατική μετανάστευση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η δημογραφική παρουσία στην Αυστρία είναι περιορισμένη (περίπου 5.500 άτομα, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες, στατιστικά, πληροφορίες). Η σημερινή επαγγελματική διαστρωμάτωση παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και περιλαμβάνει εκπροσώπους των ελεύθερων επαγγελμάτων, εργαζόμενους σε τουριστικές υπηρεσίες και την εστίαση, τους απασχολούμενους σε διεθνείς οργανισμούς, ενώ αρκετοί Έλληνες σταδιοδρομούν στην αυστριακή τριτοβάθμια εκπαίδευση και την έρευνα, και ειδικότερα στον ιατρικό κλάδο. Η ένταξη στην κοινωνία υποδοχής φαίνεται να είναι πλήρης: Ελληνίδα είναι η πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κόμματος των Πρασίνων στο τοπικό κοινοβούλιο του κρατιδίου της Βιέννης, Μαρία Βασιλάκου, ελληνικής καταγωγής και ο γεννημένος στη Βιέννη και γνωστός και στην Ελλάδα από τα χρόνια του στον Ολυμπιακό, Πέτρος Περισίδης (Peter Persidis), που ξεκίνησε από την αυστριακή *Vienna* και ολοκλήρωσε την καριέρα του ως παίκτης της *Rapid*, όπου και παρέμεινε ως βοηθός προπονητή μέχρι το 2005.

13. ΟΥΓΓΑΡΙΑ

Ευαγγελία Τσαρουχά-Szàbo

Η πρώτη περίοδος

Η ελληνική παρουσία στην Ουγγαρία έχει βαθιές ρίζες μέσα στο χρόνο. Ωστόσο οι πρώτες μεγάλες νεοελληνικές εστίες, για τις οποίες έχουμε επαρκή και εξακριβωμένα στοιχεία, είναι αρκετά νεότερες: ανάγονται στα τέλη του 17ου αιώνα, όταν, μετά την εκδίωξη των Οθωμανών από τη Βούδα, το 1686, και τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), οι νέοι κυρίαρχοι, οι Αψβούργοι, άρχισαν να ενθαρρύνουν την εγκατάσταση στις ουγγρικές τους κτήσεις εποίκων από διάφορες βαλκανικές χώρες. Ανάμεσά τους και ελληνορθόδοξοι μετανάστες από τη Μακεδονία και την Ήπειρο, οι οποίοι ήταν ήδη σχετικά εξοικειωμένοι με το χώρο αυτόν, από τις προγενέστερες μετακινήσεις τους στην ευρύτερη βαλκανική περιφέρεια. Η μετακίνησή τους προς τις ουγγρικές πεδιάδες, την Τρανσυλβανία –και από εκεί προς την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη– ευνοήθηκε και από τις διακρατικές συμφωνίες που υπέγραψαν οι Αψβούργοι με τους Οθωμανούς, με πρώτη τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718), που περιείχε σαφείς όρους για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου ανάμεσα στις δύο επικράτειες.

Προς τα μέσα λοιπόν του 18ου αιώνα είχαν ήδη διαμορφωθεί σημαντικές ελληνορθόδοξες (ελληνόφωνες και βλαχόφωνες) παροικίες σε αρκετές πόλεις της Ουγγαρίας. Τα μέλη τους ήταν κυρίως έμποροι και μεταπράτες. Γι' αυτό και οι “κομπανίες” τους αποτέλεσαν τους πυρήνες των κοινοτήτων τους. Στα 1748 οι δέκα πλουσιότερες ελληνικές “κομπανίες” δραστηριοποιούνταν ήδη στις πόλεις Γκιούνγκιους, Έγκερ, Μίσκολτς, Τοκάι, Ντιοσέγκ, Βιλαγκοσβάρ, Εσίκ, Πέστη, Πιτερβάραντ (Πετροβαραντίνο) και Κέτσκεμετ.

Η εγκατάσταση των ορθόδοξων (Ελλήνων και Σέρβων) μεταναστών στις επαρχίες της καθολικής Αψβουργικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε απρόσκοπτη. Αρχικά οι κοινωνικές και θρησκευτικές διακρίσεις σε βάρος τους ήταν και συχνές και αρκετά ταπεινωτικές. Μόνο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα οι Έλληνες και οι Σέρβοι θα αποσπάσουν από τους αψβούργους αυτοκράτορες την άδεια για την ανεμπόδιστη τέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και την ανέγερση δικών τους ναών. Αλλά η άδεια αυτή άρχισε να εφαρμόζεται ουσιαστικά μετά την έκδοση ειδικού περί ανεξιθρησκείας αυτοκρατορικού διατάγματος, το 1781. Το 1774 τους χορηγήθηκε το δικαίωμα της μόνιμης εγκατάστασης στην Ουγγαρία, εφόσον θα κατέθεταν όρκο αποδοχής της αψβουργικής υπηκοότητας, αλλά μόνο το 1790 είχαν τη δυνατότητα να αποκτούν ακίνητη περιουσία και να παίρνουν μέρος στη δημόσια ζωή της χώρας. Τα “προνόμια” αυτά απέδωσαν σύντομα τους καρπούς τους. Ός το τέλος του αιώνα οι ελληνορθόδοξοι έποικοι (άλλοτε μόνοι και άλλοτε από κοινού με τους Σέρβους) οικοδόμησαν 35, συνολικά, εκκλησίες στην τότε βασιλική επικράτεια. Στα 1795 οι έλληνες πάροικοι (ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι) διέθεταν 17 ελληνόγλωσσα σχολεία (αργότερα αυξήθηκαν στα 25) και από το 1812 και ένα Ελληνικό Διδασκαλείο στην Πέστη. Μέσα σε λίγες, εξάλλου, δεκαετίες, οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν μόνιμως στην Ουγγαρία, συσσώρευσαν σεβαστές περιουσίες. Μερικοί, μάλιστα, απέκτησαν τίτλους ευγενείας και υψηλά αξιώματα στη δημόσια ζωή, όπως π.χ. ο Κωνσταντίνος Τερζής, που έγινε το 1848 δήμαρχος της Πέστης και ο Ιωάννης Βοράρος, που προήχθη σε “πρώτο δικαστή” και διοικητή της πολιτοφυλακής. Άλλοι έγιναν ανώτατοι στρατιωτικοί αξιωματούχοι, αρχίατροι κ.λπ. Ελληνικής καταγωγής ήταν και ο πρώτος ορθόδοξος επίσκοπος της Βούδας, ο Διονύσιος Πόποβιτς, κατά κόσμον Δημήτριος Παπαγιαννούσης (1790-1828).

Επειδή για την ανέγερση των ναών τους οι ελληνορθόδοξοι μετανάστες χρησιμοποίησαν τοπικούς μηχανικούς και αρχιτέκτονες, η εξωτερική όψη τους δεν εμφανίζει τα γνωστά χαρακτηριστικά των βυζαντινότητων ναών της ορθόδοξης Ανατολής. Τα εσωτερικά, όμως, των εκκλησιών, επειδή τα διαμόρφωσαν σέρβοι και έλληνες καλλιτέχνες, ακολουθούν πιστά τη μεταβυζαντινή εικονογραφική και ξυλογλυπτική παράδοση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Από τους έλληνες καλλιτέχνες που εργάστηκαν στην Ουγγαρία, πιο γνωστοί ήταν οι Γεώργιος Ζωγράφος, Χριστόφορος Ζεφάρ και Θεόδωρος Σήμου, ενώ ο πιο φημισμένος στην κατασκευή ξυλογλυπτικών τέμπλων ήταν ο εγκατεστημένος στην πόλη Έγκερ, Νικόλαος Ιωάννου Ταληδόρος, από τη Νάξο.

Η ανέγερση των εκκλησιών και η διαμόρφωση των λεγόμενων “ελληνικών αυλών” γύρω από τους ναούς (όπου βρίσκονταν το σχολείο, το σπίτι του ιερέα και διδασκάλου, το γραφείο της “κομπανίας” και της κοινότητας, το ορφανοτροφείο και το πτωχοκομείο) γίνονταν με δαπάνες των Ελλήνων της αντίστοιχης πόλης. Η μεγαλύτερη εκκλησία και η μεγαλύτερη “ελληνική αυλή” χτίστηκαν στην πόλη Μίσκολτς. Οι Έλληνες του Μίσκολτς ήταν από τους πιο ευκατάστατους, καθώς φαίνεται και από τα διατηρημένα, ακόμα και σήμερα, κτίρια στο κέντρο της πόλης. Συνέβαλαν επίσης και στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης (όπως π.χ. στην οικοδόμηση του Εθνικού Θεάτρου του Μίσκολτς). Στην πρωτεύουσα, εξάλλου, του βασιλείου –την Πέστη– διαμόρφωσαν το αστικό κέντρο οι μικροαστοί, με τα καφενεία και τα καταστήματά τους και οι πλουσιότεροι με τα επιβλητικά τους μέγαρα. Μερικοί στόλισαν, επίσης, την πόλη με μνημεία και κοινωφελή έργα: πασίγνωστες για τις ευεργεσίες τους έγιναν οι οικογένειες Σίνα, Νάκου και Χαρίση.

Παράλληλα, οι Έλληνες της Ουγγαρίας ενίσχυσαν και τα γράμματα, αρχικά με την ίδρυση και τη στήριξη σχολείων και στη συνέχεια με τη συμβολή τους στην ανάπτυξη εκδοτικής δραστηριότητας (υπολογίζονται σε 100 τα ελληνικά βιβλία και έντυπα που εκδόθηκαν σε τυπογραφεία της Βούδας και Πέστης, με δαπάνες των εκεί ελλήνων μετοίκων). Ανάμεσα στους έλληνες λογίους της χώρας ξεχώρισε ο πολυμαθής Γεώργιος Ζαβίρας, που συγκρότησε μία από τις πλουσιότερες ελληνικές βιβλιοθήκες της εποχής του.

Ο χρόνος και η πλήρης, σχεδόν, ανακοπή –μετά τα μέσα του 19ου αιώνα– του μεταναστευτικού ρεύματος από τις ελληνικές χώρες προς την Ουγγαρία οδήγησαν σταδιακά τις εκεί ελληνικές παροικίες στην αφομοίωση και την αναπόφευκτη συρρίκνωση. Παρόλα αυτά, ορισμένοι από τους απογόνους των πρώτων εκείνων ελλήνων μεταναστών, αν και έχασαν τη γλώσσα των προγόνων τους, διατήρησαν την ανάμνηση της καταγωγής τους, ακόμα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η δεύτερη περίοδος: οι πολιτικοί πρόσφυγες. Εγκατάσταση και οργάνωση

Η ιστορία του Ελληνισμού στην Ουγγαρία θα γνωρίσει μια δεύτερη σημαντική περίοδο, όταν, λίγο πριν και μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκε εκεί ένα μεγάλο μέρος των πολιτικών προσφύγων. Οι πρώτες ομάδες έφτασαν τον Απρίλιο του 1948 και αποτελούνταν από 2.120 άτομα, τα περισσότερα παιδιά 10-14 ετών. Δύο χρόνια αργότερα (1950) ο αριθμός των προσφύγων θα φτάσει τις 7.000 ψυχές. Το Μάρτιο του 1952 καταγράφηκαν συνολικά 7.625 άτομα, από τα οποία οι 3.752 ήταν άνδρες, οι 3.873 γυναίκες και οι 4.062 ανήλικοι. Οι μισοί εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις και απασχολήθηκαν στη βιομηχανία (στη Βουδαπέστη 3.252 άτομα, στο Ναγκιμαγκότς 294, στην πόλη Στάλιν 207, στην Ταταμπάνια 37, στο Μίσκολτς 94, στο Οζντ 67). Από τους υπόλοιπους, που διοχετεύθηκαν σε αγροτικές εργασίες, οι 1.732 εγκαταστάθηκαν σε ένα νέο χωριό κοντά στη Βουδαπέστη (που θα ονομαστεί *Μπελογιάννης* και θα χτι-

Έλληνες μαθητές και μαθήτριες την ημέρα εθνικής εορτής στο χωριό Μπελογιάννη της Ουγγαρίας, μεταπολεμικά

στεί σε κρατικά αγροκτήματα, που ανήκαν κάποτε στην οικογένεια Σίνα). Τέλος, 1.944 παιδιά φιλοξενήθηκαν σε πέντε ειδικούς παιδικούς σταθμούς. Από το σύνολο του ελληνικού αυτού πληθυσμού η μεγάλη πλειονότητα (82%) απασχολήθηκε στη βιομηχανία, το 7% στη γεωργία και το 11% σε λοιπές εργασίες.

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα των Ελλήνων που κατέφυγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες, ήταν η επανένωση των οικογενειών, επειδή οι περισσότερες ήταν διασκορπισμένες στις χώρες αυτές. Μπορεί να ήταν τα παιδιά στην Ανατολική Γερμανία, η μητέρα στην Ουγγαρία, ο πατέρας στην Τσεχοσλοβακία, η γιαγιά στην Τασκένδη κ.ο.κ. Οι λόγοι της καθυστέρησης της ενοποίησης ήταν πολιτικοί (οι κακές ουγγρογιουγκοσλαβικές σχέσεις ως το 1955) και οικονομικοί (βάρυναν κατά μεγάλο μέρος τις χώρες αποστολής). Το 1954 αναχώρησαν από την Ουγγαρία συνολικά 1.049 άτομα, έναντι 775 που μετακινήθηκαν προς αυτήν από άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Αυτή η “ανταλλαγή” των πολιτικών προσφύγων θα ολοκληρωθεί με την εγκατάσταση στην Ουγγαρία άλλων 80-100 ατόμων.

Εκπαίδευση

Στη δεκαετία του '50 στην Ουγγαρία ζούσαν περίπου 2.500 Ελληνόπουλα και η εκπαίδευσή τους αποτελούσε ιδιαίτερο πρόβλημα. Το 1949, με απόφαση του κόμματος (ΚΚΕ), τα παιδιά θα έπρεπε να μαθαίνουν την πρώτη χρονιά μόνο την ελληνική γλώσσα

και από τη δεύτερη χρονιά να αρχίζουν μαθήματα και στα ουγγρικά (τα περισσότερα παιδιά ήταν αγράμματα, και συνεχώς “πηδούσαν” τάξεις για να φτάσουν στην τάξη της ηλικίας τους). Το πρόγραμμα, που κατάρτισε το 1953 το υπουργείο Πολιτισμού και Παιδείας, προέβλεπε στην πρώτη τάξη τη διδασκαλία 11 ωρών την εβδομάδα ελληνικής ανάγνωσης και γραφής, και 12 ωρών αριθμητικής, μουσικής και γυμναστικής στην ουγγρική γλώσσα. Στη δεύτερη τάξη άρχιζαν να μαθαίνουν οι μαθητές την ουγγρική ανάγνωση και γραφή, καθώς και την ελληνική ιστορία και γεωγραφία.

Στο ελληνικό χωριό *Μπελογιάννης*, παράλληλα με τα σπίτια, χτίστηκαν ένα οκτατάξιο δημοτικό βρεφοκομείο-νηπιαγωγείο, ιατρείο, τα γραφεία της κοινότητας και της οργάνωσης του Ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος, φούρνος, παντοπωλείο και το πολιτιστικό κέντρο. Το καπνεργοστάσιο (η “κολόνια”) της Βουδαπέστης, όπου απασχολούνταν μεγάλο μέρος των προσφύγων, διέθετε, εκτός από τα απαραίτητα βοηθητικά ιδρύματα, και ένα ελληνικό σχολείο. Σχολεία επίσης λειτουργούσαν και στους διάφορους επαρχιακούς παιδικούς σταθμούς και τις φοιτητικές εστίες, για τα Ελληνόπουλα που δεν είχαν στην Ουγγαρία τους γονείς τους.

Τα ελληνικά σχολικά βιβλία (που παραχωρούνταν δωρεάν) γράφονταν και εκδίδονταν με την άμεση φροντίδα της κεντρικής Επιτροπής Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ), από καταξιωμένους παιδαγωγούς και συγγραφείς: τη Μέλπω Αξιώτη, τον Γιώργο Αθανασιάδη, τον Γιώργο Ζωΐδη, τον Μιχάλη Οικονόμου, τον Γιάννη Κούρτη, τον Μιχάλη Ράπτη, τον Γιάννη Μαλικόπουλο και άλλους. Για την εξασφάλιση, εξάλλου, της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας, οργανώθηκαν το 1949 και το 1951 στην Ουγγαρία ειδικά σεμινάρια, στα οποία πήραν μέρος πάνω από 100 νέοι και νέες από όλες τις Λαϊκές Δημοκρατίες. Πολλοί συνέχισαν τις σπουδές τους σε Παιδαγωγικές Σχολές και Πανεπιστήμια. Τα περισσότερα, πάντως, Ελληνόπουλα –περίπου 900– που ανήκαν στις μεγαλύτερες ηλικίες, συνέχιζαν τις σπουδές τους σε τεχνικές και επαγγελματικές σχολές.

Οργάνωση και ενσωμάτωση

Για μια δεκαετία, το Κεντρικό Συμβούλιο Πολιτικών Προσφύγων Ελλήνων Ουγγαρίας λειτούργησε ως Πολιτικός Σύλλογος Ελλήνων Ουγγαρίας, και από τη δεκαετία του 1980, μετά την υπογραφή της ελληνοουγγρικής διακρατικής συμφωνίας επαναπατρισμού, αντικαταστάθηκε και ο όρος “πολιτικός” με το “πολιτιστικός”. Πάντως ουσιαστικές δημοκρατικές αλλαγές στην ηγεσία του έγιναν μόνο μετά την αλλαγή του καθεστώτος στην Ουγγαρία. Στο μεταξύ είχαν αρχίσει και οι διαπραγματεύσεις και συζητήσεις για το νέο νόμο περί μειονοτήτων στην Ουγγαρία, που ψηφίστηκε το 1993.

Η μακρόχρονη παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην Ουγγαρία (ήδη από τον 17ο αιώνα) της επέτρεψε να θεωρηθεί “παραδοσιακή”. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στους Έλληνες να συμμετάσχουν αυτόνομα στις δημοτικές εκλογές του 1994, κερδίζοντας θέσεις στις τοπικές μειονοτικές αυτοδιοικήσεις. Από τους Έλληνες, ούγγρους υπηκόους, της Βουδαπέστης εξελέγη το σώμα της Αυτοδιοίκησης Ελλήνων Βουδαπέστης, με πρόεδρο την Άννα Αλευρά. Στις 4 Μαρτίου 1995 δημιουργήθηκε η Αυτοδιοίκηση Ελλήνων Ουγγαρίας, τα 15 μέλη της οποίας εξελέγησαν από τις τοπικές αυτοδιοικήσεις και τους εκλέκτορες. Στις εκλογές του 1998 οργανώθηκαν τοπικές μειονοτικές αυτοδιοικήσεις Ελλήνων σε 11 Διαμερίσματα της Βουδαπέστης, στο χωριό *Μπελογιάννης* (που από το 1990, παρόλο που οι κάτοικοι του χωριού στην πλειοψηφία είναι πια Ούγγροι, εκλέγεται πάντα Έλληνας στο αξίωμα του δημάρχου) και σε 6 άλλες πόλεις. Στις δημοτικές εκλογές του 2002

δημιουργήθηκαν 31 τοπικές αυτοδιοικήσεις Ελλήνων. Στο σώμα της Αυτοδιοίκησης Ελλήνων Ουγγαρίας (ήδη 21 άτομα) εξελέγη πρόεδρος ο Θεόδωρος Σκεύης και αντιπρόεδροι η Ευαγγελία Τσαρουχά και ο Σπύρος Μπεντεγκούζ-Αγκάρντι.

Στην απογραφή του 2001, 2.509 άτομα δήλωσαν ότι ανήκουν στην ελληνική εθνικότητα, 1.921 ότι η μητρική τους γλώσσα είναι ελληνική και 6.140 ότι συνδέονται με τις αξίες των ελληνικών πολιτιστικών παραδόσεων.

Επαναπατρισμός

Ο επαναπατρισμός στην Ελλάδα πέρασε από διάφορα στάδια. Άρχισε αρκετά πρώιμα, από το 1951. Υπολογίζεται ότι ως το 1954 είχαν φύγει από την Ουγγαρία και είχαν επαναπατριστεί περίπου 1.200 άτομα, τα περισσότερα προχωρημένης ηλικίας και παιδιά. Η κίνηση αυτή ατόνησε στα επόμενα χρόνια, για να σταματήσει εντελώς μετά την επιβολή, το 1967, στην Ελλάδα της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Μετά την πτώση της δικτατορίας, τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης άρχισαν νέες προσπάθειες, αρχικά με επισκέψεις των προσφύγων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

Οι Έλληνες, που εγκαταστάθηκαν στην Ουγγαρία και σε άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, ήταν πρόσφυγες και όχι μετανάστες. Οι περισσότεροι που επαναπατρίστηκαν είχαν τόπο και συγγενείς ή φίλους να πάνε, όταν πήραν την απόφαση να επιστρέψουν με τον παράδοξο εκείνο διακρατικό νόμο, στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι υπόλοιποι, είτε επειδή σπούδαζαν τα παιδιά τους είτε γιατί ήταν εντελώς ξεριζωμένοι και δεν είχαν πλέον πού να εγκατασταθούν οικογενειακώς στην Ελλάδα –ακόμα και προσωρινά– αναγκάστηκαν, κατά το μεγαλύτερό τους μέρος, να παραμείνουν στην Ουγγαρία. Αλλά ορισμένοι επέλεξαν, για άλλους –προσωπικούς– λόγους, να εγκατασταθούν μόνιμως στην Ουγγαρία. Η μόνη ελπίδα γι' αυτούς στο να καθυστερήσουν ή και να εμποδίσουν την αφομοίωση των νεότερων γενιών, είναι η αυτόνομη οργάνωση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από την άποψη αυτή οι μειονοτικές αυτοδιοικήσεις ήρθαν να επιτελέσουν ένα τέτοιο έργο, έστω και την δωδέκατη ώρα.

Τύπος, ΜΜΕ και πολιτιστικές δραστηριότητες

Για μια ολόκληρη εικοσιπενταετία, από το 1950, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ενημερώνονταν και μορφώνονταν από τη μοναδική ελληνική εφημερίδα που κυκλοφορούσε τότε στην Ουγγαρία, τον *Λαϊκό Αγώνα*. Η εφημερίδα αυτή στις αρχές ήταν καθημερινή, ενώ κατόπιν κυκλοφορούσε δύο φορές την εβδομάδα. Μεταξύ των συντακτών της ήταν και ο διακεκριμένος συγγραφέας Δημήτρης Χατζής. Σημαντικό ρόλο, από το 1949 ως το 1983, στη συνένωση των οικογενειών και, αργότερα, στην εκλαΐκευση της ελληνικής μουσικής και λογοτεχνίας, διαδραμάτισε η ελληνική εκπομπή της Ουγγρικής Ραδιοφωνίας.

Στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Συλλόγου Ελλήνων Ουγγαρίας λειτουργούσε το χορευτικό συγκρότημα *Σύλλογος* της Αφροδίτης Αγγελίδου και το μουσικό συγκρότημα *Μπουζούκι*, με υπεύθυνο τον Νίκο Σερταρίδη. Ένα από τα πιο γνωστά σε όλη την Ουγγαρία μουσικά συγκροτήματα είναι ο *Συρτός*, του Ανδρέα Λεχούδη, που εξακολουθεί ακόμα την καλλιτεχνική του δράση, συχνά σε συνεργασία με άλλα που συγκροτήθηκαν αργότερα (*Μασκαράδες*, *Ταβέρνα*, *Θάλασσα*, *Ζευς* κ.ά.). Τα χορευτικά συγκροτήματα *Ήλιος*, *Ελληνισμός*, *Καρνατίδες*, *Χελιδονάκι* και από το χωριό *Μπελογιάννης*, που συγκροτήθηκαν στη δεκαετία του 1990, διατηρούν και διαδίδουν τους ελληνικούς χορούς στην Ουγγαρία.

Ο Πολιτιστικός Σύλλογος Ελλήνων Ουγγαρίας άρχισε, γύρω στα 1990, να οργανώνει, σε συνεργασία με τον Επιστημονικό Σύνδεσμο Ελληνοουγγρικής Φιλίας (με πρόεδρο τον Αγαμέμνονα Μακρή και γενικό γραμματέα τον πανεπιστημιακό Κάλμαν Σαμπό), ενδιαφέρουσες φιλολογικές και μουσικές βραδιές. Ο σύλλογος άρχισε από το 1984 να εκδίδει και ένα *Ενημερωτικό Δελτίο*, που αναπτύχθηκε σε ετήσιο περιοδικό με τον τίτλο *Ελληνισμός* με συντάκτες αρχικά τον Χριστόφορο Αθανασίου και στη συνέχεια την Ευαγγελία Τσαρούχα. Μετά τη δημιουργία των μειονοτικών αυτοδιοικήσεων άλλαξαν οι όροι, αφού τις σημαντικότερες από τις δραστηριότητες αυτές ανέλαβαν πια οι Αυτοδιοικήσεις. Έτσι, από τον Απρίλιο του 1995 η Αυτοδιοίκηση της Βουδαπέστης άρχισε την έκδοση ενός δίγλωσσου τριμηνιαίου *Ενημερωτικού Δελτίου*, με αρχισυντάκτη τον Φίλιππο Παπαδόπουλο. Από το 2002 τη σύνταξή του την ανέλαβε ο Χριστόφορος Αθανασίου, οπότε το *Ενημερωτικό Δελτίο* μετατράπηκε σε μηνιαίο περιοδικό με τον τίτλο *Ελληνισμός*. Στα τέλη του 1995 άρχισε και η έκδοση ενός τριμηνιαίου δίγλωσσου περιοδικού της Αυτοδιοίκησης Ελλήνων Ουγγαρίας, με τον τίτλο *Καφενείο. Χώρος πολιτικής και πολιτιστικής συζήτησης*, όπου, εκτός από την εκλαΐκευση και τη διάδοση της ελληνικής λογοτεχνίας και γενικά του ελληνικού πολιτισμού, παρουσιάζεται και πλούσιο ιστορικό υλικό για τους Έλληνες της Ουγγαρίας, της πρώτης και της δεύτερης περιόδου. Στο μεταξύ η ουγγρική τηλεόραση εγκαινίασε και μια μηνιαία εκπομπή για τις μικρές αναγνωρισμένες μειονότητες (Αρμένιους, Βουλγάρους, Έλληνες, Ουκρανούς, Πολωνούς, Ρουθήνους). Η ουγγρική ραδιοφωνία επίσης καθιέρωσε μισής ώρας εβδομαδιαία ελληνική εκπομπή, με συντάκτρια την Αντιγόνη Σαμπό-Νάγκι.

Η ελληνική παροικία συμμετέχει επίσης ενεργά και στη θρησκευτική ζωή των Ορθόδοξων της Ουγγαρίας. Στις 19 Μαΐου 1996 εγκαινιάστηκε από τον μητροπολίτη Αυστρίας, Έξαρχο Ουγγαρίας και Μεσευρώτης Μιχαήλ η νέα ελληνική εκκλησία της κοινότητας *Μπελογιάννης*, ο ναός του Μεγαλομάρτυρα Δημητρίου και των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, έργο του αρχιτέκτονα Αδάμ Δημητρίου. Το 2000, στη χλιετηρίδα του ουγγρικού κράτους, επισκέφτηκε επίσημα την Ουγγαρία και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίος, ο οποίος κήρυξε αγίους της ορθόδοξης εκκλησίας τον Ιερόθεο, πρώτο επίσκοπο, και τον Άγιο Στέφανο, πρώτο βασιλιά της Ουγγαρίας.

Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας σήμερα

Ένα από τα πρώτα βήματα της Αυτοδιοίκησης των Ελλήνων της Ουγγαρίας αφορούσε στον τομέα της Εκπαίδευσης. Με τη βοήθεια των αποφοίτων του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών της Έδρας Ελληνικής Γλώσσας και Φιλολογίας του πανεπιστημίου της Βουδαπέστης, αναδιοργάνωσε τα μαθήματα της γλώσσας στο πλαίσιο του σαββατοκυριακάτικου συστήματος του Υπουργείου Παιδείας. Κατάρτισε πρόγραμμα διδασκαλίας και άρχισε να το πραγματοποιεί με τους αποφοίτους, στην πλειοψηφία τους ομογενείς καθηγητές, χωρίς δασκάλους. Με τη μεσολάβηση, εξάλλου, της ελληνικής πρεσβείας στη Βουδαπέστη, το ελληνικό υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων άρχισε να στέλνει καθηγητές στην Ουγγαρία, οι οποίοι στελέχωναν σεμινάρια μετεκπαίδευσης στους εκπαιδευτικούς του Πολιτιστικού Συλλόγου. Ο πρώτος αποσπασμένος δάσκαλος διορίστηκε στο

σχολείο του χωριού *Μπελογιάννης*, και σύντομα συμπληρώθηκε και το εκπαιδευτικό προσωπικό του σαββατοκυριακάτικου σχολείου με μια αποσπασμένη δασκάλα. Παρά τον τίτλο του, τα μαθήματα του σαββατοκυριακάτικου γίνονται από τη Δευτέρα ως την Πέμπτη καθημερινά τα απογεύματα. Ο αριθμός των μαθητών κυμαίνεται στους 200. Για παράδειγμα, στο σχολικό έτος 2001-2002 είχαν εγγραφεί 196, και 198 μαθητές το 2002-2003.

Παράλληλα με τη διδασκαλία οι καθηγητές, σε συνεργασία με την Εκπαιδευτική Επιτροπή Μειονοτήτων, κατάρτισαν και το πρόγραμμα διδασκαλίας ελληνικής γλώσσας και λαογνωσίας από την πρώτη ως τη δωδέκατη τάξη, το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του ουγγρικού υπουργείου Παιδείας. Από την Ελλάδα εφοδιάστηκε το σχολείο με τα απαραίτητα βιβλία, οι αποσπασμένοι δάσκαλοι αυξήθηκαν, γράφθηκαν και τα σχετικά εγχειρίδια (π.χ. η *Λαογνωσία*, της Αντιγόνης Σαμπό-Νάγκι) για τα παιδιά του Δημοτικού. Από την 1η Σεπτεμβρίου 2004 το σχολείο λειτουργεί ως επίσημα αναγνωρισμένο δωδεκατάξιο Συμπληρωματικό Σχολείο Ελληνικών. Κέντρο του Συμπληρωματικού Σχολείου είναι η Βουδαπέστη, στο χώρο της Αυτοδιοίκησης. Το Συμπληρωματικό Σχολείο έχει παραρτήματα στις πόλεις Μίσκολτς, Σέγκεντ, Πეტς, Ταταμπάνια, Ντουναουιβάρος (πρώην Σταλινβάρος). Στο σχολικό έτος 2004-2005 είχε 230 και στο 2005-2006 228 μαθητές. Από το σχολικό έτος 2005-2006 υπάρχουν και νηπιαγωγοί στην ελληνική κοινότητα της Ουγγαρίας, μία νηπιαγωγός στο χωριό *Μπελογιάννης* και μία στη Βουδαπέστη.

Στην Αυτοδιοίκηση Ελλήνων υπάγεται και το Ινστιτούτο Ερευνών Ελλήνων Ουγγαρίας, που ιδρύθηκε το 2004 και διευθύνεται από τον καθηγητή κοινωνιολογίας Νίκο Φωκά. Το Ινστιτούτο οργάνωσε ποικίλα συνέδρια, συμπόσια, συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις, που προέβαλαν την ιστορία και τον πολιτισμό των Ελλήνων της Ουγγαρίας, αλλά και τις ελληνοουγγρικές σχέσεις. Οργανώνει, επίσης, και άλλες ανάλογες εκδηλώσεις, όπως π.χ. *Ημέρες Ελληνικού Πολιτισμού '98*, στη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκε σημαντική καλλιτεχνική και φωτογραφική έκθεση με έργα των καλλιτεχνών που έζησαν και ζουν στην Ουγγαρία (των Μέμου Μακρή, Κλειώς Μακρή, Ζιζής Μακρή, Ανδρέα Παπαχρίστου, Στέλιου Παπαγεωργίου, Ρήγα Χοντροματίδη, Ευδοξίας Σίδου, Γιώργου Τζώρτζογλου κ.ά.). Η Αυτοδιοίκηση, εξάλλου, των Ελλήνων Ουγγαρίας υποστήριξε οικονομικά την έκδοση βιβλίων συμπαροίκων, αλλά και η ίδια εξέδωσε τρεις δίγλωσσες ανθολογίες και άλλα έργα, καλύπτοντας το κενό που δημιουργήθηκε με την κατάργηση των κρατικών εκδοτικών οίκων στον τομέα της διάδοσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Η ελληνική εκκλησία των Βουνκουρεστίων, δωρεά του Παναγή Α. Χαροκόπου, 1899

14. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΡΟΥΜΑΝΙΑ

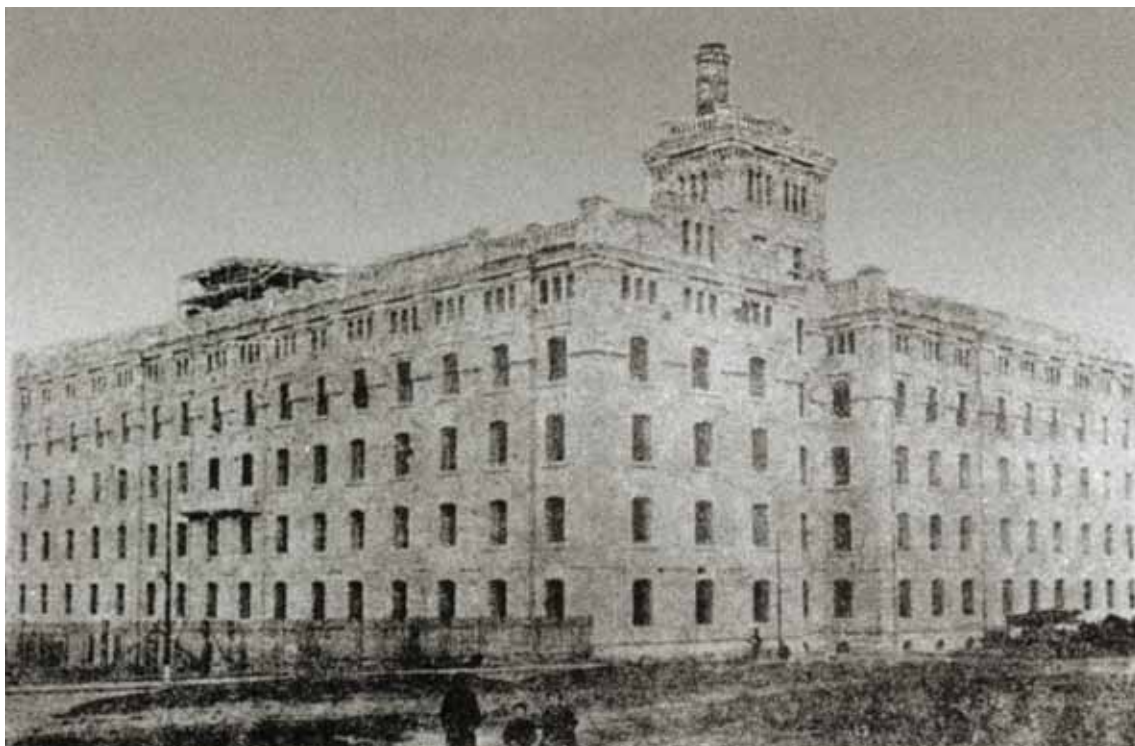
Ευαγγελία Ν. Γεωργιτσογιάννη

Οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες υπήρξαν ιδιαίτερα προσφιλής τόπος της νεοελληνικής Διασποράς, ήδη από τα χρόνια που ακολούθησαν την Άλωση της Πόλης. Γι' αυτό και στις χώρες εκείνες η βυζαντινή πολιτική παράδοση ήταν πάντοτε ισχυρή. Μεγάλη ακμή του παραδουνάβιου Ελληνισμού σημειώθηκε τον 18ο και τον 19ο αιώνα, τόσο κατά την περίοδο των Φαναριωτών Ηγεμόνων (1711-1821) όσο και στην περίοδο που ακολούθησε τη συνθήκη της Αδριανούπολης (1829), με την οποία ξεκίνησε η διαδικασία σχηματισμού του ρουμανικού κράτους (1857). Οι πολλαπλές οικονομικές δυνατότητες που προσφέρονταν στην περιοχή, λειτούργησαν ως πόλος έλξης για τη δημιουργία ισχυρού μεταναστευτικού ρεύματος από πολλά μέρη του ελληνικού χώρου, κυρίως όμως από την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τα Επτάνησα, ιδιαίτερα την Κεφαλονιά και την Ιθάκη. Υπολογίζεται ότι στα μέσα του 19ου αιώνα ο αριθμός των Ελλήνων που εγκαταστάθηκαν εκεί έφτασε ίσως τα 35-40.000 άτομα, ενώ στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα –εποχή της μεγαλύτερης ακμής του ελληνισμού της Ρουμανίας– πλησίαζε τις 60.000 ψυχές.

Οι Έλληνες της Ρουμανίας ασχολήθηκαν με επιτυχία με όλους τους τομείς της οικονομίας, ιδιαίτερα όμως με το εμπόριο, κυρίως των σιτηρών και της ξυλείας, τη ναυτιλία (κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος του εμπορικού στόλου του Δούναβη) και την εκμετάλλευση της γης. Κι ακόμα, ανέπτυξαν δραστηριότητες ως βιομήχανοι, βιοτέχνες, τραπεζίτες, γιατροί, δικηγόροι, εκπαιδευτικοί, εκδότες, δημοσιογράφοι, τυπογράφοι, υπάλληλοι. Ο ελληνικός πληθυσμός της Ρουμανίας ήταν στην πλειοψηφία του αστικός. Μερικές, μάλιστα, μικρές ομάδες είχαν προωθηθεί και στην ανώτερη κοινωνική τάξη της χώρας.

Οι ελληνικές κοινότητες είχαν υψηλό βιοτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Οι σπουδαιότερες ιδρύθηκαν στα λιμάνια της Βραϊλας, του Γαλατσίου, της Κωνσταντίας, του Σουλινά, του Γιούργεβου και της Τούλτσας, καθώς και στην πρωτεύουσα της χώρας, το Βουκουρέστι. Την εποχή των Φαναριωτών υπήρχε σημαντική ελληνική κοινότητα και στο Ιάσιο, που αργότερα παρήκμασε. Σημειώνονται, επίσης, οι ελληνικές κοινότητες στο Μπρασόβ και το Σιμπίου της Τρανσυλβανίας. Έλληνες ζούσαν, επίσης, και στις πόλεις Ισμαήλι, Ρένι και Κισνόβι (Κίσινεφ) της Βεσσαραβίας. Οι ελληνικές κοινότητες ήταν άριστα οργανωμένες με τις εκκλησίες και τα σχολεία τους, τους συλλόγους, τις βιβλιοθήκες και τις εφημερίδες τους.

Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους ντόπιους ήταν σε γενικές γραμμές καλές. Πολλοί υπήρξαν, εξάλλου, οι Έλληνες που ευεργέτησαν όχι μόνο την πατρίδα τους, αλλά και τη χώρα που τους φιλοξένησε. Από τους σημαντικότερους Έλληνες της Ρουμανίας υπήρξαν οι: Ευαγγέλης και Κωνσταντίνος Ζάππας, μεγαλογαιοκτήμονες και βιομήχανοι, εμπνευστές και χορηγοί των *Ολυμπίων* (προδρομών των Ολυμπιακών Αγώνων), Απόστολος Αρσάκης, γιατρός, ιδρυτής των Αρσακείων εκπαιδευτηρίων, Παναγής Χαροκόπος, ενοικιαστής μεγάλων κτημάτων και έμπορος, ιδρυτής της Χαροκοπείου Σχολής, Νικόλαος Χρυσοβελώνης και Χριστοφής Ζερλέντης, τραπεζίτες με πλούσια κοινωφελή δραστηριότητα, Κωνσταντίνος Ξενοκράτης, έμπορος, και Γεώργιος Κυριαζής, γιατρός, ιδρυτές νοσοκομείου στο Βουκουρέστι και Σχολών στο Μεσολόγγι. Ορισμένοι Έλληνες αναμίχθηκαν και στην πολιτική της Ρουμανίας, με προεξάρχουσα τη μορφή του Απόστολου Αρσάκη, που

165

διετέλεσε και υπουργός των Εξωτερικών της χώρας.

Από τον 17ο και περισσότερο κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα οι Έλληνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών είχαν δείξει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους για την παιδεία και τον πολιτισμό. Γι' αυτό και καλλιέργησαν σε μεγάλο βαθμό τα γράμματα και τις επιστήμες (ιδιαίτερα την ιατρική), αλλά και τις τέχνες (το νεοελληνικό θέατρο δημιουργήθηκε ουσιαστικά στις Ηγεμονίες). Την ανάπτυξή τους ευνόησαν πολύ και οι φαναριώτες ηγεμόνες, καθώς και η λειτουργία των Ακαδημιών του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, όπου δίδαξαν σπουδαίοι έλληνες λόγιοι, οι οποίοι συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάδοση της ευρωπαϊκής παιδείας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Προς την κατεύθυνση αυτή βοήθησε και η ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας στις χώρες αυτές, και η έκδοση πολλών ελληνικών βιβλίων και, αργότερα (από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα) και εφημερίδων. Γενικά η παρουσία του Ελληνισμού στη Ρουμανία υπήρξε πολύ ισχυρή και η ελληνική γλώσσα ήταν για μεγάλα διαστήματα διαδεδομένη, τόσο στην παιδεία όσο και στο εμπόριο. Ωστόσο η εξέλιξη ανακόπηκε κατά καιρούς (αρχικά στα μέσα του 19ου αιώνα, στη συνέχεια κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και τελικά και κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια).

Παρόλα αυτά η ελληνική παρουσία στη Ρουμανία δεν εξέλιπε. Καταρχάς έχουμε την εγκατάσταση εκεί –αμέσως μετά τον ελληνικό Εμφύλιο– περίπου 7.500 πολιτικών προσφύγων. Το Βουκουρέστι, άλλωστε, χρησίμευσε για ένα διάστημα ως έδρα του ΚΚΕ. Σήμερα οι πολιτικοί πρόσφυγες έχουν κατά το μεγαλύτερό τους μέρος επαναπατριστεί, αλλά η ελληνική παρουσία στη Ρουμανία ανανεώθηκε με τη μετάβαση –κυρίως από τη δε-

καετία του 1970— μεγάλου αριθμού ελλήνων φοιτητών για σπουδές (ιδίως ιατρικής) στα πανεπιστήμια της χώρας. Μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, εξάλλου, πολλές ελληνικές επιχειρήσεις άρχισαν να δραστηριοποιούνται στη χώρα. Σήμερα υπάρχουν 2.826 ελληνικές επιχειρήσεις, όπου εργάζονται πολλοί Έλληνες, οι οποίοι ζουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε ρουμανικές πόλεις. Υπολογίζεται ότι στη χώρα ζουν περίπου 15.000 Έλληνες, απόγονοι των παλαιών Ελλήνων της Ρουμανίας ή των πολιτικών προσφύγων. Έχουν συγκροτήσει από το 1990 την Ένωση Ελλήνων της Ρουμανίας, καθώς και ελληνικούς συλλόγους σε μεγάλες πόλεις. Έχουν επίσης εκλέξει και έλληνα βουλευτή.

Η μόνη ελληνική εκκλησία που λειτουργεί σήμερα στη Ρουμανία είναι αυτή του Βουκουρεστίου (δωρεά του Παναγή Χαροκόπου το 1899), που υπάγεται στην ελληνική πρεσβεία. Εκδίδονται, επίσης, από την Ένωση Ελλήνων Ρουμανίας, το δίγλωσσο περιοδικό *Ελπίς* και η μηνιαία εφημερίδα *Διάλογος*. Η ανθηρή Ρουμανική Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, που εδρεύει στο Βουκουρέστι, αλλά διαθέτει ελληνόφωνα μέλη σε ολόκληρη τη χώρα, εκδίδει το επιστημονικό περιοδικό *Buletinul Societății Române de Studii Neoeleene* (Δελτίο της Ρουμανικής Εταιρείας Ελληνικών Σπουδών). Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η νέα ελληνική γλώσσα διδάσκεται στα Πανεπιστήμια του Βουκουρεστίου και του Ιασίου.

ΜΟΛΔΑΒΙΑ

Στην ανεξάρτητη Δημοκρατία της Μολδαβίας ζουν λίγοι απόγονοι των παλαιών Ελλήνων, που, μαζί με μερικούς νεήλυδες, έχουν συγκροτήσει έναν ελληνικό πολιτιστικό σύλλογο. Εδώ και μερικά χρόνια, εξάλλου, έχουν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους στη Μολδαβία και μερικές ελληνικές επιχειρήσεις. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα —με την οποία η χώρα είχε μακρόχρονες σχέσεις— αποτυπώνεται και στη λειτουργία σχολείων για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και στις προσπάθειες που καταβάλλουν μερικοί ελληνικοί δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς για την ανασύνδεση των Μολδαβών με τον ελληνικό κόσμο. Ανοίγματα προς την ελληνική παιδεία σημειώνονται επίσης και μεταξύ των τουρκόφωνων ορθόδοξων Γκαγκαούζων, που κατοικούν σε πολλές περιοχές της Μολδαβίας, αλλά και στη ρουμανική επαρχία της Δοβρουτσάς.

ΑΛΒΑΝΙΑ

Ευαγγελία Ν. Γεωργιτσογιάννη

Στην περίπτωση της Αλβανίας δεν παρατηρήθηκε μετανάστευση Ελλήνων, αλλά στο αλβανικό κράτος περιλήφθηκαν και οι περιοχές της Βορείου Ηπείρου με ελληνικό πληθυσμό, που ως το 1913-1914 ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνεπώς το ελληνικό στοιχείο της χώρας αυτής δεν ανήκει στη Διασπορά, αλλά στο λεγόμενο “περιφερειακό” Ελληνισμό. Σημαντικότερες εστίες του ελληνικού στοιχείου στην αλβανική επικράτεια ήταν το Δέλβινο, οι Άγιοι Σαράντα, η Χιμάρα, το Αργυρόκαστρο, η Πρεμετή και η Κοριτσά. Η προσπάθεια του αλβανικού κράτους να περιορίσει το ελληνικό στοιχείο στη χώρα άρχισε κατά τον Μεσοπόλεμο, κυρίως με την παρεμπόδιση της ελληνικής εκπαίδευσης. Στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του κομμουνιστικού καθεστώτος, που επακολούθησε, οι Έλληνες της Αλβανίας έγιναν επίσης θύματα μιας πολιτικής αφελληνισμού και εξαλβανισμού της ελληνικής μειονότητας, με τον περιορισμό των ορίων της “μειονοτικής ζώνης”. Η τακτική αυτή εμφάνι-

ζε την ελληνική μειονότητα να αριθμεί μόνο 58.000 άτομα, ενώ στην πραγματικότητα ο αριθμός της ήταν υπερδιπλάσιος (μερικοί υπολογίζουν ότι πλησίαζε τα 300.000 άτομα).

Μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, το 1991, οι Έλληνες της Αλβανίας δημιούργησαν τη Δημοκρατική Ένωση της Εθνικής Ελληνικής Μειονότητας *Ομόνοια*, με στόχο την πολιτική εκπροσώπησή τους στο πλαίσιο του αλβανικού κράτους και την προάσπιση των εθνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων τους. Όμως μετά την απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης να απαγορεύσει τη συμμετοχή στις εκλογές κομμάτων με εθνικό ή θρησκευτικό υπόβαθρο, η ελληνική μειονότητα εκπροσωπείται πλέον από την Ένωση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Παράλληλα έγινε δυνατή και η άσκηση της ορθόδοξης λατρείας, με την ανασυγκρότηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας υπό τον Αρχιεπίσκοπο Τιράνων Αναστάσιο. Παρόλα αυτά οι πολιτικές, κοινωνικές και κυρίως οι οικονομικές συνθήκες, που επικρατούν ακόμα στην Αλβανία ανάγκασαν σημαντικό τμήμα του ελληνικού στοιχείου της Αλβανίας να περάσει, μαζί με τους αλβανούς μετανάστες, στην Ελλάδα, προς αναζήτηση εργασίας. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται τα τελευταία χρόνια, με την ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας σε ορισμένα αστικά κέντρα (κυρίως την Κοριτσά). Έτσι, στη ζώνη της μειονότητας λειτουργούν τώρα αρκετά σχολεία, όπου φοιτούν συνολικά 540 μαθητές. Εκτός αυτών, στα Τίρανα λειτουργεί και το Αρσάκειο Σχολείο, το οποίο απευθύνεται τόσο σε έλληνες όσο και σε αλβανούς μαθητές. Η πλήρης, εξάλλου, αποκατάσταση των ελληνοαλβανικών σχέσεων διευκόλυνε και την εγκατάσταση στην Αλβανία ελληνικών επιχειρήσεων (περίπου 270) και αρκετών Ελλήνων που εργάζονται σ' αυτές.

Στην Αλβανία κυκλοφορούν σήμερα οι μειονοτικές εφημερίδες *Ρωμιοσύνη*, *Ταχυδρόμος της Ηπείρου*, *Vision 2000*, *Μπουλιαράτι* και *Πολίτσανη*. Μέχρι πρόσφατα εκδίδονταν επίσης και οι εφημερίδες *Λαϊκό Βήμα* (επί πεντηκονταετία), *Η Φωνή της Ομόνοιας* (επί δεκαπέντε χρόνια), *Λεσίνιτσα* και *Δρόβιανη*. Στη δημόσια ραδιοφωνία του Αργυροκάστρου και των Αγίων Σαράντα μεταδίδονται και εκπομπές στην ελληνική γλώσσα. Τέλος, από το 1993 λειτουργεί έδρα Νεοελληνικής Γλώσσας στο Πανεπιστήμιο *Ε. Τσαμπέι*, του Αργυροκάστρου.

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Οι ρίζες των ελληνικών κοινοτήτων της Βουλγαρίας χάνονται βαθιά μέσα στο χρόνο. Εγκαταστάσεις ελληνικών φύλων στα σημερινά εδαφικά όρια της Βουλγαρίας μαρτυρούνται ήδη από τον 7ο π.Χ. αιώνα, με σημαντικότερους σταθμούς, αναμφίβολα, τον εποικισμό του Δυτικού Ευξείνου Πόντου από Έλληνες της Μικράς Ασίας και την ίδρυση της Φιλιππούπολης, το 341 π.Χ., από το βασιλιά της Μακεδονίας, Φίλιππο Β'. Ο Ελληνισμός της περιοχής γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα όταν –δίπλα στις παλιές εστίες των Ελλήνων– σχηματίστηκαν πολλές νέες, ιδιαίτερα στην περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας. Τότε ήταν που οι Έλληνες της περιοχής διακρίθηκαν για τις επιδόσεις τους στα γράμματα και τις τέχνες, ιδρύοντας μεγαλοπρεπή εκπαιδευτικά ιδρύματα, φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους, φιλανθρωπικές αδελφότητες, θεατρικές ομάδες κ.ά. σε πόλεις όπως η Αγκίαλος, η Σωζόπολη, η Βάρνα, ο Πύργος (Μπουργκάς) και η Φιλιππούπολη. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα, αλλά συχνά αντικρουόμενα, απογραφικά στοιχεία, στα τέλη του 19ου αιώνα οι Έλληνες της Βουλγαρίας υπερέβαιναν τις 100 χιλιάδες.

Αλλά η είσοδος του 20ού αιώνα, σε συνδυασμό με τη σύγκρουση των εθνικισμών των

(ΦΙΛΗΠΠΟΥΠΟΛΙΣ.)

Un numéro piasre 12.

A. PASARAY
KARUNAKAR - 523 - KARUNAKAR - 523

*Εκαστον φέλλον τιμᾶται Γ₃ 4 4/2.

(Puissant le MERCREDI et SAMEDI) | (Eclaircit avec TETAPHYS avec SABBATON.

[illegible]

Philippou, le 13 Février 188.

L'OPINION AUTRICHIENNE.

Sous ce titre le *Globe* du 2 janvier publie l'article suivant :

Souhaitons donc, d'après une dépêche télégraphique, résumée du discours prononcé par le chancelier Haymer devant les délégations d'Autriche-Hongrie. L'habile orateur s'est usé à représenter les droits de minime des affaires étrangères d'il n'eût eu l'air de quelque obscurité se soulevant les tentatives. A ce point de vue, le rang du homme d'Etat autrichien est au même d'éloquence officielle.

Depuis qu'elle jouait à la parolaison au bureau, elle avait mis un véritable crescendo dans les tentatives d'articles subitifs. La première avait été presque chère, la seconde n'était plus qu'une prétention sans valeur, la troisième est devenue impossible. Bref, le ministre, qui le talent de son rival n'avait pas eu encore osé se révéler, à présent, s'est élève d'embellie, au-dessus des plus grands maîtres, et l'on trouverait difficilement d'autre un homme qui lui soit supérieur dans aucune circonstance.

[illegible]

« Jeau-Il, les déclarations du ministre américain étaient simplement consistées à « incliner des épaules ». Dire que personne au Vietnam ne veut la guerre et que pacifisme est bienvenu et ne paraît pas être de ce simple, que d'ailleurs disposait de ses leçons », c'était constance et bien sûr, c'est tout de suite de tout homme et tout la.

Ministère de l'Énergie et des Ressources naturelles
 100, rue de la Montagne, 10e étage
 Ottawa, Ontario K1P 8G8
 Canada

« Ici la violence des alléguations ne saurait répondre à l'absence des preuves. Si le mariage d'un comte entre Berlin et Vienne est destiné à garantir le bonheur du monde, civilisé d'un jour, depuis le jour où le pape a été couronné, le comte a-t-il jamais engagé dans un chemin la cause de la liberté ? Comment ! n'est-ce pour maintenir la paix que le gouvernement austro-hongrois s'entraîne pour deux ans aux vaines et coûteuses batailles ? »

Comme c'est pour rassurer l'Europe que l'empereur et le tsar de Russie ont signé le traité de commerce et d'amitié, Guillaume vient d'ordonner à l'Allemagne d'acheter une augmentation permanente de 30,000 hommes pour le contingent de l'armée aux pieds de paix !

[illegible]

vernement de Vienne d'abord et ensuite Berlin s'engageant avec une activité fuyant la voie des armements à outrance. Or, j'ai dit cherchant en vain la justification de ces sous-entendus dans le discours de M. de Hymmerle, armement

La ministre, en effet, rend justice aux sacrifices du peuple français et il a légitimement recours à qu'aucune agression ne vienne l'aider de côté. En même temps il amoneste la voie de la neutralité, comme par le passé, les rapports d'amitié avec la Russie. Mais sans, pour les plaines trier n'a rien à craindre ni de Paris ni de l'Autriche, pourquoi l'absence austro-alle Saint-Petersbourg, pourquoi le développement d'industrie et de commerce militaires ?

Louveau M. de Bismarck demande à tous les sacrifiés aussi désolés, qu'insultés, mais la prévision d'agiter le feu sacré d'une double guerre menaçant à la fois l'Orient et l'Occident. Assurément les légats dans les exposés des motifs des de Berlin laissent beaucoup à désirer au point de l'exactitude, mais après tout le langage opposé entre les prévisions, question d'immigration universelle, et sans qu'on se représente d'innombrables d'hommes et d'argent.

A Vienne, le gouvernement autrichien de ne pas négocier avec les communistes. Il essaye de justifier cette ligne par des assurances d'aides à tous les peuples de l'Est, une tradition socialiste existe dans les deux camps, et peut-être les autres pays ou moins intéressés dans la concurrence entre M. de Bismarck et Lloyd George, entre-elles le droit de décider valent, associés pour des entreprises, de se mettre d'accord dans les affaires.

LES RÉFUGIÉS

[illegible]

Bits que les
 dispos en ce mo-
 faibles le comité
 pas devenir en-
 reux. Ainsi, il se
 charges un jour
 s'accompagner par le
 l'imam d'Ikray, de
 provision de bou-
 A l'entrée de cet
 village, quelques fi-
 gures prirent la
 parole. L'imam
 tint bientôt suivis
 habitants. Tous ce-
 verts de haillifs, ré-
 sponse expresse on
 "nonne étaient caté-
 L'employé da-
 qu'il put. Quan-
 s'arrêta, la jo-
 douleur : les uns ple-
 des larmes, les au-
 tants : les fan-
 t de honte

Une ou deux misérables nattes, les restes de quelques tapis en lambeaux et un coussin composaient tout l'aménagement de ces baraques; encore la plupart étaient elles veuves même de ces objets de première nécessité.

Une femme se mourait au coin d'une de ces masures. Elle était étendue sur le sol tout nu, ayant une bêche pour oreiller. L'employé qui compta s'approcha d'elle et lui demanda s'il pouvait lui être utile à quelque chose. « Je veux mourir, je veux aller rejoindre mes deux enfants morts de faim, il y a quinze jours », répondit la moribonde d'une voix exaspérée. Elle n'eut pas la force de continuer davantage, tant elle souffrait de la faim et du froid. On lui donna du thé et du pain, des couvertures et un habit. La malheureuse avait repris un peu de forces ; elle se sentait mieux.

Ce ne sont partout que des figures amaigries et des mines cadavériques.

Un nous dit avoir aperçu une femme et ses trois enfants courbes sur une mare d'eau et avalant, avec avidité, le vase qu'ils en extrayaient. Ils n'avaient rien mangé, nourriture depuis deux jours. Une autre femme mangeait des tiges de maïs et des trognons de choux pourris. Une femme venait d'accoucher d'un garçon. Trois jours après, le nouveau-né mourait faute d'aliment. La mère n'avait pas de lait pour le nourrir. Elle gisait par terre, sans couverture, et dévorée par une fièvre violente. Une autre mangeait du charbon ; une autre des glands, etc.

Lorsqu'on distribue des provisions aux habitants d'Eryter, ceux-ci dévoraient, plutôt qu'ils ne mangeaient, les grands morceaux de pain, comme les boeufs affamés.

Voilà dans quel état l'employé du comité de secours trouva les réfugiés turcs d'Eryler. On affirme qu'à Gökçular, village turc situé à un quart d'heure de distance d'Eryler la situation des habitants n'en est pas meilleure.

Un certain Bojo Zaprianou, greu de nationalité, se rendait dernièrement à Guern, son village natal, où il avait tous les moulins et d'autres propriétés appartenant à Behadour Ghaffar. A une lieue et demie de distance de Guern, Bojo et ses compagnons rencontrèrent un prêtre russe, qui allait également au susdit village pour y vendre des images et d'autres objets religieux. Ils l'abordèrent donc et apprennent de lui le but de son voyage. Alors un des compagnons de Bojo, le nommé Vitamis, s'apprête à prendre les devants, pour aller prévenir le curé du village de l'arrivée du russe, afin qu'il donne ordre qu'on sonne la cloche de l'église en son honneur. Bojo veut le dissuader, mais Vitamis ne veut rien entendre, et fait comme il avait décidé.

Nos voyageurs font leur entrée dans le village, accompagnés du prêtre.

sonne ne vient à la rencontre du dévot personnage ; ainsi Bojo est-il contraint de lui donner l'hospitalité cette nuit-là chez lui.

Une fois arrivés après deux villages, ils entrent dans la maison de Bojo et invitent le prêtre à venir passer les soirées chez Pope Ian. Le prêtre refuse. Vingt minutes s'élèvent à peine écoulées que les hommes Dolcho Youlcouf, Guco Kadadjji, Baekho Peneclou, Pécir Glawouf, Iano Nedelchouf et Athanas Michoglou se présentent chez Bojo et signifient au prêtre qu'il doit les suivre. Celui-ci résiste par des nouvelles, disant qu'il n'acceptera pas l'hospitalité par force. Alors Messieurs se mettent à jeter tant, sans plus de façons, sur le prêtre et sur Bojo, tandis que Nedelchouf et Peneclou se saisissent de la femme de ce dernier et la ruent de coups. Bojo et son compagnon sont jetés par la force à l'Ecole.

Saisi d'épouvante, le prêtre russe se laisse amener chez Diado Néicoff.

Quant à Bojo, il est déshabillé, bâillonné avec sa ceinture et battu sans pitié par Athanase Matéoff, Marin Guitchoglo, Viko Tchortbatji, Spasos Tchortpacji, l'elco Apostoloff Delitcho et Nikolaï Tchoukoff. Après quoi, se forcenés à relâcher leur victime et, après lui avoir lié les mains, il l'enferment dans une écurie, le laissant à la garde de Guiso Nicoloff domestique d'Athanase Matéoff.

Trois heures après ce même Matéo et Marino Guiochoglou retournent à l'écurie, deshabillés de nouveau l'infortuné Boj et se mettent à lui donner une seconde volée de coups.

de bâton, en lui disant : « Louerez-vous maintenant les moulins de Be-haddin effendi. Nous vous battrons jusqu'à la mort, vous ne sortirez pas vivant du village. » En effet la fai-

que seule chance de leur échapper. Bojo passa la nuit dans l'écure, les mains liées et décaïot. Le lendemain, à quatre heures du soir, Constantin et Fran vinrent à leur tour se présenter pour le conduire devant le sous-préfet d'Abbrachia. Ce fonctionnaire lui fit subir un interrogatoire à Bojo et examina ses blessures; après quoi il le renvoya en le promettant de le le dédommager après les faits. Mais il n'y a que quelques jours seulement que le sous-préfet appelé les maîtres de la ville de Bojo, qui ont en liberté après un court interrogatoire. Ils ont encouragé par l'impunité, les agresseurs jurebent de tuer le malheureux loup de moins.

Bojo adresse une pétition au président de Philipopolis. Il réclame la punition des coupables, une indemnité pour ses blessures et pour celles de sa femme, et un dédommagement pour les pertes qu'il a subies et qu'il subira encore par suite de cette affaire. Le demandeur insiste que sa fortune, son honneur et sa vie soient assurés par l'autorité.

Nous sommes en de savoir quelle sera la punition infligée aux auteurs et quelle sera la satisfaction donnée à leur victime.

βαλκανικών κρατών, οδήγησαν στη σταδιακή συρρίκνωσή τους. Οι ανθελληνικοί διωγμοί του 1906, η μετανάστευση ελληνικού πληθυσμού την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και η ανταλλαγή των “φυλετικών, γλωσσικών και θρησκευτικών” μειονοτήτων ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία σε εφαρμογή της Συνθήκης του Νεϊγί, το 1919, αποτέλεσαν το κύκνειο άσμα για έναν πληθυσμό που σφράγισε για αιώνες, με την ενεργό παρουσία του, το χώρο της κεντρικής Βαλκανικής. Τη δεκαετία του 1940, μάλιστα, η καθεστωτική αλλαγή στη Βουλγαρία, που οδήγησε στην εθνικοποίηση της γης και των επιχειρήσεων, έβαλε την ταφόπλακα στην ελληνική παρουσία.

Σήμερα είναι δύσκολο, ελλείψει αξιόπιστων απογραφικών στοιχείων, να γίνει ακριβής προσδιορισμός του εναπομείναντος Ελληνισμού της Βουλγαρίας. Μπορεί, όμως, να παρατηρήσει κανείς πως σε κάθε περίπτωση η αφομοίωσή του έχει προχωρήσει σε πολύ μεγάλο βαθμό. Χονδρικά η ελληνική παρουσία στη γειτονική χώρα μπορεί να διακριθεί σε τρεις κατηγορίες: στους ελληνικής καταγωγής εναπομείναντες κατοίκους των παλαιών ελληνικών κοινοτήτων, στους Σαρακατσάνους και τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, και τους επιχειρηματίες που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά το 1989. Κατά προσέγγιση υπολογίζεται πως περίπου 28.500 άτομα ελληνικής καταγωγής εξακολουθούν να διαβιούν στην περιοχή της Βουλγαρίας διασκορπισμένοι κυρίως στη Βάρνα, τον Πύργο, την Αγκιάλο, τη Σωζόπολη, τη Μεσημβρία, την Αγαθούπολη, τον Άσπρο και τον Κόζιακα. Από αυτούς οι 15.000 είναι Σαρακατσάνοι, οι 2.000 πρώην πολιτικοί πρόσφυγες, οι 8.000 “παλαιοί Έλληνες” και οι υπόλοιποι 2.000 επιχειρηματίες και μέλη των οικογενειών τους.

Μετά το 1989 και τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις στη Βουλγαρία έγιναν διάφορες προσπάθειες από ελληνικής καταγωγής βούλγαρους πολίτες για τη σύσταση πολιτιστικών συλλόγων. Η πρώτη έγινε στη Μεσημβρία από την αρχαιολόγο Ευτέρπη Θεοκλίεβα-Στόιτσεβα, με αποτέλεσμα την ίδρυση του συλλόγου «για την πολιτιστική και ανθρωπιστική συνεργασία μεταξύ των Βουλγάρων και Ελλήνων πολιτών *Μεσημβρία*». Σκοπός του συλλόγου ήταν η ανάπτυξη των πολιτιστικών ανταλλαγών ανάμεσα στις δύο χώρες και η ενίσχυση έτσι, των φιλικών σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη διδασκαλία μαθημάτων ελληνικής γλώσσας, τη διοργάνωση εκπαιδευτικών εκδρομών καθώς και την αποστολή παιδιών ελληνικής καταγωγής σε θερινές κατασκηνώσεις στην Ελλάδα. Το παράδειγμα της *Μεσημβρίας* σύντομα ακολούθησαν και πολλοί άλλοι σύλλογοι στην Αγκιάλο, τη Σωζόπολη, τη Βάρνα, τον Κόζιακα και την Αγαθούπολη. Ιδιαίτερη ζέση έδειξαν, προς την κατεύθυνση αυτή, οι ομάδες των Σαρακατσάνων που κατάφεραν να κρατήσουν το συμπαγή τους χαρακτήρα. Μάλιστα τον Δεκέμβριο του 1990, 395 αντιπρόσωποι Σαρακατσάνων από όλη τη Βουλγαρία συγκεντρώθηκαν στην πόλη Σλίβεν και ίδρυσαν την Ένωση Σαρακατσάνων Βουλγαρίας, η οποία διατηρεί παραρτήματα σε άλλες 16 πόλεις. Όλοι αυτοί οι σύλλογοι δραστηριοποιούνται έως σήμερα ενεργά, αποτελώντας γέφυρα φιλίας και συνεργασίας ανάμεσα στις δύο χώρες.

Τα τελευταία χρόνια παρακολουθείται επίσης η σταδιακή δημιουργία νέων ελληνικών πυρήνων σε βουλγαρικά αστικά κέντρα, όπου αναπτύσσονται οι δραστηριότητες ελληνικών επιχειρήσεων. Αξιοσημείωτο είναι πως η Ελλάδα έχει εξελιχθεί σε δεύτερο επενδυτή στη Βουλγαρία, καλύπτοντας το 10,2% των συνολικών επενδύσεων στη χώρα. Σύμφωνα με ελληνικά στοιχεία, περίπου 1.200-1.500 ελληνικές επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται στη βουλγαρική αγορά, έχοντας επενδύσει, στην περίοδο 1992-2005, ποσά που ξεπερνούν το 1,8 δις. ευρώ. Δεσπόζουσα είναι και η παρουσία των ελληνικών τραπεζών, που μοιράζονται το 25-30% της αντίστοιχης αγοράς της Βουλγαρίας. Η μικρή απόσταση που χωρίζει τις δύο επικράτειες, οι διμερείς διακρατικές συμφωνίες για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας, καθώς και η επιχειρηματική δραστηριότητα ευνοούν την ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου στη γείτονα χώρα.

Η μεταναστευτική κίνηση Ελλήνων προς τις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας ξεκίνησε από τα μέσα, κιόλας, του 15ου αιώνα, ως απόρροια της κλιμακούμενης ανασφάλειας κατά την περίοδο της εξάπλωσης της οθωμανικής κυριαρχίας στην ελληνική χερσόνησο. Ωστόσο με τις μετακινήσεις εκείνες, δεν δημιουργήθηκαν συμπαγείς ελληνικές εστίες. Το ίδιο έγινε και κατά τους δύο επόμενους αιώνες: η ελληνική παρουσία περιοριζόταν σε μεμονωμένες προσωπικότητες, κυρίως λογίους και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει προς τα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα, με τις μετακινήσεις κυρίως των Μακεδόνων, των Θεσσαλών και των Ηπειρωτών “πραματευτάδων” προς τις βορειότερες βαλκανικές χώρες και την επικράτεια της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Στις μετακινήσεις αυτές η Σερβία, κυρίως, αλλά και η Σλοβενία χρησίμευσαν ως ενδιάμεσος σταθμός προς την Ουγγαρία και την Αυστρία, αντίστοιχα. Ένα μικρό, επίσης, κύμα ελλήνων προσφύγων κατέφυγε σε σερβικά εδάφη μετά τις αποτυχημένες εξεγέρσεις στη Μακεδονία κατά τη διετία 1821-1822. Από τα μέσα ως το τέλος του 19ου αιώνα οι μετακινήσεις ευνοήθηκαν και από τις αγαθές σχέσεις που είχαν στο μεταξύ αναπτύξει το ανεξάρτητο ελληνικό βασίλειο και η αυτόνομη Σερβία.

Στις πόλεις του Σεμλίνου/Ζέμουν και της Νίσσας/Νις σχηματίστηκαν ίσως οι πρώτες ελληνικές παροικίες σε σερβικό έδαφος. Στο Ζέμουν η ελληνική παρουσία σημειώνεται ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Στη Νις ζούσαν, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, περίπου 50 οικογένειες, κυρίως από τη Δυτική Μακεδονία, αλλά και από τα Άγρια. Λίγο βορειότερα, στο Κραγκούγιεβατς, δημιουργήθηκε επίσης μία ισχυρή ελληνική ορθόδοξη παροικία, από άτομα που δραστηριοποιούνταν κυρίως στον χώρο του εμπορίου. Μικρότερες ελληνικές ορθόδοξες κοινότητες δημιουργήθηκαν ακόμη στο Κρούσεβατς, το Βάλιεβο, το Ποζάρεβο, το Σμεντέρεβο και το Σάμπατς. Δραστήρια ελληνική παροικία δημιουργήθηκε και στο Βελιγράδι, όπου στα μέσα του 19ου αιώνα ζούσαν περίπου 500 Έλληνες, από διάφορες ελληνικές περιοχές, κυρίως όμως από την Κλεισούρα και τη Σιάτιστα. Βορείως του Βελιγραδίου πόλο έλξης ελληνικών οικογενειών αποτέλεσε το γειτονικό Ζέμουν, όπου στην περίοδο της ακμής (τέλη 18ου-μέσα του 19ου αιώνα) το ελληνικό στοιχείο αποτελούσε το ένα ένατο του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Αξιόλογο ελληνορθόδοξο στοιχείο βρίσκουμε και στη Μιτροβίτσα, το Βούκοβαρ, τα Καρλοβίκια και το Βανάτο. Στην περιοχή της Κροατίας, εξάλλου, Έλληνες κατοικούσαν στις πόλεις Σλαβόνσκι Μπροντ, Κάρλοβατς, Όσιγιεκ και Ζάγκρεμπ. Ελληνικές εστίες, πάντως, είχαν δημιουργηθεί, ήδη από τον 16ο αιώνα, και σε μερικές πόλεις των βενετοκρατούμενων, τότε, παραλίων της Δαλματίας και κυρίως της Ιστρίας (στην Πόλα). Στη Σλοβενία οι ελάχιστοι Έλληνες προτιμούσαν το Λάυμπαχ. Ωστόσο, η παραμονή των Ελλήνων στις βορειοδυτικές αυτές βαλκανικές χώρες, με την εξαίρεση της ελληνικής κοινότητας της Πόλας (που διέθετε και ελληνορθόδοξη εκκλησία), ήταν και περιορισμένη και πρόσκαιρη.

Από τα τέλη –και σε ορισμένες περιοχές από τα μέσα, κιόλας– του 19ου αιώνα άρχισε η σταδιακή παρακμή των ελληνικών κοινοτήτων στις νοτιοσλαβικές χώρες. Μια από τις αιτίες ήταν, καταρχάς, η κατάργηση των караβανιών για το διαμετακομιστικό εμπόριο και η αντικατάστασή τους από τα ατμόπλοια. Αλλά και η ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνι-

κού βασιλείου παρακίνησε πολλούς από τους μετανάστες να επιστρέψουν στην ελεύθερη πατρίδα. Πολλοί στράφηκαν σε άλλες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Οι λίγοι, που απέμειναν, αφομοιώθηκαν σταδιακά από τον ντόπιο πληθυσμό, κυρίως μέσω μικτών γάμων. Μερικές οικογένειες, πάντως, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική της χώρας φιλοξενίας (όπως π.χ. η θρακιώτικη οικογένεια Κουμανούδη), κατάφερε να διατηρήσει τους δεσμούς της με τους συγγενείς που ζούσαν στην Ελλάδα και γενικά με την πατρίδα των προγόνων τους.

Μετά τη χάραξη των ελληνοσερβικών συνόρων, στο τέλος των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), ένα τμήμα του ελληνικού στοιχείου που ζούσε επί αιώνες σε πόλεις της βόρειας και βορειοδυτικής Μακεδονίας (στη Γευγελή, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο, τον Περλεπέ κ.α.) παρέμεινε εντός της σερβικής –και μετέπειτα γιουγκοσλαβικής– επικράτειας. Νέες, επίσης, ελληνικές εστίες δημιούργησαν και οι περιπέτειες του ελληνικού Εμφυλίου. Οι περισσότεροι, βέβαια, πολιτικοί πρόσφυγες απλώς πέρασαν από τα γιουγκοσλαβικά εδάφη, κατευθυνόμενοι σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Ωστόσο μεμονωμένες ομάδες είτε παρέμειναν στη Γιουγκοσλαβία κατά την εποχή της “εξόδου” είτε επέστρεψαν σ’ αυτήν αργότερα, με απώτερο στόχο τον επαναπατρισμό τους.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όλες σχεδόν οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας δέχτηκαν μια νέα κατηγορία προσωρινών ελλήνων μεταναστών, τους φοιτητές, που επέλεγαν –για οικονομικούς κυρίως λόγους– να φοιτήσουν σε κάποιο από τα κεντρικά ή και τα περιφερειακά πανεπιστήμια. Η έναρξη του πολέμου, που οδήγησε στο διαμελισμό των εδαφών της άλλοτε ενωμένης Γιουγκοσλαβίας, μείωσε δραματικά και το δικό τους αριθμό και τον αριθμό των άλλων Ελλήνων. Σήμερα π.χ. στη Σλοβενία μένουν μόνιμα, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή, μόνο 64 Έλληνες. Ωστόσο με τη σταδιακή αποκατάσταση της ηρεμίας στις επιμέρους ανεξάρτητες, πλέον, κρατικές οντότητες, άρχισε και η μετακίνηση προς αυτές ελλήνων επιχειρηματιών, τόσο προς τη Σερβία όσο –κυρίως– προς την κοντινή πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Ας σημειωθεί ότι οι ελληνικές εξαγωγές στην πΓΔΜ αντιπροσωπεύουν το 35% όλων των εξαγωγών που πραγματοποιούνται προς τη χώρα αυτή από ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι μόνες, ίσως, περιοχές όπου δεν είναι αισθητή η ελληνική παρουσία (με την εξαίρεση, βέβαια, των ελληνικών σωμάτων που σταθμεύουν εκεί προσωρινά) είναι η Βοσνία-Ερζεγοβίνη και το Κοσσυφοπέδιο. Ωστόσο, στην πρώτη η Ελλάδα έχει ξεκινήσει τις επιχειρηματικές της προσπάθειες. Παράλληλα αναζωπυρώθηκε (από τα τέλη του 2004) και το ενδιαφέρον για τις ελληνικές σπουδές, με σχολές για τη νεοελληνική γλώσσα που άνοιξαν στο Σεράγιεβο και την Μπάνια Λούκα.

